Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ĀŚVALĀYANA GṚHYA SŪTRAM

5857

आश्वलायन गृह्य सूत्रम्

5857

N.N. SHARMA

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

This book of Āśvalāyana, the pupil of Śaunaka, pertains to the Vedic *Saṁskāras* that are obligatory for man's purification. The elaborate ritual and the manner it is performed indicate the extent to which the life of a Vedic Aryan was involved in ceremonial acts.

The book is arranged into four chapters :

Ch. I consists of 24 sections. It enjoins rites obligatory for the house-holder, the period and tenure of rites such as Initiation, Tonsure, Marriage etc. It elaborates on the establishment of domestic fire, on the offering of oblations on the new and full moon days, on the ritual of animal and Caitya sacrifices. It dwells upon securing the conception of a male child or preventing disturbances likely to endanger the embryo. It deals with the ceremonies of parting the hair, the birth of a child, his nomenclature, his first partaking of the solid food or the Tonsure of his head.

Ch. II is arranged into 10 sections and is primarily concerned with the rites of the full moon day in the months of Śrāvaṇa, Āśvayuj, Mārgaśīrṣa and the Aṣṭakā rites on the eighth days of the four dark fortnights of Hemanta and Śiśira seasons. It describes the anvaṣṭakya ceremony following the aṣṭakās, the ceremony of mounting a chariot or building a house.

Ch. III is divided into 12 sections. It deals with miscellaneous topics, such as the fire sacrifices, the recitation of Vedic texts, satiating the deities and sages, the rite by which the annual course of study opens and the ceremony of attaining to one's desires.

Ch. IV contains 9 sections and deals with the funeral rites of the deceased person.

Price Rs. 50.00

EASTERN BOOK ... 70/-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

Pratibha [illegible]
A-393, Shastri Nagar
DELHI-110052

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ĀŚVALĀYANA GṚHYASŪTRAM

Pratibha Prakashan
A-393, Shastri Nagar
DELHI- 110052

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ĀŚVALĀYANA GṚHYASŪTRAM

With Sanskrit Commentary of Nārāyaṇa,
English Translation, Introduction and Index

Dr. Narendra Nath Sharma
M.P. Education Service
Government College, Seoni, Madhya Pradesh

With a Foreword by
Dr. Satya Vrat Shastri
Professor of Sanskrit
University of Delhi, Delhi.

EASTERN BOOK LINKERS
DELHI

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

©EASTERN BOOK LINKERS
Indological Publishers and Distributors
5/19, Double Storey, Vijay Nagar, Delhi.

First Edition : 1976

Price : Rs. 60.00

EASTERN BOOK LINKERS
70/-

State Museum, Library, Lko.
5857

Printed at :

Amar Printing Press (Sham Printing Agency),
8/25 Double Storey, Vijay Nagar, DELHI-110009.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

FOREWORD

The sacramental beliefs and practices have existed in different cultures or countries from time immemorial. They are universal and can still be recognised within the framework of modern religion.

In ancient India, the sacramental rites were incumbent on each and every householder who had, as a rule, to propitiate a deity or deities with or without an aim, by pouring oblations into the Sacrificial Fire. As a result of it, a class of literature known as the Śrauta and Gṛhya Sūtras came into being in very ancient days. As these were related to the Vedas which had grown in numerous recensions, the Gṛhyasūtras also multiplied. But with the decline of the Vedic culture, as the old order changed for the new one, the Śrauta and Gṛhya rites fell into disuse and gradually the number of these treatises also declined. Hence, we have very few Śākhās and very few Śrauta and Gṛhya Sūtras today.

The extant Gṛhya Sūtras reveal to us a number of sacramental rites, the aim of which is to secure the welfare of the recipient. They also have a cultural value, for they form an important part of our investigation into the origin and development of our civilization and culture.

The Gṛhya Sūtra of Āśvalāyana, the pupil of Śaunaka, is related to the Ṛgveda, the oldest of the four Vedas. It deals with the Saṁskāras which are performed at various periods in the life of an individual from conception to cremation or burial. Āśvalāyana recognizes eleven *Saṁskāras* out of the later-day sixteen—a factor that would assign Āśvalāyana to a date prior to the period when the Saṁskāras had settled their position and stopped progress.

The writers of Sūtra literature had thought that brevity was the very soul of wit. They wrote compositions in the

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

aphoristic style which was quite intelligible when the Gṛhyà Sūtras were in vogue. But, in course of time, the Sūtras went out of use and became unintelligible. Hence, we have a number of bhāṣyas, Vṛttis on the Sūtra. Devatrāta Devasvāmin wrote a comprehensive exegesis on the Gṛhyasūtra of Āśvalāyana. As a literary piece, it was helpful in understanding the text but as a practical guide it could not come up to the mark. To fill up the gap Naidhruva Nārāyaṇa, son of Divākara, wrote an illuminating commentary the *Nārāyaṇa Vṛtti*. The present edition contains the complete text of this Vṛtti.

I take this opportunity to remark that this Gṛhyasūtra together with the *Nārāyaṇī Vṛtti* remained out of print for the last two decades. I am glad that now it has been made available to scholars by Dr. Narendra Nath Sharma of Government Education Service, Madhya Pradesh. I feel much pleasure to find that he has spared no pains in re-constructing the text with the help of Nārāyaṇa's commentary which he has included in the book and also in presenting English Translation of the Text with References and Notes. It is greatly creditable that he has supplied a critical introduction and a Glossarial Index. He deserves my hearty congratulations for so ably and carefully editing the work. No less credit is due to M/S the Eastern Book Linkers, Vijaya Nagar, Delhi who have brought out this edition with nice printing, paper and get up.

The book is now before the world of scholars and I am sure it will be well received.

Dīpāvalī, 22nd Oct. 1976.

Satya Vrat Shastri
Professor of Sanskrit,
University of Delhi, Delhi.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

PREFACE

My sole aim of presenting this book to the reader has been just to cultivate his interest in the field of Vedic ritual which during the Brāhmaṇa period of the Vedic Age had formed an integral part of cultural activities of Indo-Aryan community. The elaborate ritual prescribed for the Aryan house-holder indicates that what in the beginning was simply natural became purely cultural among the Aryan people in the Vedic Age.

The text of this Gṛhyasūtra is commented upon by Naidhruva Nārāyaṇa. In editing the text and commentary I have availed of an old manuscript which is in the possession of Pandit B.P. Tiwari of Balaghat, Madhya Pradesh. On examining the manuscript I found that it was wanting in Pariśiṣṭa and the Kārikās of Bhaṭṭa Kumārila that are annexed to the printed editions. On further investigation about this matter I found that the English translation of this Gṛhyasūtra as printed in the SBE Series, too, did not include the Pariśiṣṭa and the Kārikās. I have, therefore, dropped the pariśiṣṭa and the Kārikās. Their inclusion would have increased the bulk and the cost of the book.

As for my English translation of the text, I acknowledge that I have derived help from the SBE Series translation of the text, adopting at places the same expression and construction. Nevertheless, I have substantially differed on the interpretation of several passages in the text. In this I have strictly followed the commentary of Nārāyaṇa in preference over the SBE Series translation of the text.

I have appended References and Notes as well as a Glossarial Index. I have made an analysis of contents and discussed the problems of date, authenticity etc. of the author in the preliminary pages. These can be exploited by any scholar who has set out in the pursuit of further investigation in this field.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ACKNOWLEDGEMENT OF OBLIGATIONS

It is my pleasant duty to put on record my deep feeling of gratitude to Dr. Satyavrata Shastri, Professor of Sanskrit, Delhi University, Delhi, for favouring this work with his valuable Foreword, for suggesting the present book for my studies, for supplying the necessary material for editing the text and giving his precious time regularly to guide me through difficult and intricate portions of the text.

I express my sincere gratitude to my venerable teacher Professor S.N. Pant Head, Department of Sanskrit, Government College, Reewa, with whom I made a special study of the Veda at Jabalpur.

I am greatly obliged to Dr. M.D. Ratnakar, principal, Government Post-Graduate College, Seoni, for his kind encouragement that inspired me with confidence in making this task as much complete and contributive as it became possible for me to accomplish.

I am also thankful to my niece Sau. Madhu Bala Sharma, for her very valuable help in the preparation of manuscript copy for the press, reading proofs and checking Index. But for her co-operation, the book would still have been limping its way through.

As for the printers—Sham Printing Agency, Delhi—I have had no problem with them at any time. They have earned my abiding good will and hearty thanks for their full co-operation in this task.

Finally, I cherish sincere feelings of affection and love for my publishers—Eastern Book Linkers, Delhi—for the expeditious publication of this work and all other assistance rendered to me in this matter.

N.N. Sharma

Government College, Seoni
Madhya Pradesh (India)
22nd October, 1976.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CONTENTS

pages

FOREWORD v

PREFACE vii

INTRODUCTION xi

CHAPTER I

Section

1. Sacrifices for the householder 1
2. Sacrifices and Oblations 3
3. Details of Sacrifice 6
4. Marrigeable Age 10
5. Selection of Bride. Examination of the Family etc. 12
6. Marriage ceremony 13
7. Local Customs and General Practice 14
8. Departure of marriage party 19
9. Establishment of Domestic Fire 21
10. Oblations of cooked food on the new and full moon days. 23
11. Animal Sacrifice 28
12. *Caitya* offerings (through a leaf messenger) 31
13. Rites for seeking the conception of a child Rites for seeking the male issue Rites for protecting the embryo 32
14. Rite of parting the hair 33
15. Birth ceremonies. 35
16. Feeding the child with the solid food 38
17. Tonsure ceremony 39
18. The ceremony of shaving the beard 42

19-22. Initiation 43

23. Selection of priests 52
24. Offerings of honey-mixture 55

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CHAPTER II

Section

1. *Śravaṇā* ceremony 60
2. Āśvayujī ceremony 63
3. Rite of Redescent 64
4. Rite of *Aṣṭakā* 67
5. The ceremony following the *Aṣṭakas* 71
6. Mounting the Chariot 75
7-8. Examination of the ground where house is to be built 77
9. Laying-in of the middle-post 80
10. Entering the house 82

CHAPTER III

Section

1. Five Sacrifices 84
2-3. Rules for reciting the Vedic Texts 85
4. Satiation of Deities, Sages and Manes 86
5. Opening the annual course of study 89
6. Sacrifices for the attainment of wishes 93
7. Twilight Worship 95
8-10. The end of studentship 96
11. Return home. Warding off danger 102
12. Consecration of Royal armour on the eve of war 102

CHAPTER IV

Section

1. Resort to the forest for curing disease 105
   Return home after cure
   Digging the grave
2. Funeral procession 108
3-4. Cremation and days of mourning 111-114
5. Gathering bones 119
6. Pacificatory rites for the living 121
7. Offerings to the Dead 126
8. Gifts to the Brāhmaṇas in the *Piṇḍa*-sacrifice to the manes 130
9. Spit-Ox sacrifice for propitiating Rudra 136

REFERENCES and NOTES 209

GLOSSARIAL INDEX 213

ERRATA 226

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

INTRODUCTION

I. *GṚHYA RITES, THEIR PURPOSE*

There are very few ceremonies that are executed without an aim. A great majority of them are motivated by desire to counteract evil influences and attract beneficial ones. All the ritual activities that are defined in the Gṛhya-sūtra-s are based upon particular mundane motivations and might as such be said to belong to the sphere of desire. Strictly speaking, all Vedic ritual is done out of motivation to promote human aims. According to Manu[1] 'here on this earth there is no ritual whatsoever performed by any body without a purpose. Anything that is performed is performed by the urge of desire.'

In fact, the Vedic ritual is circumscribed by twofold purpose, viz. popular and priestly.[2] In the first category come all those rites which are performed to remove the unfavourable influences. For this purpose, goblins, demons, and other uncanny spirits are offered praise, oblations and food so that they may be satisfied with our offerings and cause no injury to us. The present Gṛhya Sūtra,[3] enjoins that we should offer oblations of duly cooked food to both : the day-walking and the night-walking beings, to gods as well as demons. The evil-doers were to be appeased and satiated with praise, oblations or gifts for warding off evil as we were to propitiate the benevolent spirits for favour of wealth such as a cultivable land, cattle and offspring. Evil spirits are more harmful than good spirits. The former are more dreadful than the latter and hence, perhaps, they have forced their entry into the Vedic ritual.

1. Manu II. 4.

   अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
   यद् यद्हि कुरुते किञ्चित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥
2. *Hindu Saṁskāras* : R.B. Pandey.
3. 1.2.7-10

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

For instance, after renovating, white-washing and cleaning the house, we are asked to pay our reverence to the unnamed white one, perhaps the presiding deity of the house, to remove for us the danger of serpents,[1] the sons of prajāpati. Furthermore, if by chance, a dove, believed to be a messenger of death, were to visit our house we are to perform a sacrifice to ward off the coming danger.[2] Majority of mantras, both Vedic and Tantric are devoted to the propitiation and appeasement of gods and demons who, it was supposed, would bring prosperity and avert evil. Even a cursory glance over the contents of this Gṛhya Sūtra would convince even a general reader that the life of an individual was centred in danger and that there was no other course but to murmur mantras and to perform prescribed rites in favour of a deity who, it was thought, would bestow fortune and put off danger. Thus, for instance,[3] when after completing the study, the student were to leave for home he was to recite certain mantras to ward off danger expected on the way. If he heard unpleasant voices of birds[4] or of the deer he was to murmur another set of mantras. To ward off danger from a direction or a person, he was to throw to that direction or towards the person a fire-brand burning on both sides, or he was to twirl about a churning stick from the right to the left.[5] Or if an unknown danger came to him from a side, he was to sacrifice eight ājya oblations.[6] If at the spur of moment this was not physically possible he could do the same mentally, or he could perform a Śulagava sacrifice[7] to propitiate Rudra and to invoke his help to drive away evil. The unfavourable activities of the foul spirits were counteracted either by satiating them or by scaring them by bold assertions. Thus we see that the sacramental rites were responsible for the safety and protection of the individual.

1. 2.3.3-5.
2. 3.7.7.
3. 3.10.9.
4. 3.10.9.
5. 3.10.8-11.
6. 3.11.1.
7. 4.9.1ff.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

When the evil influences were thus attacked and driven off "the ground was carefully prepared for the reception of favourable influences. The gods were invoked and their presence was sought-after at the altar of sacrifice. If they were pleased with the perfoımer they would attend the sacrifice, partake of their share of feast and in return bestow riches in the form of gold, kine, fertile field and offspring. These were the direct gains which were not less in importance than the indirect ones secured by warding off evil influences. But this material gain-direct or indirect—-was less in proportion to the moral gain which the saṁskaras imparted to the individual.

We find that in course of time the Saṁskāras grew up and ripened in moral virtues and the recipient of the Saṁskāras became rich not only in the material content but also in the growth of moral character that helped in the right formation and developlment of his personality.

II. *ĀŚVALĀYANA : DATE AND AUTHORSHIP*

Ancient Indian writers seldom date their works. To ascertain the date of their composition is a problem that ever confronts a scholar. True to convention, the author of this Gṛhyasūtra also is silent abcut himself. There is no reference either to his parents or to his patron. We are left with little infoımation about his pedigree or his age.

But turning to the Gṛhyasūtra itself, we find ample references to ancient teachers by name. For instance, in the satiation-list[1] of the Gṛhyasūtra we read the names of as many as thirty two teachers. Śaunaka's place in this list is last but one, for the last place is assigned to Āśvalāyana himself. There is another reference[2] to Śaunaka in the context of Fathers' Feast. Śaunaka is quoted for an advice to keep the Fathers' vessel covered, for therein they lie concealed, only to disclose themselves at the appropriate time when they would partake of the

1. P. 88.
2. P. 130 :

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितम् ।
आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

sacrificial feast. Śaunaka is mentioned again[1] when homage is paid to him at the conclusion of this work.

Now, if this Śaunaka is identical with the author of the Bṛhaddevatā, a positive date can be fixed for his pupil. For Śaunaka's date there is no problem. We have ample sources to prove that he lived between 500—350 B.C. For, in the Bṛhaddevatā he often mentions Yāska (500 B.C.) and his Niruktā and ignores Kātyāyana (350 B.C.) and his Sarvānukramaṇī altogether. On the strength of this evidence alone he can be placed between 500-350 B.C. Āśvalāyana who accords reverence to him and cites him as authority can also be associated with this date.

But all this is hypothetical. Already doubts have been raised about Śaunaka's authorship of the Bṛhaddevatā. Macdonell[2] holds that the Bṛhaddevatā is the work of a teacher of Śaunaka School and not of Śaunaka himself. Similarly doubts can be raised in regard to Āśvalāyana's authorship of this Gṛhya-sūtra. There is evidence to prove that Āśvalāyana who refers to Itihāsa-Purāṇas[3] in the Gṛhya-sūtra was not a contemporary of Śaunaka who lived in the fourth century B.C. Maybe, this work is a late production, not of Āśvalāyana himself but of a teacher of Śaunaka School who ascribed this work to Āśvalāyana, the pupil of Śaunaka.

III. *VEDIC AND TANTRIC RITUAL*

The Gṛhya literature contains certain magical rites which can be equated with their counterparts as found in the extant treatises on Tantra. Though in the treatment of the subject matter there is a difference both aim at the same objective.

The Tantra-ācāryas believe in the efficacy of magical formulas which they apply for the fulfilment of desires. Likewise, the Śrauta and Gṛhya rites too are thought to possess supra normal powers which can be utilized for public or private ends.

1. P. 142 : नमः शौनकाय नमः शौनकाय
2. Introduction to Bṛhaddevatā, xxiii-xxiv.
3. PP. 86, 87, 123. Cp. इतिहासं भारतमाहुः । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् । Nārāyaṇa on 3.3.1,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

Magic rites are described in the Āśvalāyana Gṛhya Sūtra as well. The rite of consecrating the king's armour, with reference to the Ṛgvedic hymn(X.173) is a magical act of this kind. The king so armoured and mounted on the chariot was sure to win in the battlefield. Similarly, a tantric rite of discerning the character of the intended bride is mentioned in I. 5.6. She is asked to select a lump out of the eight, of earth collected from different regions. Again, a similar magical device is employed in the marriage rites, when the bridegroom is asked to repeat a formula and then grasp the thumb of the bride if he longs that male issues be born to him or catch hold of her fingers if he desires for only female issues or seize her hand together with the thumb if he desires both male and female issues.

Tāntric symbolism is also discernible in the Vedic ritual. Though it does not carry weight with the Gṛhya writers, symbols of different type can be traced to the Gṛhya literature. In the Āśvalāyana Gṛhya sūtra itself we can easily detect the use of symbolic imagery, hitherto not known to any. When the bridegroom offers to the bride two beans and one barley the two beans represent the testicles and the barley grain the penis.

A few other points of resemblance should also be mentioned here. As a matter of fact, we know that the left hand Tāntrics cannot proceed with the rites unless there is ample provision of meat and wine. The authors of the Gṛhya-sūtras too do not lag behind in this respect. True to their old tradition they are fond of animal sacrifices with the free use of meat to propitiate manes as well as deities for attaining to their ends. Not content with the feasts of meat in their honour they prescribe the use of wine for their full satiation.[1]

NĀRĀYAṆA THE COMMENTATOR

In the opening verse[2] of his *Vṛtti* Nārāyaṇa refers to Devasvāmin as his predecessor in the field whose comprehensive *bhāṣya* he has utilized in his *Vṛtti*. The statement is repeated

1. P. 1.
2. On the use of meat and wine see pp. 22. 38, 55, 59, 68, 70, 71, 72, 105, 160,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

in the last colophon[1] which sheds light also on his parentage and caste.

Nārāyaṇa calls himself Naidhruva. His father's name was Divākara. He was Brahmin by caste. The *Vṛtti* gives no more information about Nārāyaṇa, the commentator.

But Naidhruva Nārāyaṇa should not be confused with Gārgya Nārāyaṇa,[2] the commentator of Āśvalāyana Śrauta sūtra. Both are distinct persons. Gārgya Nārāyaṇa is the son of Narasiṁha; Naidhruva Nārāyaṇa is the son of Divākara.

1. P. 143.
2. Āśvalāyana Śrauta Sūtra Vṛtti, Opening verses

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदनाकुलम् ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।
नारायणेन गार्ग्येण नरसिंहस्य सूनुना ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्रथमोऽध्यायः

(प्रथमं खण्डम्)

१. उक्तानि वैतानिकानि । गृह्याणि वक्ष्यामः ।।

आश्वलायनमाचार्यं प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ।
देवस्वामिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ।।

वैतानिकान्युक्तानि । अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि वैतानिकानि । बह्वग्निसाध्यानि कर्माणीत्यर्थः । गृहनिमित्तोऽग्निर्गृह्यः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायां च वर्तते । यथा 'सगृहो गृहमागतः' इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शालावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पन्नाग्ना इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः । येषां तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः । 'भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन्गृह्याणि' इति गौतमः । उक्तानुकीर्तनं सम्बन्धकरणार्थम् । सम्बन्धकरणे प्रयोजनं कथं सौत्र्यः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति । कथं वा न प्राप्नुयुः । शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्त एवाऽऽचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासूत्रम् ।।१।।

२. त्रयः पाकयज्ञाः ।।

पाकयज्ञास्त्रयः । त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः ? हुताः प्रहुता ब्रह्मणिहुता इत्येकैकस्मिन्बहुवचननिर्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यादेकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मात् त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा । दृष्टश्चोभयत्र पाकशब्दः । 'योऽस्मत्पाकतरः' इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । 'तं पाकेन मनसाऽपश्यम्' इति 'यो मा पाकेन मनसा' इति च प्रशंसायाम् । तेनाऽऽज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि हि पाकशब्दः पक्तौ वर्तेत तर्ह्याज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु संस्कारा आम्नातास्तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः ? गर्भाधानादयः । तस्मात्सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्यक् ।।२।।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह—

३. हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुताः ॥

अग्नौ हूयमानाः 'हविष्यस्य जुहुयात्', (१.२.१) इत्येवमादयो हुताः। अनग्नौ क्रियमाणाः 'अथ बलिहरणम्' (१.२.३) इत्येवमादयः प्रहुताः। ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ते ब्रह्मणिहुताः। अग्नाविति वचनमनग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम्। सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः। हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं शब्दतश्चार्थतश्च मृगतीर्थसंज्ञावत्। अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम्। पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति वक्ष्यति। अत्र त्रैविध्योपदेशे सति, त्रिविधानां च पाकयज्ञत्वे सति तत्र पाकयज्ञग्रहणमपार्थकं सत्तत्समानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः। प्रहुतब्रह्मणिहुतानां मा भूत्तन्त्रमिति। तेन सर्पबल्यादाववदानधर्मो निवृत्तो ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥३॥

४. अथाप्यृच उदाहरन्ति-"यः समिधा य आहुती यो वेदेन" (ऋ० ८.१९.५) इति ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्यृचस्य ग्रहणार्थम्। न तृचस्य। तृतीयायामर्थविरोधात्। बहुवचनं तु 'अगोरुधाय' 'आ ते अग्ने' 'यः समिधा' इति द्व्यृचावभिप्रेत्योपपन्नम्। ऋचामुदाहरणं कथम्? एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यान्याहिताग्नेरपि स्युरित्येवमर्थम् ॥४॥

५. "समिधमेवापि श्रद्दधान आदधन्मन्येत यज इदमिति नमस्तस्मै, य आहुत्या यो वेदेनेति विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्पश्यन्नृषिरुवाच। "अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः। घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत" (ऋ० ८.२४.२०) इति। वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह—"आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि। ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उत" (ऋ० ६.१६.४७) इति। "एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति। य इमं स्वाध्यायमधीयत इति. यो नमसा स्वध्वर इति, नमस्कारेण वै खल्वपि, न वै देवा नमस्कारमति, यज्ञो वै नमः" इति हि ब्राह्मणं भवति ॥

'समिधमेवापि श्रद्दधान आदधन्मन्येत' इत्यारभ्य 'यज्ञो वै नमः' इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति। तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति। समिधमेवापि श्रद्दधान आदधद्यज इदं दैवतमिति मन्येतैव। कुतः? नमस्तस्मै।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अत्र नमःशब्देनान्नमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठितः । समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति । अन्नं भवति । प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्दधान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य आहुत्येति । तत्र 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादेशः । यो वेदेनेत्यस्य पादस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणे यो वेदेनेति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययाऽपि प्रीतिदैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतद् द्रढयितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति—तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन्नृषिर्मन्त्रद्रष्टोवाच अगोरुधायेत्यादि । अस्मिन्मन्त्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सखायो वचो वोचत । घृतात्स्वादीयो मधुनश्चेति कृत्वेति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । हे इन्द्र, इदं मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयः । असिद्धत्वात्स्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनेयमिति दर्शयति—स्वादीयोऽस्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽस्त्वित्येवासौ साक्षित्वेन ऋषिराहेत्यर्थः । अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं श्रुतिर्दर्शयति—आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणमेत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्सम्बन्धिनः । अत एव ते तवोक्षाणश्चर्षभाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति लोडर्थे लेट् । विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वान्न भवन्ति । के मत्सम्बन्धिन इति चेत् । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमुक्षादिमांसेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययाऽपि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्धर्चतात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । 'तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः' इत्यादिपाकयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः ? न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्रियन्त इत्यर्थः । किमिति नाति क्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी । समिधमेवेत्यादि, एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः ॥५॥

(द्वितीयं खण्डम्)

१. अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याण्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातःशब्दौ लक्षणयाऽहोरात्रवचनौ । कुत एतत् ? स्मृतिदर्शनात् । 'सायंप्रातरशनान्यभिजुषेत्' इति । अशनं च मध्याह्ने विहितम् । 'पूर्वाह्णो वै देवानां

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्' इति । वैश्वदेवानन्तरमातिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वम् । सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च मा भूत् । हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां मा भूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नाऽऽरभ्यम् । दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति । यथा-चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्धं च तद्भवति । अनारभ्यमाणे दोषः । अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत । 'आज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये' (१.८.९) इति ब्रुवञ्ज्ञापयति । यत्र द्रव्यं नाऽऽदिश्यते तत्राऽऽज्येन होम इति । तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थकम् । नन्वन्नसंस्कारत्वादहविष्यस्यापि स्यात् । अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्र-निवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथम् ? हविष्यस्य होम एव स्यान्न तन्त्रमिति । ननूत्तरत्र विधानान्न तन्त्रं प्राप्नोतीति च शङ्का न कार्या । एवं तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेष्यते तन्त्रम् ॥१॥

होममन्त्रानाह—

२. अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको न मन्त्रः । तथाऽर्थप्रतीतेः । अग्नि-होत्रशब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्त उत कर्मदेवता इति संशयः । काः पुनर्द्रव्यदेवताः ? 'रुद्राद्या रौद्रङ्गविसत्' इत्याद्याः श्रुतावुक्ताः, ता न संभवन्ति । भक्तिमात्रत्वात् । तेन कर्मदेवता गृह्यन्ते । एवं चेदग्निर्गृहपतिरित्येवमाद्या अपि प्राप्नुवन्तीति शङ्का न कार्या । तासामनित्यत्वात् । कास्तर्हि ? अग्निः सूर्यः प्रजापतिश्चोभयत्र । श्रुतौ चाऽऽसां सम्यगुपदेशः । 'तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य' इत्यादि । सोमाय वनस्पतय इत्येकाऽऽहुतिः । वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् । 'अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः' इति । समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥२॥

३. स्वाहेत्यथ बलिहरणम् ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एत-ज्ज्ञाप्यते । अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन चैत्यबलौ नम-स्कारो भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । इतरथा कर्मान्तरत्वात्कालान्तरेऽपि बलिहरणं स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषां पूर्वो वा स्यात् । उत्तरो वा । मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव । 'वैश्वदेवं कृत्वातिष्ठन्नतिथिमाकाङ्क्षेत् इति वचनात् ॥३॥

४. एताभ्यश्चैव देवताभ्यः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्वक्ष्यमाणदेवताभ्यश्च बलिहरणं कार्यम् । एवकारः पौनर्वाचिकः । भूमौ प्राक्संस्थां पङ्क्तिं करोति । ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽन्तरालं मुक्त्वाऽद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताभ्य इति मन्त्रो न विधायकः । तथा वास्तुदेवताभ्य इति च । यदि हि विधायकः स्यादु-भयवचनमपार्थकं स्यात् । गृहमेव हि वास्त्वित्युच्यते ।।४।।

५. इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ।।

दिग्ग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषै-र्भवितव्यमिति कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ।।५।।

६. ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः इतिमध्ये ।।

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्तेऽन्तराले ।।६।।

७. विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।।

मध्य एव ।।७।।

८. सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ।।

मध्य एव । दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायं प्रातरुपदेशात्सायमुपक्रमः स्यात् । अग्निहोत्रवत् । तच्चानिष्टम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्नये स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रमः ।।८।।

९. नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् ।।

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तंचारिभ्य इति नक्तं भवति ।।९।।

१०. रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ।।

सर्वासामुत्तरतः ।।१०।।

११. स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।।

'यज्ञोपवीतशौचे च' (श्रौ० १.१.१०) इति यत्र प्राचीनावीतित्वं निवीतित्वं वाऽऽचार्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम् । अतः प्राचीनावीतित्वं विधीयते । निनयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिदं न भवति । किमेवं सिध्यति । स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरेककार्यकारित्वेन समानजातीयत्वात्स्वधाकार-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

स्तस्य बाधको भवति। नैतदेवम्। समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते। यथा 'सोमाय पितृमते स्वधा नमः' इति स्वधानमस्कारयोः। तद्वदत्राप्याशङ्का स्यात्। का पुनरियं क्रिया ? पितृयज्ञः। एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम्। शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम्। असत्यस्मिन्क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात्। एवमुक्तं वैश्वदेवं यस्मिन्कस्मिंश्चिदग्नौ वैश्वदेवं कार्यम्। न गृह्य एवेति नियमः। कुतः ? प्राग्विधानाद्विवाहाग्नेः। यदि हि तत्राभिप्रेतमभविष्यत्तमेव पूर्वं ब्रूयात्। पाणिना च वैश्वदेवं कार्यम्। न पात्रान्तरेण। शक्यत्वात् ॥११॥

(तृतीयं खण्डम्)

१. अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य षड्लेखा उदगायतां पश्चात्प्रागायते नानाऽन्तयोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तूष्णीं पर्युक्षणम् ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः। इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवतीति। तेन वैश्वदेवे क्वचग्रहणेन प्राप्यमाणो होष्यद्धर्मो न भवति। खलुशब्दोऽपार्थकः। मिताक्षरेष्वनर्थक इति वचनात्। यत्र क्वचग्रहणमहरहः क्रियान्तरविध्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। यत्र क्व च होष्यन्स्यादिति होममनूद्य धर्मविधिः। तर्हि यत्रेत्येवास्तु। क्वचग्रहणमनर्थकम्। न। तन्त्रप्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरण एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं क्वचग्रहणम्। लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः। इषुमात्रा मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तदिषुमात्रम्। एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः। उष्ट्रमुखवत्। तच्च तदवरं चेषुमात्रावरम्। अवरं निकृष्टमित्यर्थः। सर्वतः सर्वासु दिक्षु। चतसृष्वित्यर्थः। चतसृष्वपि दिक्षु इषुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य षड्लेखा उल्लिखेत्। षड्ग्रहणं कथम् ? षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति। केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्थण्डिलमध्य उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चाल्लिखेत्। नानेत्यसंसर्गार्थम्। तस्या अन्तयोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत्। ततस्तिस्रो मध्येऽसंसृष्टाः प्रागायता लेखा लिखेत्। शकलं तत्रैव निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्याभ्यात्ममग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति। ततोऽतिदेशप्राप्तं बर्हिष इध्मस्य च संनहनं करोति। अन्वाधानं नामामुककर्माङ्गत्वेन द्वयोस्तिसृणां वा समिधामभ्याधानम्। ततः परिसमुह्य। परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात्परिमार्जनम्। तच्चाग्निहोत्रवत्। ततः परिस्तीर्य। पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्येवम्।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

उदक्संस्थवचनमेकैकस्यां दिश्युदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम् । अथवा—इत्युदक्संस्थमिति पृथग्योगः । निपातानामनेकार्थत्वादितिशब्द एवंप्रकारे । एवंविधं यत्कर्म सर्वदिक्संबद्धं परिसमूहनपर्युक्षणशिरस्त्रिरुन्दनादिकं तदपराजिताया आरभ्योदक्संस्थं कार्यमित्यर्थः । ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति । तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽदायान्ते च कर्मणां पर्युक्षणम् । उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परिस्तरणसिद्ध्यर्थम् । एतस्मिन्काल उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति चमसेन कांस्येन मृन्मयेन वा । उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥१॥

२. पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥

कार्यमिति शेषः ॥२॥

अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वोत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वयं निर्णेतुमाह—

३. अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानाऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः" इति प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यतेऽन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ । प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्राङिति पुंल्लिङ्गपाठे तु कर्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्मणश्चापि प्राक्त्वं तत एव सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते 'शास्त्रान्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रिया' इति । इत्थं हि शास्त्रान्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले पात्रासादनार्थमुत्तरतोऽग्नेः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य ब्रह्मवत्सु कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्योदगग्नेर्दर्भेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राण्यासादयति उभाभ्यां पाणिभ्याम् । अयं पात्रासादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम् । भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं त्विध्ममथो परिसादय दर्भान्' इति । आज्यहोमेषु दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः—'स्थालीं चरोः प्रोक्षणभाजनं च दर्वीस्रुवौ सारय दर्विहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमवित्कुशैश्च' ॥ 'ततोऽप्रच्छिन्नाग्रौ' इत्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधायाप आसिच्य ताभ्यां त्रिरुत्पूयोत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्येध्मं सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षति । ततः प्रणीता-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पात्रं प्रत्यगग्नेर्निधाय तस्मिंस्ते पवित्रे अन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छादयेदिति । आचार्यस्य तु मते पूर्णपात्रं नित्यं कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः । इत्थं चान्यशास्त्रे दृष्टम् । 'पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तत्रस्थे पवित्रे गृहीत्वाऽऽज्यस्थाल्यां निधायाऽऽज्यमासिच्योदगङ्गारानपोह्य, तेष्वधिश्रित्याऽऽज्यमवज्वाल्य दर्भाग्रे प्रच्छिद्य, प्रक्षाल्याऽऽज्ये प्रास्य, पुनर्ज्वलता तेनैवोल्मुकेन त्रिः परिहरेद्येनावज्वलनं कृतम् । ततः शनैः शनैरुदगुद्वास्याङ्गा-रानतिसृज्य तत्रस्थमेवाऽऽज्यमुत्पूय, पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्याग्नौ प्रक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं नित्यम् । अन्यत्तु पाक्षिकम् । पूर्ववदित्याकूतम् । स्रुक्स्रुव-संमार्जनमप्यन्यशास्त्रे दृष्टम् । तस्यापीच्छातः क्रिया । अनयोः संमार्ग उच्यते— 'दक्षिणेन हस्तेनोभौ गृहीत्वा सव्येन कांश्चिद्दर्भानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य जुहूं निधाय दक्षिणेन पाणिना स्रुवस्य बिलं दर्भाग्रैः प्रागारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याधस्तादग्रेणैवाभ्यात्मं त्रिः संमार्ष्टि । ततो दर्भाणां मूलेन दण्डस्याधस्ता-द्बिलपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्टाद्बिलं तावत् त्रिः संमार्ष्टि । अथाद्भिः प्रोक्ष्य स्रुवं निष्टप्याऽऽज्यस्थाल्यां निधायोदकस्पृष्टैरेव दर्भैर्जुहूं चैवमेव संमार्ष्टि । ततो दर्भानद्भिः प्रक्षाल्याग्नावनुप्रहरेत्' । एवं संमार्गः । स्विष्टकृदन्ते चेध्मसं-नहनानामग्नौ प्रासनं दृष्टम् । अन्यदपि यदस्मच्छास्त्राविरुद्धं परशास्त्रे दृष्टं तदपीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः कृतः । किं च—उत्पुनाति त्रिरित्येव वाच्यं लाघवार्थम् । तथा सति 'सर्वत्रैव कर्मा-वृत्तौ' (श्रौ० सू० १.१) इत्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सिध्यति । एवं सिद्ध इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्भविष्यतीत्येवमर्थम् । तथा च सति पूर्वयोगः किमर्थः । आज्याधिकारार्थ इति चेत् । तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यम् । अथ पवित्रसंज्ञार्थः । तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते । पूर्वेणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिकेऽमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः ॥३॥

४. कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥

कृतिरेव कृतम् । कृतं चाकृतं च यस्य तत्तथोक्तम् । आज्यमेव यत्र हविः स आज्यहोमः । अन्यथाऽऽज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्याघारादयः सन्त्येव । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न वेत्यर्थः । अयं च परिस्तरण-विकल्पो यत्राऽऽज्यग्रहणमस्ति यथा 'आज्याहुतीर्जुहुयात्' (१.४.३) इति तत्रैव भवति । न पुनरनादिष्टाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्ययं विकल्पः स्यात्तत्राऽऽज्यग्रहणमपार्थकं स्यात् ॥४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

५. तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ।।

तथेति । कृताकृतावित्यर्थः । पाकयज्ञेषु सर्वेष्वाज्यभागौ कार्यौ वा न वेत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।।५।।

६. ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशूलगववर्जम् ।।

तथेत्यनुवर्तते । पाकयज्ञेष्विति च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतो भवति । धन्वन्तरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति । उत नैव भवति । नित्यो भवतीति ब्रूमः । कुतः ? तयोरुपदेशात् । 'ब्रह्माणमग्निं चान्तरा' (१.१२.५) वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य, (४.९.१४) इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेति च शङ्का न कार्या । अस्मिन्विकल्पप्रतिषेधेऽसत्युपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चौलवत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्माऽस्ति चेत्प्रणीताप्रणयनात्पूर्वं समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाऽग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु 'निरस्तः परावसुः' इति तृणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां प्रत्यग्दक्षिणां निरस्य 'इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततः 'बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय' इत्यन्तं ब्रह्मजप जपेत् । ततो 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि' इति कर्त्राऽतिसृष्टः 'भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः' इति जपित्वा 'ॐ प्रणय' इत्यतिसृजेत् । केचिदतिसर्जनं प्रत्यतिसर्जनं च नेच्छन्ति । कर्मान्ते सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थाजपं च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना भवेदुदङ्मुखश्च ।।६।।

७. अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ।।

क्वचिन्नामधेयेन होम उक्तः । 'सावित्र्यै ब्रह्मणे' (३.५.४) इत्यादि । क्वचिन्मन्त्रेण होम उक्तः । 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्' (२. १.४) इति चतसृभिरिति । यत्र तु नोभयं तत्र तु नामधेयेन कथं होमः स्यादित्येतत्सूत्रम् । 'प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा' (१.१३.७) काम्याश्चरवः (३. ६.१) इत्यादौ ।।७।।

८. अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ।।

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चाऽऽदेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र ? जातकर्मादौ । तर्हि रथारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यास्यामः । यत्र होमैश्चोद्यते न मन्त्रैश्चौलकर्मादौ 'नैके कांचन' (१. ४. ६) पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्वी । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

यत्र परशास्त्रे होमश्चोद्यते स्वशास्त्रे तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति। क्व ? जातकर्मादौ ॥८॥

९. एकबर्हिराज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥

एकं बर्हिरादिर्येषां पाकयज्ञानां ते तथोक्ताः। तुल्यकाला एककालाः। एकस्मिन्काले यद्यनेके पाकयज्ञाः कार्यत्वेन प्राप्तास्तदा ते समानतन्त्राः कार्या इत्यर्थः। किमुदाहरणम् ? यदा पर्वणि रात्रौ काम उत्पद्यते तदा काम्यपार्वणयोरेककालत्वम्। यदा वाऽऽग्रयणाश्वयुजी कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेककालत्वम् ॥९॥

बर्हिरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगाथामुदाहरति—

१०. तदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते। पाकयज्ञान्समासाद्य एकाज्यानेकबर्हिषः। एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते ॥

तस्मिन्नर्थ एषा यज्ञगाथाऽभिगीयते पठ्यते। बहून्पाकयज्ञानेकस्मिन्काले समासाद्य प्राप्यैकाज्यानेकबर्हिष एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते। न प्रतिदैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थः ॥१०॥

(चतुर्थ खण्डम्)

१. उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥

अनेन चौलकर्मादीनां कालो विधीयते। उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनम्। तथा लोकप्रसिद्धेः। आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः। स हि मासस्य च पक्षस्य च कर्ता। अथवा—आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षः। स हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते शुक्लपक्ष इत्यर्थः। ज्योतिःशास्त्राविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम्। चौलकर्मेति चौलस्यैव संज्ञान्तरं न तु व्रतादेशानामयं काल इष्यते। स कथं प्राप्नोति। उपनयनातिदेशात्। तर्ह्यत्र गोदानग्रहणमपार्थकम्। चौलातिदेशात्। उच्यते। समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम्। 'गौदानिकं कर्म कुर्वीत' (३.८.६) इति कर्मग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनियमे वाग्यमनादिकं निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत्। तस्माद्गोदानग्रहणं यत्र गोदानगन्धोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात्। तर्हि समावर्तनग्रहणमेव कार्यम्। उच्यते। लाघवार्थं गोदानग्रहणम् ॥१॥

२. सार्वकालमेके विवाहम् ॥

एक आचार्याः सर्वस्मिन्काले विवाहमिच्छन्ति। नोदगयनादिनियमः।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तेषां कोऽभिप्रायः । दोषश्रवणात् ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति इति । अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥२॥

३. तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥

तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्यानन्तरत्वात्सर्वेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तन्न । दर्शनात्सर्वेषां स्युः । यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां सम्बन्धिन्योऽन्तर्वर्तिन्य एता आहुतयो भवन्ति । न तु तेभ्यः पूर्वं भवन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद् ग्रहणमपार्थकम् । न । प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । संख्यावचनं किमर्थम् ? तत्रैके ब्रुवते । 'यत्र परिमाणवचनं प्रत्यृचग्रहणं वा नास्ति 'धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्याम् (१.१४.३) इत्यादौ तत्र कथं प्रत्यादेशं होमः स्यात् इति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् । अपि च 'स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः (श्रौ० १.११) इति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राप्तः । स च प्रदानार्थः । न च तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानायां गतौ (?) तेन सर्वत्र प्रत्यृचमेव होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमिति प्राहुः । 'समुच्चयपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युर्न बह्वय इति कथं प्रयोगः ? एकैकस्या ऋचोऽन्ते एकैका व्याहृतिः ।' तदप्यसत् । प्राधान्येनाऽऽहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव । न मन्त्रसमुच्चयः । किमर्थं तर्हीदं नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाऽऽज्यभागौ न भवतः । तर्हि स्विष्टकृदपि न स्यात् । न । पुरस्तान्नियमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आधारौ तु स्त एव । अनाहुतित्वात् । आज्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥३॥

४. अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा ॥

चतसृभिः । चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता व्याहृतिभिश्च भूः स्वाहेत्यादिभिः ॥४॥

५. समुच्चयमेके ॥

एक आचार्या ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति । तेनाष्टाऽऽहुतयः ॥५॥

६. नैके कांचन ॥

एक आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैक इत्येव वक्तव्ये कांचनग्रहणमृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चायं प्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्यास्त्वाहुतयो

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् । सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् । तेनानादेशाहुतयः सिद्धाः ॥६॥

७. त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थीम् ॥

अत्र संशयः । पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूमः । असमानजातित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः । 'एष समानजातिधर्मः (श्रौ० २.१) इति । तच्छब्दचोदितश्च समानजातिर्भवति । यथा 'अथ सामिधेन्यः (श्रौ० १.२) 'ताः सामिधेन्यः' (श्रौ० ३.८) इति । अत्र त्वतच्छब्दचोदितत्वान्न बाधोऽपि तूत्कर्षः । 'यथा प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' (श्रौ० २.१७) इत्यत्राऽऽग्नीध्रस्योत्कर्षस्तद्वदत्रापि । अपि च संख्यानिर्दिष्टो न पूर्वं बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा 'तृतीयाह्नःस्थाने महाव्रतम्' (श्रौ० १०.२) तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥७॥

(पञ्चमं खण्डम्)

१. कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ।

कुलशब्देनोभौ वंशौ महापातकादिरहितावतिशुद्धौ तथाऽपस्मारादिदोषरहिताविति । कुलमग्रे प्रथमं परीक्षेत । कथम्? ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् । 'ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृतश्चैके (श्रौ० ९.३) इति । अग्रेवचनं वधूवरगुणेभ्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् ॥१॥

अथ वरगुणमाह—

२. बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥

अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः ? यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वते बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥२॥

अथ कन्यागुणानाह—

३. बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्तां रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत स्वीकुर्यात् । यत्र स्वमनो रमते तद्रूपम् ॥३॥

लक्षणानां दुरवगाहत्वं मत्वा परीक्षान्तरमाह—

४. दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥

लक्षणानि दुर्ज्ञेयानीति कृत्वैवं परीक्षेत ॥४॥

५. अष्टौ पिण्डान्कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदृश्यता-मिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाण इति ॥

क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान्कृत्वा 'ऋतमग्रे' इत्यनेन मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति। पुनः पिण्डग्रहणं कुमार्या अभिमन्त्रणं मा भूत्। साऽपि हि द्वितीया निर्दिष्टा ॥५॥

६. क्षेत्राच्चेदुभयतःसस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ह्रदात् सर्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नी ॥

उभयतःसस्यात्क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृह्णीयाच्चेदस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति विद्यात्। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। यदेकस्मिन्संवत्सरे द्विः फलति तदुभयतः सस्यं क्षेत्रम्। अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषम्। अविदासी ह्रदो नामाशोष्यो ह्रदः। देवनं द्यूतस्थानम्। द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी। स्वैरिणीति यावत्। यत्रोप्तं बीजं न प्ररोहति तदिरिणम्। पतिं हन्तीति पतिघ्नी। अत्र पतिस्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम्। उत्तरैस्त्रिभिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥६॥

(षष्ठं खण्डम्)

१. अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः। तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः। ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान्दश परान्पुनात्युभयतः। सह धर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतः। गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतः। मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः। धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः। सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः। हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ॥

कन्यामलङ्कृत्योदकपूर्वां दद्यात्। एष विवाहो ब्रह्मसंज्ञो भवति। तस्यां कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान्द्वादश परान्पुनाति। उभयतो मातृतः पितृतश्चेत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। वितते कर्मणीति। वैतानिके कर्मणीत्यर्थः। मिथः समयकरणं नाम त्वं मम भार्या भव अहं तव भर्ता भवामीत्येवंरूपो विवाहो गान्धर्वसंज्ञः। कन्यापित्रे धनदानेन यो विवाहः स आसुरसंज्ञः। सुप्तेभ्यः प्रमत्तेभ्योऽसावधानेभ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः। युद्धं कृत्वा कन्यामपहृत्य यो विवाहः स राक्षससंज्ञकः। एवमेतेऽष्टौ विवाहाः।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वपूर्वः प्रशस्तः। उत्तरेषु चतुर्षूत्तरोत्तरः पापीयान्। तत्र पूर्वो ब्राह्मणस्य। इतरयोः प्रतिग्रहाभावात्। आर्त्विज्याभावाच्च। गान्धर्वः क्षत्रियस्य। पुराणे दृष्टत्वात्। राक्षसश्च तस्यैव। युद्धसंयोगात्। आसुरस्तु वैश्यस्य। धनसंयोगात्। इतरे त्रयोऽनियताः ॥१॥

(सप्तमं खण्डम्)

१. अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात् ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः। यद्वक्ष्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति। खलूक्तः। उच्चावचग्रहणं कथम्? एते जनपदधर्मादयो नानाप्रकाराः क्रियेरन्। नैकेन कर्त्रा समुच्चीयेरन्निति। जनपदधर्मा देशधर्माः। ग्रामशब्देन नगरमुच्यते। धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे सत्यन्वये सिद्धे तानिति वचनं कुलधर्मा अपि कार्या इत्येवमर्थम्। तान्। तादृशानित्यर्थः। विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्स्ने विवाहे यथा स्युरित्येवमर्थम्। इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमने न स्युः। उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम्। प्रतीयादिति। कुर्यादित्यर्थः ॥१॥

२. यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥

किमर्थमिदम्? यथाऽन्यान्युपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात्। नियमार्थं तर्हि जनपदादिधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति। यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः। वैदेहेषु केषुचिद्देशेषु सद्य एव व्यवायो दृष्टः। गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितम्। तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥२॥

३. पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥

वेदिकायामग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेश उदकुम्भं प्रतिष्ठापयेत्। तत आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कर्म कृत्वा, समन्वारब्धायां बध्वामिध्माभ्याधानाद्याघारान्तं कृत्वा ततः पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्हुत्वा, तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया अङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्। गृभ्णामीत्युक्त्वा पुत्रकामश्चेत्। मन्त्रस्तूत्तरयोरपि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम्। दृषत्प्रसिद्धा। अश्मा तत्पुत्रकः तत्रोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम्। एवं चेद्दोषः। 'अश्मानमारोहयति' (गृ० १.७.७) इत्यत्र पुत्रकारोहणं स्यात्। तर्ह्यश्मग्रहणं तस्य विशेषणं स्यात्। दृषदमश्मानमिति। अश्ममयीमित्यर्थः। मृण्मय्यपि हि

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

लोके दृष्यद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । न । स्यादेव । मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युपविशेदुत्तरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । स्रुवेण होमः । साधनान्तरानुपदेशात् । 'एवम्भूतो व्यक्तहोम०' (श्रौ० १.११) इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे 'तिष्ठन्समिधमादध्यात्' (३.८.१६) इत्यत्र तिष्ठन्ग्रहणं कथम् ? अन्यत्राऽऽसीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽत्राप्यासीनप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं तिष्ठन्ग्रहणम् । प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । 'तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टाः' (श्रौ० १.१.८) इत्यनेन प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या इति वचनं प्रत्यङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इत उत्तरं वध्वा विहितं कर्म तिष्ठन्त्याः स्यादित्येवमर्थम् । 'उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृह्णीयान्नीचेन चोत्तानम्' इति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियां च स्मृतौ दृष्टः । 'अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्' (मनुः ९.१३६) इति । दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते । 'पुमांस्ते पुत्रो जायताम्' इति तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा 'पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा' (मनुः ९.१३८) इति । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम् ॥३॥

४. **अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः ॥**

एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः ॥४॥

५. **रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः ॥**

उभयकामः पुत्रदुहितृकामोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृह्णीयात् ॥५॥

६. **प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपति । अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहावहै । प्रजां प्रजनयावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति ॥**

अग्निमुदकुम्भं च त्रिः प्रदक्षिणं वधूं स्त्रीं परिणयञ्जपति । अमोहमस्मीति । उदकुम्भग्रहणमन्येषां सर्वेषां यज्ञपात्राणां बहिष्करणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे यदन्यद्दृष्टं पात्रमश्मा तस्यैव बहिष्करणार्थमिति । त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन संबध्यत उत जपेन ? यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सकृत्परिणीतिः । पूर्वेणेति ब्रूमः । कुतः ? परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम् । जपश्च परिणयाङ्गमिति कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

७. परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥

वीप्साद्विर्वचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम् । अथास्य कर्मणः कः कर्ता ? आचार्यः । कुतः ? वक्ष्यति—'शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य' (गृ० १.७.२०) इति । स्वयंकर्तृत्वे सत्यवसेचनं कर्तुं न शक्यते इति । तदसत् । वर एव कर्ता आचार्येण ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति । उदकुम्भग्रहणं तु तत्रस्थमुदकं लक्षयति ॥७॥

८. वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥

ततो वध्वञ्जलावुपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्लाजानावपति । वरो जामदग्न्यश्चेत् त्रिः । ततः शेषमभिघार्यावदानं च प्रत्यभिघारयति । एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । भ्रातृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥८॥

९. त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥

पञ्चावत्तिनामित्यर्थः ॥९॥

१०. प्रत्यभिघार्य हविः ॥

हविःशब्दः शेषे वर्तते । यथा 'नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति' (१.१०.२१) ॥१०॥

११. अवत्तं च ॥

अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभिघारणे कः करोति ? भ्राता । कुतः ? समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तदयुक्तम् । यदि ह्यत्र भ्राताऽभिप्रेतः स्याद्वध्वञ्जलौ भ्रातोपस्तीर्येत्येवावक्ष्यत् । तस्माद्वर एव करोति । यत्तूक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशात् इति । तत्र ब्रूमः । असमानकर्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा 'आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्, (श्रौ० ३.१३) इति । होमे ब्रह्मा कर्ता । दाने यजमान इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥११॥

१२. एषोऽवदानधर्मः ॥

यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैष धर्मो भवतीत्यर्थः 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति' (१.१०.१८) इत्यादौ ॥१२॥

१३. अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवोऽर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा । वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहा । पूषणं नु

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्त्रुचेव जुहुयात् ॥

को जुहोति ? वधूः । कुतः ? अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते मन्त्राः ? वध्वाः । कुतः ? सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् । कन्या अग्निमयक्षतेति । तदसत् । न हि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने तत्र वचनमस्ति ? अत्र तु सन्दिग्धम् । तस्माद्वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । 'स इमां देवः' इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि वध्वाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् । यत्तूक्तं सा हि जुहोतीति तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । 'अध्वर्युर्जुहोति' 'होता वषट्करोति' । यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति । तत्र ब्रूमः । न ह्यत्रेयं कन्याऽभिधीयते । अन्या एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते वहुवचनं नोपपद्यते । तथाभूतश्च प्रत्ययः । तस्माद्वरस्येति सिद्धम् ॥१३॥

5857

१४. अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम् ॥

अप्राप्तनिषेधः किमर्थः ? चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि । तथा त्रयो होमाः । तत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः कोणः । तूष्णींवचनं प्रजापतिज्ञानार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथम् ? एतस्य द्रव्यस्य स्विष्टकृतं न स्यात्स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन वधूर्जुहोति ॥१४॥

१५. ओप्योप्य हैके लाजान्परिणयन्ति । तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्दः । एके लाजानोप्योप्य पश्चात्परिणयन्ति । किमिति ? तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिंस्तु पक्ष उत्तमे आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम ? यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेपः । न तर्हि क्वचिदप्यसाविष्यते किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अथाऽऽनन्तर्यम् । न तर्ह्यसौ दोषः । पार्वणादौ दृष्टत्वात् । तस्मादयमर्थः । यथोत्तमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्तव्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् ? अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्ममिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं निवर्तयेत् । अथवा पूर्वस्मिन्पक्ष उत्तमे संनिपततः । अत्र तु न संनिपतत इति वदन्नपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमो न चाऽऽनन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्सर्वासामेव संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१६. अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥

अथशब्द इदानीं स्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थः । अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थः । यदीत्यनित्ये । देशधर्मादिना यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

के कृते भवत इत्याह—

१७. ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्बद्धे भवतः "प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्" इति ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥१७॥

१८. उत्तरामुत्तरया ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरां शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥१८॥

१९. अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति "इष एकपद्यूर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपद्यृतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव । पुत्रान्विन्दावहै बहूँस्ते सन्तु जरदष्टयः" इति ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधूम् । अपराजिता प्रागुदीची । तत्र सप्त पदान्यभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वाद्भवादेश्च योग्यत्वात्संनिहितत्वाच्च प्रत्येकं संबध्यते । यथा रहस्य उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वोल्लिखामि' इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि सम्बध्यते तद्वदत्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'भवादि सर्वत्र समानम्' इति । तेन 'इष एकपदी भव सा मामनुव्रता भव' इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥१९॥

२०. उभयोः संनिधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥

सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्थ एवोभयोः शिरसी संनिधाय केनचिदुदकुम्भमानाय्य तत्रस्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति । अथाऽऽज्येन स्विष्टकृतं जुहोति । साकाङ्क्षत्वात् ॥२०॥

२१. ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रीं वसेत् ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात्तदैवंगुणयुक्ताया ब्राह्मण्या गृहेऽनन्तरां रात्रीं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चेन्नायं विधिः ॥२१॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२२. ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं प्रजां विन्देय इति ॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाचं विसृजेत 'जीवपत्नीम्' इति मन्त्रेण। इदानीं वाग्विसर्जनविधानाद्धोमादारभ्यैतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते। कस्यायं वाग्विसर्गः? वध्वाः। कुतः? मन्त्रलिङ्गात्। तथा हि—जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी। जीव इति कर्तरि पचाद्यच्। 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४.१.३३) 'विभाषा सपूर्वस्य' (४.१.३४) इति ङीप्प्रत्ययो नश्चान्तादेशः ॥२२॥

(अष्टमं खण्डम्)

१. प्रयाण उपपद्यमाने "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य" इति यानमारोहयेत् ॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम्। तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात्। तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते। तथा सत्युपपद्यमाने याने यानमारोहयेद्वधूं पूषेत्यादिना मन्त्रेण। तेन प्रयाणे यानस्यानियमः। यानादन्येन शिबिकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः। स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥१॥

२. "अश्मन्वतीरीयते संरभध्वम्" इत्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात्तदाऽनेनार्धर्चेन नावमारोहयेत्। वधूमिति शेषः ॥२॥

३. उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥

उत्तरेणार्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत् ॥३॥

४. "जीवं रुदन्ति" इति रुदत्याम् ॥

नीयमाना वधूर्यदि रोदिति बन्धुवियोगात्तदैतां जपेत्। अयं विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥४॥

५. विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति ॥

विवाहाग्निग्रहणमग्निविशेषनियमाभावशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। अजस्रग्रहणं ध्रियमाणस्य नियमार्थम्। तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते। अयं च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥५॥

६. कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्परिपन्थिन इति जपेत् ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेष्वेतान्जपेत् ॥६॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

७. "वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूः" इतीक्षकानीक्षेत ॥

वसतौ वसतावीक्षकाः सन्ति चेत्तानेतयेक्षेत । वासादन्यत्रेक्षणे न मन्त्रः । वीप्साद्विर्वचनं प्रतिवसतिमन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥७॥

८. "इह प्रियं प्रजया ते समृध्यताम्" इति गृहं प्रवेशयेत् ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत् । एवमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥८॥

९. विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं धर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् । "आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः" इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा "समञ्जन्तु विश्वेदेवा" इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये ॥

अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः । ततः पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तृणाति । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम । ततोऽन्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिञ्चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्वामिध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा 'आ नः प्रजाम्' इति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ततः 'समञ्जन्तु' इत्यृचा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं दधि प्रयच्छेत् । सा तूष्णीं प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रस्योभयप्राशनार्थत्वात् । उभयार्थत्वं तु नाविति मन्त्रे द्विवचनात् । आज्यशेषेण वोभयोर्हृदयेऽनक्ति तेनैव मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वमिति विवृत्त्या पाठः कार्यः । प्रगृह्यत्वात् । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का ? 'गृह्याणि वक्ष्यामः' (गृ० १.१.१) इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते। दायविभागकालेऽग्निः परिगृह्यते चेदत्राप्यन्योऽग्निः प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । अपि चात्र विवाहाग्निग्रहणान्न विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिः । किं तर्हि गृहप्रवेशनीयहोमे कृते । एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञाप्यते । तेन गृहप्रवेशनीयहोमादर्वाग्दर्शपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्थालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य एव । 'पाणिग्रहणादि' (गृ० १.९.१) इति वचनात् । वैश्वदेवं च कार्यमेव । तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् । उपसमाधायेत्यास्तरणकालोपदेशार्थम् । अथवा समानकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् । तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रान्यो वोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं चर्मास्तरणानन्तरं तन्त्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्यृचग्रहणं कथम् ? ऋगन्ते होमः स्यान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठञ्जुहुयादित्यर्थः । तेन यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चाद्धोमः। आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशादनादेशयाज्येन होम इति गम्यते ॥९॥

१०. अक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः। 'हैडिम्बिका राजमाषा माषा मुद्गा मसूरिकाः। लङ्काढक्याश्च निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः।'' गृहप्रवेशनीयहोमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः ॥१०॥

उत्तरावधिमाह—

११. अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥११॥

१२. संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातामेक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा। अन्ये त्वाहुः—नियमान्त एक ऋषिः सम्पद्यते। पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः ॥१२॥

१३. चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥

व्रतानन्तरं सूर्याविदे वध्वोपयमनकाल उपहितं वस्त्रं दद्यात्। सूर्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्या। यथा वृषाकपिरिति। सा च 'सत्येनोत्तभिता' (ऋ० १०.८५.१) इति सूक्तम्। कथं तत्पुनरसौ वेत्ति स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥१३॥

१४. अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥१४॥

१५. अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥

ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति। ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्यूचुः ॥१५॥

(नवमं खण्डम्)

१. पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत्स्वयं पत्न्यादयो वा। पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। यद्विधास्यते तत्परिचरणम्। पत्नीकुमार्यौ न होमकर्म कुर्यातामित्येके। कुतः? स्त्रीणां मन्त्रा-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

नधिकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुतः? वचनात् । पत्नीसंनहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः ॥१॥

२. नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति ? यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात्ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा । आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् ? न । उभयोरन्यतरः स्थापयितव्य इति । अथवा । होष्यद्धर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्वचग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥२॥

३. यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वासयेत्ततोऽन्यस्माद्धोमकालात्पत्न्युपवसेदित्येके । एकेग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । 'अयाश्चाग्ने' इत्येकामाहुतिं जुहुयादित्येके । कुतः ? शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचख्युः । नित्यशब्द उक्तार्थः । 'नित्यमाचमनम्' (श्रौ० २.२) इति यथा अनुशब्दः पश्चाद्वचनः । एतदुक्तं भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायविभागकाले गृह्यते । गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्तः, तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवति । तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाञ्जनं च भवति । नान्यत् । कन्यासंस्कारत्वात् । होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात् । लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यञ्जलिना कार्यः । तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात् । लाजावपनं तु स्वयमेव करोति । न भ्राता । दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेष्यः ॥३॥

४. तस्याग्निहोत्रेण ॥

तस्यग्रहणं योगविभागार्थम् । तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन । तेन पाकयज्ञतन्त्रं न भवति ॥४॥

तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—

५. प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥

प्रादुष्करणं नाम 'अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य' (श्रौ० २.२) इति । एव प्रातर्व्युष्टायाम्' (श्रौ २.२) इति च । 'प्रदोषान्तो होमकालः संगवान्तः प्रातः' (श्रौ ३.१२) इति । एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥५॥

६. हौम्यं च मांसवर्जम् ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम् । 'पयसा नित्यहोमः' (श्रौ० २.३) इत्यादि पञ्च द्रव्याण्याम्नातानि । मांसवर्जमिति मांसप्रतिषेधाच्छास्त्रान्तरे दृष्टमपि

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

हौम्यं भवतीति गम्यते । 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु' । द्रवद्द्रव्याणि स्रुवेण जुहोति । कठिनानि तु पाणिना । येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः । प्रतिनिधिवर्जम् ॥६॥

७. कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥

कामग्रहणं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम् । व्रीह्यादयश्च प्रत्येकं साधनानि । न मिश्राणि । तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥७॥

८. "अग्नये स्वाहा" इति सायं जुहुयात् "सूर्याय स्वाहा" इति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥

तूष्णीं द्वितीये आहुती जुहोति । तूष्णींग्रहणं प्रजापतिध्यानार्थम् । उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः । अग्निं परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूष्णीं संस्कारं कृत्वा ततोऽग्नये स्वाहेति जुहोति । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं शब्दरूपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशूक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति । ततः परिसमूहनपर्युक्षणे । एवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहेति विशेषः ॥८॥

(दशमं खण्डम्)

१. अथ पार्वणः स्थालीपाकः ॥

उक्तोऽर्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम् । दर्शपूर्णमासातिदेशात्काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणाद्यहरहःक्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमः प्रारम्भः । प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥१॥

२. तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥

तस्यग्रहणं नियमार्थम् । तस्यैवोपवासो यथा स्यात्तदतिदिष्टानां मा भूदिति । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम् । उपवास इत्येकभोजनम् । सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रमक्षारलवणमशितव्यमित्यादयश्च नियमा लक्ष्यन्ते । तस्य ताभ्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥२॥

३. इध्माबर्हिषोश्च संनहनम् ॥

अनयोश्च बन्धनं ताभ्यां व्याख्यातम् । 'इध्मः पञ्चदशदारुकः' इति शान्तिकर्मणि साधयिष्यामः ॥३॥

४. देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥

देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः । उपांशुयाजादिवर्जम् । तेनाग्निरग्नीषोमौ

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् । तदुक्तं शौनकेन—'पौर्णमासी तु सम्प्राप्ताऽथ विवाहादनन्तरम् । ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा । तथाऽपि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता' ॥ अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः ? संनयत एव हि ते विहिते । 'इन्द्रं महेन्द्रं वा संनयतः' (श्रौ० १.३) इति । न चात्र सांनाय्यं विहितम् । उच्यते । गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्तेऽर्धाधान औपासनाग्नौ । सर्वाधाने तु कर्मणि कर्मणि पुनः संस्कुर्यात् । संनयत इति कर्तृविशेषणम् । दर्शे चासौ संनयन् भवति सोमेनेष्टवांश्चेत् । तेनात्रापि तस्य प्राप्नुतः । तस्मान्निषेधः । तर्हीन्द्राग्नी न स्यातामसंनयत इति वचनात् । उच्यते । इन्द्राग्नी अस्यापि देवता भवत्येव । अत्र ह्यसावसंनयन्निति कृत्वा । न चात्राभावः कर्तृविशेषणम् । अत्राभावस्याविधेयत्वेन कर्तृविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥४॥

५. काम्या इतराः ॥

उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवतास्ताः काम्या भवन्ति । कामे सति कर्तव्या इत्यर्थः । 'विष्णुं बुभूषन्यजेत' इत्येवमाद्याः काम्याः । 'अथ काम्यानां स्थाने' (३.६.१) इत्येव सिद्ध उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः । तच्चात्र काम्यत्वेनापि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अथात्र किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यम् । तस्य विद्यमानत्वादादिष्टत्वाच्च । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः । सांनाय्याभावात् ॥५॥

६. तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धाय "अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालं शूर्पे पवित्रे अन्तर्धाय व्रीहीन्यवान्वाऽसम्भवेऽन्यान्वा हौम्यानेकैकस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति । 'अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् । चतुरश्चतुर इति वीप्सावचनमेकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते ॥६॥

७. अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुप्तम् "अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" इति ॥

अथशब्दः कथम् ? सर्वासामेव देवतानां निरुप्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेन्न विभज्येत्येवमर्थम् । यथानिरुप्तमिति । तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि, अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्धाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वाप-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः । उत्तरत्र विभागविधानात् ॥७॥

८. अवहतांस्त्रिःफलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥

कृष्णाजिन उलूखलं कृत्वा पत्न्यवहन्यात् । त्रिःफलीकृतानिति । त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञे सकृत्प्रक्षाल्येति सकृद्ग्रहणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नाना श्रपयेत् ॥८॥

९. समीप्य वा ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥९॥

१०. यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तण्डुलानभिमृशेद् "इदममुष्मा इदममुष्मै" इति ॥

यदि पृथक् श्रपयेत्तथा सति तण्डुलानभिमृशेत् । 'इदममुष्मा इदममुष्मै' इति । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् ॥१०॥

११. यद्यु वै समीप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥

यदि समीप्य श्रपयेत् तथा सति चरुं व्युद्धृत्य, एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पात्रान्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादिति वचनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥११॥

१२. शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्येध्ममभि घार्य "अयं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान्प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा" इति ॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुत्पूयाग्नेः पश्चाद्बर्हिरास्तीर्याऽऽज्यमासाद्य, ततः शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य तत इध्ममभिघार्य 'अयं ते' इति मन्त्रेणाग्नावादध्यात् । बर्हिष्यासाद्य पुनरभिघार्येति केचित्पठन्ति ॥१२॥

१३. तूष्णीमाघारावाघार्याऽऽज्यभागौ जुहुयाद् "अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा" इति ॥

तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कथं प्रवर्तेरन्निति । उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्वां प्रत्यविच्छिन्नमाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया आरभ्य उत्तरपूर्वां प्रत्याघारयेत् । स्रुवेणोभौ जुहुयात् । कुतः ? यत्राऽऽज्यहोमे साधनान्तरानुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम् 'एवंभूतोऽव्यक्तहोमा०' (श्रौ० १.११) इति सूत्रे । व्याख्यातृभिर्यावन्मात्रं स्वशास्त्रानुक्तमपेक्षितं तावन्मात्रं ग्राह्यं नतु स्वशास्त्र उक्तमपि । 'आज्यभागौ जुहुयादग्नये

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

स्वाहा सोमाय स्वाहा' इति । आज्यभागावित्यनयोर्यागयाः संज्ञा ॥१३॥

१४. उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात् । दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम् । स्रुवेणोभौ जुहुयात्पूर्ववत् ॥१४॥

१५. विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥

आज्यभागौ 'यज्ञस्य चक्षुषी' इत्येवं श्रूयेते इत्यर्थः ॥१५॥

ततः किमित्याह—

१६. तस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् । तस्माद्दक्षिणसंस्थैव शक्या कर्तुम् । नोदक्संस्थेत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र क्वचिदुदक्संस्थताऽपि यथा स्यादिति । तेन वलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो वलिहरणं सिद्धम् ॥१६॥

१७. मध्ये हवींषि प्रत्यक्तरं वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वोत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतम् ॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्तरे वा देशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्तरमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोत्युदक्संस्थानि वा । ननु प्राक्संस्थानीत्यस्मिन्नसत्यप्युदक्संस्थानि वेति वाशब्दप्राप्तया प्राक्संस्थया सह विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति किमर्थं प्राक्संस्थवचनम् ? उच्यते । देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चाऽऽनन्तर्ययोगो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि संस्थाद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम् । अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हविर्जुहोति ॥१७॥

१८. मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाङ्गुष्ठपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यते ॥१८॥

१९. मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥

पञ्चावत्तिनां तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादित्येवमवदानं भवति । पश्चार्धाच्चेत्येतावतैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्धादिति पुनर्वचनं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्राक्संस्थता मा भूदित्येवमर्थम् ॥१६॥

२०. उत्तरार्धात्सौविष्टकृतम् ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादानाद्भूयः सकृत्सकृदवखण्डयति । पञ्चावत्ती त्वेवं सकृत्सकृद्गृहीत्वा पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृत्सकृदवद्येत् । तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती च ॥२०॥

२१. नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्यभिघारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिघारयति न प्रधानहविःष्वित्येकमर्थम् । हविःशब्दः शेषे वर्तते । नाक्ते । यद्यवत्ते वर्तेत चतुरवत्तताहानिः स्यात् । तन्न चेष्यते ॥२१॥

२२. "यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहा" इति ॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥२२॥

२३. बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥

यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना बर्हिषि निनयेत् । निषिञ्चेदित्यर्थः ॥२३॥

२४. एषोऽवभृथः ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति । अवभृथवचनमवभृथधर्मप्राप्त्यर्थम् । तेन तत्कालोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं प्राक् संस्थाजपात् । अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थाजपश्च सर्वत्र कर्त्रा कार्याणीत्युक्तं भवति । निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थाजप इति पञ्च ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम् । तत्रैवं क्रमः—पूर्वं कर्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । ततो ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । ततः कर्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः कर्ता संस्थाजपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्तुः परिसमूहनपर्युक्षणे इति । अभ्युक्षणं च 'आपो अस्मान्, इदमापः, सुमित्र्या नः' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥२४॥

२५. पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥

एतत्तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाक-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

सदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्प्रहुतब्रह्मणिहुतानां मा भूदित्येवमर्थम्। अङ्गसंयतिस्तन्त्रम्। विध्यन्त इत्यर्थः। यद्यपि सर्वमुच्यते तथाऽपि न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति। 'देवतागमे नित्यानामपायः' (श्रौ० २.१) इति बाधदर्शनात् ॥२५॥

२६. हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥

उच्छिष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा। तदभावे ब्राह्मणेभ्यः। कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥२६॥

(एकादशं खण्डम्)

१. अथ पशुकल्पः ॥

उक्तोऽर्थः। अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते। न पुनः पशुर्विधीयते। कल्पग्रहणात्। एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकम्। अष्टकाशूलगवयोः प्रतिषेधात्। प्रोक्षणोपाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति च। उच्यते। मधुपर्के ॐ कुरुतेति यदा ब्रूयात्तदाऽर्थवत्। तत्र 'ऋत्विजां बार्हस्पत्यः, स्नातकस्यैन्द्राग्नः, ऐन्द्रो राज्ञः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेराग्नावैश्वानरः' इत्येवं शास्त्रान्तरे दृश्यते। काम्यपशुषु चार्थवत् ॥१॥

२. उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेद्"अमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमि" इति ॥

आज्यभागान्तं कृत्वोत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा, ततः पशुं पाययित्वा, ततोऽद्भिः पशुमाप्लाव्याग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य, ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखयाऽशुष्कशाखया। पश्चादिति पृष्ठदेशे। उपस्पृशेत्पशुं 'अमुष्मै त्वा' इति मन्त्रेण। अमुष्मैशब्दः पूर्ववत्। अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्यात्सूक्तादेर्ग्रहणम्। तर्हि द्वे सूक्ते प्राप्नुतः। न। यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति। यथा 'उप प्र यन्त इति सूक्ते (श्रौ०४.१३) तस्मादृचौ भवत इति सिद्धम् ॥२॥

३. व्रीहियवमतीभिरद्भिः पुरस्तात्प्रोक्षति, "अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" इति ॥

व्रीहियवमिश्राभिरद्भिः पशुं पुरस्तादग्रतः प्रोक्षति 'अमुष्मै त्वा' इति मन्त्रेण ॥३॥

४. तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥

तासां व्रीहियवमतीनामपामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुमनु शेषं

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

निषिञ्चेत् । तासांग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽप्यष्टकायां पायनं यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥४॥

५. आवृतैव पर्यग्नि कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥

आवृतैव पर्यग्नि कृत्वा, पशुमुदञ्चं नयन्ति । आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः । मन्त्रप्रतिषेधो मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टाः कथं स्युरिति त्रिः पर्यग्निकरणादयः ॥५॥

६. तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रत उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं यथा स्यात् । नापि पूर्वेण । नापि प्रथममित्येवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्यानेकार्थत्वाद्दिक्कालवाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥६॥

७. शामित्र एष भवति ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात्प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं भवति ॥७॥

८. वपाश्रपणीभ्यां कर्ता पशुमन्वारभते ॥

वपाश्रपण्यौ काश्मर्यमय्यौ भवतः । तत्रैका विशाखा परा सशाखा । ताभ्यां योऽस्य कर्मणः कर्ताऽध्वर्युस्थानीयः स्यात्स पशुमन्वारभते ॥८॥

९. कर्तारं यजमानः ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते ॥९॥

१०. पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमन्तर्धाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्रेणैनमग्निं हृत्वा दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बर्हिरुपस्तृणाति कर्ता । 'तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति' इति श्रुतेः । ततस्तस्मिन्बर्हिषि प्राक्शिरस्कं प्रत्यक्शिरस्कं वोदक्पादं पशुं संज्ञपयति शमिता । उदक्पादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वेति वचनमूर्ध्वशिरसः संज्ञपनं मा भूदित्येवमर्थम् । ततः कर्ता पुरा नाभेरर्वाङ्नाभेर्दक्षिणतो नाभेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा, तत्र तृणमन्तर्धाय तिर्यक् छित्त्वा, वपामुत्खिदेदुद्धरेत् । वपास्थानं तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः । यदि पशुः प्राक्शिराः संज्ञप्तः

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं कृत्वा तृणान्तर्धानादि कुर्यात् । ततो वपामवदायावखण्डच पुनर्वपाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थम् । तेनान्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति । ततो वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य प्रक्षाल्य शामित्रे प्रताप्य । प्रतापनं तु धर्ममात्रम् । श्रपणस्योत्तरत्र विधानात् । ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽग्रेणैनमौपासनमग्नि वपां हृत्वास्य दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा श्रपिता तां वपामभिघार्य बर्हिषि प्लक्षशाखासु निधाय, उभावप्यग्नी यथागतं परीत्य जुहुयादमुष्मै स्वाहेति । वपाश्रपणकाल आज्येनाऽऽसिच्य श्रपयति । 'तामध्वर्युः स्रुवेणाघारयन्नाह' इति श्रुतेः । 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यात् । अथ पञ्चावत्तैव वपा' इति श्रुतेर्वपा पञ्चावत्ता भवति । आज्यं हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्कमाज्यमिति । हिरण्याभावे तु द्विराज्यं ततो वपा पुनर्द्विराज्यमिति ॥१०॥

११. एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥

एतस्मिन्नेवौपासन एवाग्नौ पश्वङ्गत्वेन पशुदेवतायै स्थालीपाकं श्रपयन्ति । बहुवचनं तु कर्तुरनियमार्थम् । एतस्मिन्निति वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थम् । इतरथा शामित्रस्य श्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥११॥

१२. एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रपयित्वा हृदयं शूले प्रताप्य, स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥

पशोर्ग्रहणं यानि त्रेतायामेकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा स्युरित्येवमर्थम् । हृदयं जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि । सर्वाङ्गग्रहणमेकादशभ्योऽन्यान्यपि यान्यङ्गानि दृष्टानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम् । एवमवदाय तानि शामित्रे श्रपयति । हृदयं शूले कृत्वा तथा प्रतापयति यथा शृतं भवति । ततः शृतान्यभिघार्योद्वास्य । ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्ततोऽवदानानि ॥१२॥

१३. अवदानैर्वा सह ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति । न पृथक् । यदा तु पृथग्जुहोति तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यम् ॥१३॥

१४. एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥

द्विर्ग्रहणं देशानियमार्थम् । एकैकस्यावदानस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे द्विर्द्विरवद्यति । पञ्चावत्ती तु त्रिस्त्रिरवद्यति । उपस्तरणप्रत्यभिघारणे कृत्वा जुहोति ॥१४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१५. आवृतैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥

स्विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा, तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति । आवृद्ग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टा यथा स्युरित्येवमर्थम् । तेन शुष्कार्द्रयोः संधिदेशे शूलस्योद्वासनम् । तस्योपरिष्टादपउपस्पर्शनम् । समिद्ग्रहणमुपस्थानं समिदाधानमित्येते धर्माः कार्याः । ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत् ॥१५॥

(द्वादशं खण्डम्)

१. चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् ॥

चित्ते भवश्चैत्यः यदि कस्यैचिद् दैवतायै प्रतिशृणोति । शङ्करः पशुपतिः, आर्या, ज्येष्ठा, इत्येवमादयः । यद्यात्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वामहमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्ष्यामीति । ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात्स चैत्ययज्ञः । तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेन्नमस्कारान्तेन नामधेयेन । पुनश्चैत्यग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम् । तेन चैत्यायतन एवोपलेपनादि कुर्यात् ॥१॥

२. यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेत्तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं वीवधं च कुर्यात् । यत्र वेत्थेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा, वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत् तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति 'इमं तस्मै बलिं हर' इति । अपरं दूताय प्रयच्छति 'अयं तुभ्यम्' इति । एतयर्चेति वचनमन्यत्र पादग्रहणेऽपि क्वचित्सूक्तं भवतीत्येवमर्थम् । तेन 'आ त्वा हार्षमन्तरेधि' इति 'ऋषभं मा समानानाम्' इति च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरभ्यासार्थं मन्यन्ते । पिण्डकरणे, वीवधाभ्याधाने, दूताय प्रदान इति ॥२॥

३. प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किंचित् ॥

कर्तुश्चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेच्छस्त्रमपि किंचिद्द्याद्दूताय ॥३॥

४. नाव्या चेन्नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किंचिदनेन तरितव्यम् इति ॥

उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात्तदा प्लवरूपमपि किंचिद्दद्यादनेन मन्त्रेण ॥४॥

५. धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥

यदि धन्वन्तरिश्चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति । ततो धन्वन्तरये नम इति । धन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः । धन्वन्तरेश्च पुरोहितस्य चैकः पिण्डो देयः । द्वितीयो दूताय ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(त्रयोदशं खण्डम्)

१. उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च ॥

आम्नातमिति शेषः। गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति तद्गर्भलम्भनम्। पुमांल्लब्धो जायते येन तत्पुंसवनम्। पुमांस्तु सन्येन कर्मणा नावलुप्यते तदनवलोभनम्। वर्णविकारो द्रष्टव्यः। पृषोदरादित्वात्। एतानि कस्याञ्चिदुपनिषद्याम्नातानि। न केवलमेतानि। किं तर्हि ? गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः। अस्मच्छाखायां सा न विद्यते। अतस्तत्कर्म कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥१॥

तस्या उत्सन्नत्वाद्यदि तां नाधीयीत तत एवं कुर्यादित्याह—

२. यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ तु माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत् ॥

गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके। अन्ये पुनः शौनकाद्युक्तमार्गेण कार्यमित्याहुः। इदं तु पुंसवनम्। गर्भसहितो मासो गर्भमासः। तिष्येणेति 'नक्षत्रे च लुपि' इत्यधिकरणे तृतीया। तिष्येणेति प्राशनकर्मणा संबध्यते। तस्य प्रधानत्वात्। नोपवासेन। गुणत्वात्। तेन पुनर्वसुनोपोषितायाः पत्न्यास्तिष्येणेदं कर्म करोति। तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याऽऽज्यभागान्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात्। समानं रूपं यस्य स सरूपः। सरूपो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता। गोग्रहणं सरूपवत्साया अभावेऽसरूपवत्सा गौर्ग्राह्या न सरूपवत्सां त्यजेदित्येवमर्थम्। वीप्सावचनं कथम् ? प्रतिप्रसृतं द्वौ द्वौ माषौ स्यातामिति। यदि वीप्सा न क्रियेत तर्हि स्थालीस्थदधन्येव माषयोर्यवस्य च प्रक्षेपः स्यात्। तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात्। तस्मादावृत्त्यर्थं वीप्साद्विर्वचनम्। पुनर्दधिग्रहणं दध्नः प्राशनार्थम्। अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नः प्राशनं न स्यात्। प्रसृते दधि प्रक्षिप्य तस्मिन्दधनि माषयवानां प्रक्षेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम्। अण्डरूपेण माषौ दद्यात्। शिश्नरूपेण यवम्। तथा दृष्टत्वात् ॥२॥

३. किं पिबसि किं पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् ॥

किं पिबसीति प्रश्नः। पुंसवनमिति प्रतिवाक्यम्। तत्र प्रतिप्रश्ने त्रिर्ग्रहणमाचार्येण कृतम्। अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्तावुभयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थमुभयत्र वीप्साद्विर्वचनम्। तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. एवं त्रीन्प्रसृतान् ॥

अनेन विधिना त्रीन्प्रसृतान्प्राशयेत् । एकस्मिन्प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यधर्माणो विधीयन्ते ॥४॥

५. अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति ॥

कर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तावानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । इदं त्वनवलोभनम् । कुतः? 'माऽहं पौत्रमघं नियाम्' (गृ० १. १३.७) इति मन्त्रलिङ्गात् । पुत्रसंबन्ध्यशोभनं माऽहं नियामित्यर्थः । अस्यै, अस्याः मण्डलागारं कृत्वा, तस्य च्छायायामुपवेश्यास्या दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वां नस्तः करोति । दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम् । अजीतेति गुणनाम । अजीर्णेत्यर्थः । सा चौषधी दूर्वेत्युपदिशन्ति । नस्तःकरणं नासिकायां रससेचनम् ॥५॥

६. प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके । "आ ते गर्भो योनिमैतु पुमान्बाण इवेषुधिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः । अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात्" इति ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा सूर्येति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरैतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः । आभ्यां सूक्ताभ्यामेके नस्तः करणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः ॥६॥

७. प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत । "यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं माऽहं पौत्रमघं नियाम्" इति ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपमस्या आलभेत स्पृशेत् । 'यत्ते' इति मन्त्रेण । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्तते । गर्भसंस्कारत्वात् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञातस्तदा चतुर्थे कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे तिष्ये पुंसवनम् । 'तत्तृतीये मास्यन्यत्र गृष्टेः' इति च स्मरणात् । गृष्टिः प्रथमगर्भः । पञ्चमे मास्यङ्गनिष्पत्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता । माऽहं पौत्रमिति लिङ्गात् । तदभावे देवरः ॥७॥

(चतुर्दशं खण्डम्)

१. चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥

सीमन्तो यस्मिन्कर्मण्युन्नीयते तत्सीमन्तोन्नयनम् । चतुर्थे मासि कार्यम् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते । स्त्रीसंस्कारत्वात् । नन्वयं गर्भसंस्कारः । 'एवं तं गर्भमाधेहि' इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथाऽपि नाऽऽवर्तते । आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्याबलात् । आधारस्य च संस्कृतत्वात् । सकृत्संस्कृता यं यं गर्भं प्रसूते, स सर्वः संस्कृतो भवेत् । तेनाऽऽवृत्तिर्न भवतीति सिद्धम् ॥१॥

२. आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेदं कर्म कार्यम् । पुंसा नक्षत्रेण । पुंनामधेयेन नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिष्यो हस्तः श्रवणः, इत्यादिना चन्द्रमा युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति । 'षष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिंशद्घटिकासु कुर्यादिति' ॥२॥

३. अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां 'धाता ददातु दाशुषे' इति द्वाभ्यां "राकामहम्" इति द्वाभ्यां "नेजमेष प्रजापते न त्वदेतान्यन्य" इति च ॥

जुहुयादिति शेषः । अथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः । कस्मिन् ? षष्ठाष्टमयोर्मासयोः । शास्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अग्निमुपसमाधायेत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम् । आज्यभागान्तं कृत्वा 'धाता ददातु दाशुषे' इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥३॥

४. अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिञ्जूलैरूर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः॥

अस्यै अस्याः । युग्मेन समेन । केन ? शलाटुग्लप्सेन तरुणफलसंघातेन । शलाटुरित्यपक्वानां फलानां समाख्या । ग्लप्स इति स्तबक उच्यते । औदुम्बरस्तबकेन । शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्र्येणी शलली । एतः शुक्ल इत्यर्थः । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप्, तकारस्य नत्वं च । ततो 'रषाभ्यां नो णः' इति णत्वम् । कुशपिञ्जूलैः कुशतरुणैः । एतैरेकीकृतैर्ललाटकेशयोः संधिमारभ्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण । आ मूर्धप्रदेशात्केशान्पृथक्करोतीत्यर्थः । एवं त्रिर्व्यूहति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

५. चतुर्वा ॥

चतुर्वा व्यूहति मन्त्रेण ॥५॥

६. वीणागाथिनौ संशास्ति "सोमं राजानं संगायेताम्" इति ॥

वीणा च गाथा च वीणागाथे। ते ययोः स्तस्तौ तथोक्तौ। तौ संशास्ति संप्रेष्यति। 'सोमं राजानं संगायेताम्' इति ॥६॥

तौ चैतां गाथां गायत इत्याह—

७. "सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसौ" इति यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नामाऽऽमन्त्रणविभक्त्या ब्रूयाताम्। निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥७॥

८. ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्युः ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद्ब्रूयुस्तत्तत्कार्यम्। प्रैषं दत्त्वा स्विष्टकृदादि सर्वं समापयेत् ॥८॥

९. ऋषभो दक्षिणा ॥

ऋषभो गौरासेचनसमर्थः। तं दक्षिणां दद्यात्। अत्र तु स्वयमेव कर्ता। कुतः ? 'अस्यै मे पुत्रकामायै' इति लिङ्गात्। कस्मै तर्हि दक्षिणा ? ब्रह्मणे। यद्यस्ति सः। तदभावे सन्निहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः। कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥९॥

(पञ्चदशं खण्डम्)

१. कुमारं जातं पुराऽन्यैरालभात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्। "प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्" इति ॥

इदं जातकर्म। कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु कुमार्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुतः ? वक्ष्यति 'आवृतैव कुमार्यै' (१.१५.१२) इति। उच्यते। प्रवासादागतस्य विहितं कर्माऽऽवृता भवति। न जातकर्म। अनन्तरत्वात्। एवमेके। अन्ये पुनरावृतैव कुमार्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति। तेन कुमार्या अपि जातकर्म भवत्येव। मनुनाऽप्युक्तम् 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः' (मनु०२.६६) इति। तर्हि कुमारग्रहणं कथम् ? अधिकारार्थम्। 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्' (१.१९.१) इत्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यान्न कुमार्या इति। ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति। न।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

जातिनिर्देशे लिङ्गमविवक्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । 'गोदानं षोडशे वर्षे' (१.१८.१) इति जन्मतः प्रभृति षोडशे यथा स्यात् । उपनयनप्रभृति मा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः । अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात्प्राक्कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाषयति । ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मातुरुपस्थ आसीनं 'प्र ते ददामि' इति मन्त्रेण ॥१॥

२. कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । "मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ" इति ॥

अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति 'मेधां ते' इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीप आत्मनो मुखं निधाय जपार्थम् । मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याऽऽख्या । सकृन्मन्त्रः पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥२॥

३. अंसावभिमृशति । "अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम्" इति । इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन् इति च ॥

स्तनबाह्वोर्मध्यप्रदेशोंऽसः । अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्यायेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति । द्वार्याभिमर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः । द्विवचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनयुक्तः । अत आवृत्त्या भवितव्यम् । नैतदेवम् । नात्रांसावुच्येते । किं तर्हि ? कुमारः । स चैकः । तस्मान्नाऽऽवृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । 'अश्मा भव' इत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत् । 'इन्द्र श्रेष्ठानि' 'अस्मे प्रयन्धि' इत्याभ्यां सव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः ? मध्य इतिकरणात् । नहि क्वचिन्मन्त्रमध्य इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः । सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः । न च मन्त्रविभागः । न च पृथगभिमर्शः । द्वार्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात्पृथगभिमर्शः । इह तु शक्यते युगपदसौ स्प्रष्टुम् । यत्पुनरुक्तमितिकरणादिति । तत्र ब्रूमः । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारः पठ्यते । यथा—'आसीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीर्देवप्रेरितः '(श्रौ० ३.१४) इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्वतो न दोषः । सर्वेषां गमकवत्त्वादिति भाष्यकारः । अत्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः । मध्य इतिकारात् । नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम् । तत्रापि विभाग एव । 'किमुत्पतंसीति '(श्रौ० ३.१४) बर्हिषि निधाय, मा

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

हिंसीरित्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् ? आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते 'हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत इति' (श्रौ० १.७) इति । अनर्थज्ञो भवान् । इतिकारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः । इडायां तु मन्त्रैकदेश इतिकारः । युष्मत्पक्षे त्वभिमन्त्रण इतिकारो वृथैवेति । तदसत् । भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारदर्शनात् । 'नमो यत्र निषीदसीति अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीः' इति चेति । तेन त्रीन्मन्त्रान्सकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥३॥

४. नाम चास्मै दद्युः ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याऽऽचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके । अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः । उक्तं च मनुना— 'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽपि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते (अध्या० २.३०) इति ॥४॥

कीदृग्लक्षणं तन्नामेत्याह—

५. घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमभिनिष्टानान्तं द्व्यक्षरम् ॥

प्रथमद्वितीया वर्गाणामूष्माणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः । शिष्टा घोषवन्तः । ते आदौ यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तःस्था यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रोऽन्तःस्थाः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षरं स्वरः । अकारादयो द्वादश स्वराः । शिष्टं व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य तद्द्व्यक्षरम् । व्यञ्जनमपारीमितम् ॥५॥

६. चतुरक्षरं वा ॥

चतुरक्षरं वोक्तलक्षणं नाम कुर्युः । भद्रः, देवः, भवः, भवनाथः, नागदेवः, रुद्रदत्तः, देवदत्तः इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥६॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—

७. द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥

प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे च कुमारस्य । तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः ॥७॥

८. युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥

अथवा । युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः । कथम् ? युग्ममेवाऽऽद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिव-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

दत्तः, नाथदत्तः देवस्वामी, वसुशर्मा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरन्दरः, विष्णुशर्मा, इत्यादि सिद्धम् ॥८॥

९. अयुजानि स्त्रीणाम् ॥

अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुभद्रा, सावित्री, सत्यदा, वसुदा, इत्यादि ॥९॥

सांव्यवहारिकं नाम कृत्वाऽभिवादनीयं च नाम कुर्यादित्याह—

१०. अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥

येन नाम्नोपनीतोऽभिवादयते तच्च समीक्षेत । कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य त्वाचक्षते—अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति ॥१०॥

११. प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति । "अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम्" इति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥

प्रवासादागत्य 'गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निः' (श्रौ० २.५) इत्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवाघ्राय ततो जपति—अङ्गादङ्गादिति ॥११॥

१२. आवृतैव कुमार्यै ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकं कुर्यादिति । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥१२॥

(षोडशं खण्डम्)

१. षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥

जन्मप्रभृति षष्ठे मासे न गर्भप्रभृति । जाताधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥१॥

२. आजमन्नाद्यकामः ॥

अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मांसस्यात्र ग्रहणम् । न क्षीरदधिघृतानाम् ॥२॥

३. तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरम् । आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जनत्वेनोपदेशो नान्नत्वेन । तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनान्नमपि सिद्धम् ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. घृतौदनं तेजस्कामः ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः ? ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्याद् 'घृतं तेजस्कामः' इत्येवावक्ष्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जनत्वेनान्नमपि सिद्धत्येव । घृतौदनं यत्रेच्छति शृते नेदीयसि घृतसेके कृते धृतसंस्कृतो भवति । न तु घृते श्रपणम् । विक्लेदानुपपत्तेः ॥४॥

५. दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् । "अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्रदातारं तारिष, ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे" इति ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत् 'अन्नपतेऽन्नस्य नः' इति मन्त्रेण । अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः ? प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आज्यं प्राशयेदित्यादि ॥५॥

६. आवृतैव कुमार्यै ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥६॥

(सप्तदशं खण्डम्)

१. तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति व्यवस्थितविकल्पः । केषांचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥१॥

२. उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निदधाति ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालमुत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलैः पूर्णानि शरावाणि निदधाति स्थापयति । पृथग्ग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक्पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति । अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात् । यथा 'सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषम्' (१.१५.१) इत्यमिश्रितानां प्राशनम् । अथवा । सत्यपि समासोपदेशे यथाकामं व्रीहियवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति । एकेन कृतार्थत्वात् । एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ॥२॥

कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीयेरन्निति—

३. पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तत्प्रयुक्तं हि चौलम् । एवं च कृत्वा संस्कारकर्मसु व्यवायपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

भवति । मातुरुपस्थ उत्सङ्ग आस्ते । आनडुहं गोमयं नवे शराव उपनिहितं भवति । शमीपर्णानि चान्यस्मिन्नवे शराव उपनिहितानि भवन्ति ॥३॥

४. मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥

मातुर्दक्षिणतः पितैकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायाऽऽस्ते । मातुर्ग्रहणं मातुः सकाशाद्दक्षिणतो यथा स्यादग्नेर्दक्षिणतो मा भूदिति ॥४॥

५. ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् । यद्यस्ति ॥५॥

६. पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानीय "उष्णेन वायु उदकेनेह" इति ॥

आघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीतमुदकमुष्णं चोदकमुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वाऽन्यस्मिन्पात्रे युगपन्नि-नयति, उष्णेनेति मन्त्रेण । 'समित्येकीभावे' । ननु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यम् । कथमुभाभ्यां पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्था सा परिभाषा न तु दक्षिणाङ्गविधायिका ॥६॥

७. तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति । "अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे" इति ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा 'नवनीतं च गृहीत्वा, तदभावे दधिद्रप्सान्वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । तासां ग्रहणं समानीतानां ग्रहणार्थम् । इतरथा समानयनस्य शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थमित्यत्र कृतार्थत्वात्तासां ग्रहणमेव न स्यात् । गृहीत्वेत्यस्य च नवनीतेन सम्बन्धः स्यात् । तस्मिंस्तु सत्यापो नित्याः । नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिध्यति ॥७॥

८. दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति—"ओषधे त्रायस्वैनम्" ॥

दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तस्मिन्केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जू-लानि कुमारस्याभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्सा बह्वर्था ॥८॥

९. "स्वधिते मैनं हिंसीः" इति निष्पीड्य लौहेन क्षुरेण ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः । लोके क्षुरो लौह एव प्रसिद्धः । अतोऽत्र तस्यावाच्यत्वा-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ल्लोहशब्दस्ताम्रे वर्तते। शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च । लोके लोहशब्दश्चायं रजतादिष्वपि वर्तते। अत्र तु ताम्रे। तथा दृष्टत्वात् ॥९॥

१०. "प्रच्छिनत्ति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्याऽऽयुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत्" इति॥

ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति। प्रोऽनर्थकः, अन्ये क्षिप्रार्थम् इत्याहुः ॥१०॥

११. प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति तानानडुहे गोमये निदधाति॥

वीप्सावचनं योऽत्र धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु च्छेदेषु यथा स्यादिति। प्रागग्रान्कृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानसावानडुहे गोमये निदधाति स्थापयति। नात्र प्रागग्रतानियमः ॥११॥

१२. "येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत्। तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तये" इति द्वितीयम्। "येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्याति सूर्यम्। तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय" इति तृतीयम् ॥

संख्यावचनं मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यत इत्युक्तम्। कुशपिञ्जूलनिधानस्याभ्यासविधानार्थं भवितुं नार्हति। अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणीति वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥१२॥

१३. सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥१३॥

१४. एवमुत्तरतस्त्रिः ॥

यथा दक्षिणे केशपक्ष एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्यात् त्रिः। परिसंख्येयम् । उत्तरे केशपक्षे त्रिरेव न चतुर्थमिति ॥१४॥

१५. क्षुरतेजो निमृजेत्। "यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान्। शुन्धि शिरो माऽस्याऽऽयुः प्रमोषीः" इति॥

ततः क्षुरधारां निमृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण। निमार्जनमवमार्जनम् । न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ' इति वचनात् ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१६. नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशलीकुरु इति ॥

नापितं शिल्पिनं शिष्यात्प्रेष्येत्प्रैषेण। कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया वापने वर्तते। येन विहितोऽयं मुण्डयति हि श्रूयते ॥१६॥

१७. यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेत् ॥

'एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा' इति बौधायनः। पूर्वशिखः परशिख इति कुलधर्माः। तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तदनुरोधेन तस्य केशसंनिवेशान्कारयेत्। वेषानित्यपि पाठे स एवार्थः। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥१७॥

१८. आवृतैव कुमार्यै ॥

आवृता, अमन्त्रकमित्यर्थः। कुतः? येनान्यत्राऽऽवृतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह। अपरया द्वारा नित्ययाऽऽवृता सदो द्वार्ये चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति। नैतदेवम्। एवकारोऽत्रावधारणार्थः। 'आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्रः' इति। तेनाऽऽवृतेत्यस्य तूष्णीमित्यर्थ इति सिद्धम्। एवं चेद्दोषः। अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति। इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भवतीत्याहुः। अमन्त्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। ननु 'तूष्णीं द्वितीये उभयत्र' (१.९.८) इत्यत्र दृष्ट इति शङ्का न कार्या। तत्रापि प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रोऽस्त्येव ॥१८॥

(अष्टादशं खण्डम्)

१. एतेन गोदानम् ॥

व्याख्यातमिति शेषः। एतेनेति कृत्स्नोपदेशः ॥१॥

तत्र विशेषमाह—

२. षोडशे वर्षे ॥

तृतीयस्यापवादः। अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति। अयुक्तत्वात् ॥२॥

३. केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ॥

केशशब्दे त्विति जातावेकवचनम्। श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः। तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः तेषु 'अदितिः केशान्वपतु' 'वप्ता वपसि केशान्' 'दक्षिणे केशपक्षे' इति त्रिषु ते कार्याः। मन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम्। तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. श्मश्रूणीहोन्दति ॥

शिरउन्दनस्यापवादः ॥४॥

५. शुन्धि शिरो मुखं माऽस्याऽऽयुः प्रमोषीः इति ॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥५॥

६. केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति संप्रेष्यति ॥

शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थं कुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति नापितशासनम् ॥६॥

७. आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत । वरं ददामि इति ॥

तत आप्लुत्य । स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमित आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् ॥७॥

वरद्रव्यमाह—

८. गोमिथुनं दक्षिणा ॥

ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः ? उच्यते—यथाऽस्य प्रावरणादेः सम्भवस्तथैतस्यापि ॥८॥

९. संवत्सरमादिशेत् ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेद्वक्ष्यमाणेन विधिनाऽऽचरेत् । रात्रौ व्रतादेशनानुपपत्तेरपरेद्युः कार्यः ॥९॥

(एकोनविंशं खण्डम्)

१. अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तच्च कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥१॥

२. गर्भाष्टमे वा ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥२॥

३. एकादशे क्षत्रियम् ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वैकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. द्वादशे वैश्यम् ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥४॥

५. आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥५॥

६. आ द्वाविंशात्क्षत्रियस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्द्वाविंशचतुर्विंशयोरुपनयनकालोऽतीतो न भवति । षोडशद्वाविंशचतुर्विंशपर्यन्तेष्वनुपनीताश्चेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयोजनं 'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्' इति । अत ऊर्ध्वमिति वचनं पूर्वसूत्रेष्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् ॥६॥

७. नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥

अचीर्णप्रायश्चित्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीताः स्युस्तथाऽपि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥७॥

८. अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः । अहतं नवम् । अपुराणमनुपभुक्तमित्यर्थः । तेन वाससा संवीतं प्रावृतमित्यर्थः । ऐणेयेन वाऽजिनेन चर्मणा प्रावृतं ब्राह्मणमानीय होमं कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह विकल्पन्ते । उभयेषां प्रावरणार्थत्वाद्वाशब्दाच्च ॥८॥

९. यदि वासांसि वसीरन्रक्तानि वसीरन्काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥

वासांसि वसीरन्नित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः । वासांसि वसीरन् । परिदध्युरित्यर्थः । यदीत्युत्तरेण संबध्यते । तेन नियमेन परिधानं सिद्धम् । पक्षे शुक्लान्यपि सिध्यन्ति । यदि रक्तानि वसीरन् । काषायं ब्राह्मणः । माञ्जिष्ठं क्षत्रियः । हारिद्रं वैश्यः । एवं रक्तानां वसनमनित्यम् । तथा च गौतमः—"वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतं काषायमप्येके वाल्कं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः' इति ॥९॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१०. तेषां मेखला ।।

उच्यन्त इति शेषः ॥१०॥

११. मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य आवी वैश्यस्य ।।

मौञ्जी नान्यस्य । ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वाऽन्या वा न नियमः । एवमुत्तरयोर्ज्ञेयम् ॥११॥

१२. तेषां दण्डाः ।।

उच्यन्त इति शेषः ॥१२॥

१३. पालाशो ब्राह्मणस्य औदुम्बरः क्षत्रियस्य बैल्वो वैश्यस्य केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य ॥

दण्डनियमो मेखलाभिस्तुल्यः ॥१३॥

(विंशं खण्डम्)

१. सर्वे वा सर्वेषाम् ।।

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥१॥

२. समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ।।

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा, समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीध्माधानाघारान्तं कृत्वा, पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्याऽऽचार्यस्य दक्षिणत उपविशेत् । तीर्थं नाम 'प्रणीतानां पश्चिमो देशः' । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥२॥

३. पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरः ॥

आचार्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचार्यवतिष्ठते ॥३॥

४. अपामञ्जली पूरयित्वा "तत्सवितुर्वृणीमहे" इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसौ इति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ।।

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति 'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति मन्त्रेण । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलावात्मनोऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः । ततो 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्थादन्यः पूरयति । आसिच्येति वचनं

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

कथम् ? आचार्योऽवक्षारणं कुर्यान्न कुमार इत्येवमर्थम्। इतरथा पूर्णोनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवक्षारयतीति सन्देहः स्यात्। आसिच्येति तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते। तेनाऽऽचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम्। असावित्यस्य स्थाने सम्बुद्धचा ब्रह्मचारिनाम ब्रूयात् ॥४॥

५. सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणादृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥५॥

६. आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेणाऽऽचार्यः। आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम्। अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाऽऽचार्यस्येति। तेनाऽऽदित्यमीक्षयेत् 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे' (श्रौ० ८.१४) इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥६॥

७. कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुपनयते काय त्वा परिददामि इति ॥

जपेदिति शेषः। मन्त्रलिङ्गात्। प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते। तेनाऽऽचार्यस्यायं मन्त्रः ॥७॥

८. युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥

अनेनार्धर्चेनैनं ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत्। एनमिति वचनं कथम् ? 'आवर्तयितुर्मन्त्रः स्यान्नाऽऽवर्त्यमानो ब्रूयात्कुमारः' इत्येवमर्थम्। अर्धर्चग्रहणमृङ्निवृत्त्यर्थम्। अन्यथा 'ऋचं पादग्रहणे' (आश्व० १.१.१७) इत्यृक् स्यात् ॥८॥

९. तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥

अधीत्युपरिभावे। ब्रह्मचारिणोंऽसयोरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा, तस्य हृदय-देशसमीपं स्पृशेदुत्तरेणार्धर्चेन ॥९॥

१०. अग्निं परिसमुह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

नन्वत्र परिसमूहनवचनमनर्थकम् । संस्कृतत्वादग्नेः । उच्यते । सायं प्रातः समिदाधाने परिसमूहनपर्युक्षणे यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् । यस्मात् 'यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्यः' इति श्रूयते तस्मात्तूष्णीं समिधमादध्यात् ॥१०॥

(एकविंशं खण्डम्)

१. मन्त्रेण हैकेऽग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहा इति ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः । तेन पूर्वस्य श्रुत्याकृष्टत्वेऽप्युभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम् ॥१॥

२. ससमिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि त्रिस्तेजसा मा समनज्मि इति ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । सग्रहणं समिधौ वा जपेद्वेत्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्मा भूत् । समिद्ग्रहणमुभयोरपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आधायग्रहणं 'सायं प्रातः समिधमादध्यात्' इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥२॥

३. तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥

श्रुत्याकर्षः कथम् ? अग्न्युपस्पर्शनमपि त्रिः स्यादिति ॥३॥

४. "मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासम् ।" इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि भोः सावित्रीं भो३ अनुब्रू३ हीति ॥

षड्भिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याऽऽचार्यं ब्रूयादधीहीति प्रैषेण ॥४॥

५. तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा । प्रावरणस्यानित्यत्वात् । स्वस्य पाणिभ्यां च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

६. यथाशक्ति वाचयीत ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति। यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत। एवमर्धर्चशः। एवं सर्वाम् ॥६॥

७. हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । "मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम्" इति ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिमुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण ॥७॥

(द्वाविंशं खण्डम्)

१. मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥

ततो मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥१॥

कथमादिशेदित्याह—

२. "ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्व" इति ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि। अपोऽशान। मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः। कर्म कुरु। यच्छास्त्रविहितं कर्म संध्योपासनादि। दिवा मा स्वाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः। आचार्याधीनो नित्यं भव। वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥२॥

३. द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम्। वेदग्रहणं कथम्? वेदमात्रस्यायं कालनियमः स्यादिति। 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'। तेन महानाम्न्यादीनां व्रतानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः। एवं च कृत्वोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम्। वेदग्रहणादयमर्थो लब्ध एवमेके। अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम्। महानाम्न्यादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेष्वन्तर्भावमिच्छन्ति। महानाम्न्यादीनामपि वेदैकदेशत्वादिति। पूर्वस्मिन्पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात्। तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान्। वेदग्रहणं कथम्? एकैकस्य वेदस्य द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति। तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां षट्त्रिंशत्। चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत् ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. ग्रहणान्तं वा ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशभ्यः। एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति। विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्याव्रतस्नानमिति। प्राग्द्वादशभ्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः। यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽनधीतवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः। यस्तु पुनर्द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः। ननु 'विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम्' (३.९.४) इति वक्ष्यति। अतः कथं व्रतस्नानस्य सम्भवः? उच्यते। विद्यान्त इति न विद्यासमाप्तौ स्नानं चोद्यते। किं तर्हि? विद्याया अन्ते न मध्ये। तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्ये वेदमुत्सृज्यान्त्यमारण्यकमधीत्य स्नायात्। रहस्ये चाऽऽरण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोद्यते 'वेदमनधीयन्त्स्नातको भवति' इत्यादिना। ततः स्विष्टकृदादि कृत्यं समापयेत् ॥४॥

५. सायं प्रातर्भिक्षेत ॥

अहनि रात्रौ चाऽऽचार्यार्थमशनार्थं चान्नं याचेत। तत्र भवत्पूर्वमित्यादिशास्त्रान्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः ॥५॥

६. सायं प्रातः समिधमादध्यात् ॥

अग्निं परिसमुह्येत्याद्युपस्थानान्ता धर्मा भवन्तीत्युक्तम्। पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धार्थम्। तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः ॥६॥

७. अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे। कुतः? अनुप्रवचनीये भवान्भिक्षां ददात्विति भैक्षमन्त्रात् ॥७॥

८. भवान्भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥८॥

९. तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषम् ॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेत्। नोपविशेत् ॥९॥

१०. अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ब्रह्मभ्य ओदनो ब्रह्मौदनः। ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः। तेन ब्राह्मण-भोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति। अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम्। पाकयज्ञविधानेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत 'शृतः स्थालीपाकः' इति ॥१०॥

११. आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्। सदसस्पतिमद्भुतम् इति॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीध्माधानाद्याधारान्तं कृत्वाऽनया जुहुयात् ॥११॥

१२. सावित्र्या द्वितीयम्॥

सावित्री 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येषा प्रसिद्धा। द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥१२॥

१३. यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात्॥

अत्र सावित्र्यनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति। अत ऊर्ध्वमपि महानाम्न्यादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति। एतदुक्तं भवति। महानाम्न्यादिव्रतेषु श्रवणान्तेऽनुप्रवचनीयहोमः कार्यः। तत्र सावित्र्याः स्थाने 'महानाम्नीभ्यः स्वाहा' 'महाव्रताय स्वाहा' 'उपनिषदे स्वाहा' इत्येवं द्वितीयं जुहोति। अन्यत्समानमिति। द्वितीयग्रहणं महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम्। इतरथा, मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात्। स च प्रदानार्थ इति कृत्वाऽनेका आहुतयः स्युः। ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात्। तस्माद्द्वितीयग्रहणम् ॥१३॥

१४. ऋषिभ्यस्तृतीयम्॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम्। तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥१४॥

१५. सौविष्टकृतं चतुर्थम्॥

संख्यावचनं नियमार्थम्। चतुर्थमेव न षष्ठमिति। तेनात्राऽऽज्यभागौ न भवतः ॥१५॥

१६. ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत॥

संस्थाजपान्तं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्। ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः ॥१६॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१७. अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥

अत्र ऊर्ध्वमिति कस्मात् ? पूर्वेण सम्बन्धकरणार्थम् । प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥१७॥

१८. चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥

चरितव्रतायेति वचनं मेधाजननेन व्रतस्य सम्बन्धार्थम् । तेन यत्रोपनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या । यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुप्रवचनीयः । उपनीतपूर्वस्य मेधाजननाभावे त्रितयमपि निवर्तते ॥१८॥

१९. अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति । "सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्" इति ॥

इदं मेधाजननम् । तिस्रो निन्दिता दिशः । दक्षिणा प्रागदक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशाभावे । प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति 'सुश्रवः' इति मन्त्रम् । एकमूलमशाखमित्यर्थः । पुनः पलाशग्रहणमनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिषिञ्चेदिति ॥१९॥

२०. एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥

व्रतादेशनं यदस्माभिर्व्याख्यातं 'संवत्सरावमं चारयित्वा व्रतमनुयुज्य' (श्रौ० ८.१४) इति 'संवत्सरमादिशेत्' (१.१८.६) इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलङ्कारनिवृत्त्यर्थम् । 'काय त्वा परिददामि' इत्येतत्परिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥२०॥

२१. इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥

इति एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥२१॥

२२. अथोपेतपूर्वस्य ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२३. कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥२३॥

२४. अनिरुक्तं परिदानम् ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥२४॥

२५. कालश्च ॥

उदगयनादिरनिरुक्तः ॥२५॥

२६. तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थान एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत। प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तावेवं कुर्यात् ॥२६॥

(त्रयोविंशं खण्डम्)

१. ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्चान्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः संभजते। 'ये मातृतः पितृतश्च' (१.५.१) इत्युक्तलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः। तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः। परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भवन्ति ॥१॥

२. यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः। पुनर्ऋत्विग्ग्रहणं वरणसामान्यादनृत्विजामपि चमसाध्वर्युप्रभृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥२॥

३. ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् ॥

एवकारो नियमार्थः। कथम्? ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति। एवं नियमं कुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत्साधितम् ॥३॥

४. सर्वान्वा येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ॥

अहीनैकाहैर्याजयन्तीति वचनं शमितृनिवृत्त्यर्थम्। कथं वा प्राप्नुयात्? सामान्यवरणप्रसङ्गात्। 'आपो मे होत्राशंसिन्य इति होत्रकान्' (१.२३.९) इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्तते। होत्रका उपह्वयध्वमितीतरान् (श्रौ० ५.६) इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात्। ततश्च यथा प्रतिप्रस्थात्रादिषु वर्तत एवं शमित्रादिष्वपि वर्तेत ॥४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

५. सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ।।

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशग्रहणमृत्विक् सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेनोपस्थानप्रसर्पणादि सामान्यविहितं सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथम् ? एक एव सदस्यः स्यादिति । शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टास्तन्निवृत्त्यर्थम् । स च कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौषीतकिन आचार्या मन्यन्ते । ऋग्भ्यां चायमर्थ उक्तः ।।५।।

६. होतारमेव प्रथमं वृणीते ।।

एवकारोऽवधारणार्थः । होतारमेव न ब्राह्मणमिति । एवं चेत्पूर्वेण विरोधः । न । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणम् । यदा सर्वेषां तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ।।६।।

७. अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होतारम् ।।

अनेन होतारं वृणीते । अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम् । पुनर्होतृग्रहणं होतृवरण आम्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्तत इति ज्ञापनार्थम् ।।७।।

८. चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्माणम् ।।

कृत्स्नपाठोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ।।८।।

९. आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम् । पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम् । आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यून् आकाशो मे सदस्य इति सदस्यम् । स वृतो जपेत् । महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः क्लृप्तिं मेऽवोचस्तृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोच इति ।।

सग्रहणं कथम् ? वरणानन्तरमेव जपः स्यात्सर्वेषां वरणे कृते मा भूदिति । वृतग्रहणं ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ।।९।।

१०. जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ।।

जपित्वेति वचनं 'तन्मामवतु तन्मा विशतु' इत्येतमपि जपं जपित्वेत्येवमर्थम् । इहैव तर्हि कस्मान्न पठितः ? अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु वक्ष्यामः ।।१०।।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

११. चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥

पुनर्मन्त्रपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥११॥

१२. ब्रह्मैवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्मा विशतु तन्मा जिन्वतु तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥

जपतीति शेषः। यदाऽग्न्याधेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते न भवन्ति। यत्तु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति। तेन सोमाङ्गवरण एवायं जपो नाग्न्याधेये। तेनायमनित्यः ॥१२॥

याज्यलक्षणमाह—

१३. न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥

ऋत्विग्भिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥१३॥

१४. अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्याऽऽर्त्विज्यमकार्यम्। अतो ज्ञायत एकाहस्याल्पदक्षिणस्यापि कार्यमिति। विज्ञायते च तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाऽपीति ॥१४॥

१५. व्याधितस्याऽऽतुरस्य ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः। आतुरस्तल्पगतः। ॥१५॥

१६. यक्ष्मगृहीतस्य ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥१६॥

१७. अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥

सदेशिनाऽभिशस्तस्येत्येवमेके। अन्ये तु श्राद्धे प्रतिषिद्धस्येत्याहुः ॥१७॥

१८. क्षिप्तयोनेरिति चैतेषाम् ॥

क्षिप्तयोनिर्नाम यस्य माता स्वभर्तरि नावतिष्ठते। अकार्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इति चैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवंप्रकाराणां न कार्यमित्येवमर्थम् ॥१८॥

१९. सोमप्रवाकं परिपृच्छेत्को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणा इति ॥

यः सोमं प्रथमं निवेदयतीदं त्वयाऽस्मिन्कार्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं पृच्छेत् ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२०. कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम् । कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्यम् । दक्षिणा अपि कल्याण्यो यदि स्युस्तथा सति कार्यम् । नान्यथा ॥२०॥

२१. न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥

क्रत्वादिप्रभृत्या अपवर्गादेते नियमा भवन्ति । वरणप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत । तस्मात्क्रत्वादिप्रभृतीति युक्तम् । मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥२१॥

२२. एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥

क्रत्वन्ते स्वस्य दक्षिणाग्नौ 'एतेनाग्ने' इत्येतयाऽऽज्याहुतिं जुहोति । नैमित्तिकत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनान्मन्त्रलिङ्गाच्च । चक्रमेति हि भूतप्रत्ययः । तेन क्रत्वन्त इति सिद्धम् । यथार्थं प्रव्रजेदिति । यथार्थमाचरेत् । अनियमो भवतीत्यर्थः । हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् 'समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्ति' इति ज्ञापयति । आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते न तु परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥२२॥

२३. एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥

एतयेति वचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्रं न भवति । ऋचेति वचनमकृतविवाहोऽप्यार्त्विज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् । मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाम्नातम् ॥२३॥

(चतुर्विंशं खण्डम्)

१. ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥

दद्यादित्यर्थः ॥१॥

२. स्नातकायोपस्थिताय ॥

उपस्थितायेति । कृतसमावर्तनाय । तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥२॥

३. राज्ञे च ॥

उपस्थिताय ॥३॥

४. आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेन निर्देशस्त्वतुल्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तदहरेव देयः। 'यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति' (३.९.३) इति वचनात् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

विवाहार्थिने च । राज्ञे त्वहरहरभ्यागताय । आचार्यादीनां प्रतिवत्सरोषितागतानां शास्त्रान्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥४॥

अप्रसिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

५. दधनि मध्वानीय ॥

आनयतिरत्र सेचनकर्मा । आसिच्येत्यर्थः ॥५॥

६. सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥

इदं वचनं मध्वलाभेऽयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥६॥

अल्पत्वाद्दातुः कर्म पूर्वमाह—

७. विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते ॥

विष्टर इत्यासनम् । पाद्यार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति वचनमेतेषामेव त्रिर्निवेदनं यथा स्याद्भोजनस्य मा भूदिति । भोजनं च देयमिति वक्ष्यामः । ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः——पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेभ्यो वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः पाद्यं ततोऽर्घ्यमिति । काण्डानुसमयो नामैकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोऽन्यस्य सर्वं ततोऽन्यस्येति ॥७॥

अथ ग्रहीतुः कर्माऽऽह—

८. अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः । इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेदाक्रम्य वा ॥

आक्रम्य वा पद्भ्यां विष्टरमाक्रम्य वा । एतयोर्विकल्पः ॥८॥

९. पादौ प्रक्षालयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥

पश्चात्सव्यम् । कुतः ? अग्रेवचनात् ॥९॥

१०. सव्यं शूद्राय ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्चाद्दक्षिणम् । क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा । नास्ति तदा नियमः ॥१०॥

११. प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति । गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते लोके ॥११॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१२. अथाऽऽचमनीयेनाऽऽचामति--अमृतोपस्तरणमसि इति ॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्थः । अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि । आचामतीत्युदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र शौचार्थमाचमनं न भवति । कुतः? स्मृतेः 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च । नोच्छिष्टा भवन्ति' इति । उत्तरत्र विधानाच्च 'आचान्तोदकाय गाम् ।' (१.२४.२३) इति । एवमेके । तदयुक्तम् । कुतः? सोमेऽनुच्छिष्टविधानाद्यत्राऽऽचमनं न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकवचनमन्यार्थम् ॥१२॥

१३. मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥१३॥

१४. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा मधुवाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः । कुतः? देशेनैव समाख्या न तु तस्या नाम विद्यतेऽङ्गुष्ठादिवत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः? कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेति पुरस्तान्निमार्ष्टि । अङ्गुलिगतं लेपमपनयतीत्यर्थः ॥१४॥

१५. रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्यास्त्वा जागतेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चाद् विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्वित्युत्तरतो भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात् त्रिरुद्गृह्य ॥

मन्त्रेण मध्यात् त्रिरुद्गृह्य निर्मार्ष्टि ऊर्ध्वं त्रिरुत्क्षिपतीत्यर्थः । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥१५॥

ततो भूमौ निधाय पात्रम्—

१६. विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात् विराजो दोहमशीयेति द्वितीयं मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थानि । एवं भाष्यकारः । अन्ये त्वन्यथा व्याचख्युः— भूतेभ्यस्त्वेति मध्यात् त्रिरुद्गृह्य विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राश्नीयात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्ग्राहम् । मयि दोह इति तृतीयमुद्ग्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम् । पद्यायै विराज इत्यत्र विराज इति षष्ठी । कुतः ? पूर्वमन्त्रयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि चतुर्थी षष्ठचर्थे । तेन तद-समानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठचेव युक्ता कल्पयितुम् ॥१६॥

१७. न सर्वम् ।

प्राश्नीयात् ॥१७॥

१८. न तृप्तिं गच्छेत् ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥१८॥

१९. ब्राह्मणायोदङ्ङुच्छिष्टं प्रयच्छेदलाभेऽप्सु ॥

ब्राह्मणायोच्छिष्टमुद्धृतादवशिष्टमुदङ्मुखो मधुपर्कं प्रयच्छेत् । ब्राह्मणालाभेऽप्सु निषिञ्चेत् ॥१९॥

२०. सर्वं वा ॥

प्राश्नीयात् ॥२०॥

२१. अथाऽऽचमनीयेनान्वाचामत्यमृतापिधानमसि इति ॥

यत्तत्पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥२१॥

२२. सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण सम्बन्धः स्यात् ॥२२॥

२३. आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽऽचमन उदकान्तरं भवति ॥२३॥

२४. हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोंकुरुतेति कारयिष्यन् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात्। यदि कारयिष्यन्मारयिष्यन्भवति। तदा च दाताऽऽलभेत। तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥२४॥

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन् ॥

यद्युत्स्रक्ष्यन् भवति तदैतां जपित्वोमुत्सृजतेति ब्रूयात् ॥२५॥

२६. नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥

मधुपर्काङ्गं भोजनममांसं न भवतीत्यर्थः। कुतः? मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्। अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति। पशुकरणपक्षे तन्मांसेन भोजनम्। उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनं मङ्गलार्थं च ॥२६॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

द्वितीयोऽध्यायः

(प्रथमं खण्डम्)

१. ॐश्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥

कर्तव्यमिति शेषः। सर्पबलिश्चेत्यध्याहार्यम्। श्रवणेन युक्ता श्रावणी। यदा तु पौर्णमासी श्रवणेन न युक्ता तदाऽपि कर्तव्यमेव। पौर्णमासीविशेषलक्षणार्थत्वान्नक्षत्रस्य। श्रवणाकर्मेति कर्मनामधेयम् ॥१॥

२. अक्षतसक्तूनां नवं कलशं पूरयित्वा दर्वीं च बलिहरणीं नवे शिक्ये निदधाति ॥

अक्षता नाम यवाः। तैः कृताः सक्तवः। दर्वी वैकङ्कती स्रुगाकृतिः। बलिर्यया दर्व्या ह्रियते सा बलिहरणी। एतदुभयं नवे शिक्ये निदधाति सर्पबल्यर्थम् ॥२॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते—

३. अक्षतधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्धा अनक्ति ॥

यवैर्धानाः कृत्वाऽसंस्कृतेन घृतेनानक्ति। अर्धा धानाः पात्रान्तरे कृत्वाऽन्याश्चार्धा धाना नानक्ति। एतावदह्नि कर्तव्यम् ॥३॥

४. अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वैककपालं च पुरोळाशमग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालमच्युताय भौमाय स्वाहा इति ॥

श्रपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्यौपासने धर्मवच्छ्रपणार्थम्। स्थालीपाकस्य तु तन्त्रप्राप्त्यैवौपासने श्रपणं सिध्यति। नन्वन्यस्यापि सिध्यति। नियमार्थं तर्हि। तेन धानासक्तुलाजादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेवोपादानं भवति। एतावांस्तु तेषां संस्कारः। आज्यपर्यग्निकरणवेलायां तैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणं भवेत्। यदाऽऽज्यस्योत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत्। अवज्वलनं वा दधिवत्। एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः। तमुद्वास्याऽऽज्ये निमग्नं कुर्यात्। प्रकटपृष्ठं वा कुर्यात्। चरुं चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिनैककपालं जुहुयान्मन्त्रेण। उपस्तरणाभिघारणे तु सव्येन करोति। दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात्। दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्राप्त-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

योर्नियामिका न तु प्रापिकेत्युक्तम् । अस्य सर्वहुतत्वादवदानधर्मो लुप्तः । सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥४॥

५. अविप्लुतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥

व्याख्यातमेतत् ॥५॥

६. मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥

एनं पुरोडाशम् । एनमिति वचनं खण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम् । यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयम् । तेनाभिजुहोति । स्रवेणोपरि जुहोतीत्यर्थः ॥६॥

७. शं नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता धाना अञ्जलिना ॥

जुहुयादिति शेषः । हस्तद्वयसंघातोऽञ्जलिः । उपस्तरणावदानप्रत्यभिघारणान्यर्थादन्यः करोति ॥७॥

८. अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥

इतरा अनक्ता धानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात् । ततो धानाभ्यश्चरोश्च गृहीत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥८॥

अथ सर्पबलिरुच्यते—

९. कलशात्सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति। ये सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्षं तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमि इति ॥

कलशश्च दर्वी च नवे शिक्ये स्थापिते । तत्र कलशाद्गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वीं पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य समीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशेऽप आसिच्य मन्त्रेण सक्तूञ्जुहोति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । संहताभ्यां पाणिभ्यां ततो नमस्करोति मन्त्रेण । हुत्वेति वचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥९॥

१०. प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वयि मा सन्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामि इति ॥

ब्रूयादिति शेषः । प्रदक्षिणं परीत्य बलिम् । पश्चादस्योपविश्याऽऽह मन्त्रम् । बलिग्रहणं पश्चाच्छब्दस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कालवाचित्वे सति

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

सर्वाहुत्यनन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः । तथा चोक्तम् 'इदं कार्यमनेनेति न क्वचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः' इति । तस्मादुपांशुर्भवति । यथाऽऽहुः—'गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः' इति ॥१०॥

११. ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्याननुपूर्वम् ॥

परिदद्यादिति शेषः । उत्तरत्र दृष्टः परिददामिशब्दोऽत्रापि सम्बध्यते । साकाङ्क्षत्वादस्य मन्त्रस्य । वीप्साद्विर्वचनं प्रत्यमात्यं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां नामानि निर्दिश्य सकृद्वक्तव्यमित्येवमर्थम् । पूर्वं पुत्रान्निवेदयति । ध्रुव देवदत्तं ते परिददामीति । ततोऽप्रत्ता दुहितॄः । ध्रुव सावित्रीं ते परिददामीति । ततो भार्याम् । ध्रुव सत्यवतीं ते परिददामीति ॥११॥

१२. ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥

परिदद्यादिति शेषः । उपदेशादेवान्तत इति सिद्धेऽन्ततोवचनं पूर्वेण सम्बन्धार्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्धः ॥१२॥

१३. नैनमन्तरा व्यवेयुरा परिदानात् ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः केचिदपि परिदानपर्यन्तम् । आ परिदानादिति वचनात् । पूर्वमन्त्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते । परिददामीति मन्त्रलिङ्गात् ॥१३॥

१४. सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥

कलशात्सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात्सायं प्रातश्च । आ चतुर्दश्या आ पौर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति । मन्त्रोपदेशो नियमार्थः । मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निवर्तन्ते । कलशपूरणस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । दर्वी च न निवर्तते । दर्वी च बलिहरणीमित्यत्र 'बलिहरणीम्' (गृ० २।१।२) इति विशेषणस्येदमर्थत्वात् । शुचिर्देशश्च न निवर्तते । बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं निवर्तते ॥१४॥

१५. प्रसंख्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोपहरन्ति ॥

श्रावणीं प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनेष्वहःसु यावन्तः क्षयवृद्धिभ्यां परिगणनया प्रातःसायंकालास्तावतो बलींस्तदहरेव दद्यादित्येके मन्यन्ते । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः सर्वत्र ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(द्वितीयं खण्डम्)

१. आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥

अश्वयुग्भ्यां युक्ताऽऽश्वयुजी तस्याम् । पौर्णमास्यामिति वर्तते । आश्वयुजीकर्मसंज्ञकं कर्म कुर्यात् । अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥१॥

२. निवेशनमलङ्कृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरुप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहा इति ॥

निवेशनं गृहं तत्प्रत्यवरोहणोक्तविधिनाऽलङ्कृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति । स्नानवचनं विशेषेण स्नानार्थम् । शौचार्थस्य स्मृतिप्राप्तत्वात् । शुचिवासोवचनं शुक्लवस्त्रप्राप्त्यर्थम् । स्थालीपाकं जुहुयुरित्येतावतैव सिद्धे पशुपतये निरुप्येति वचनं 'पशुपतये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इत्येवं निर्वापप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं ब्रुवताऽऽदिष्टमन्त्रेषु पाकयज्ञेषु निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवत इत्येतज्ज्ञापितं भवति । स्थालीपाकमिति द्वितीयानिर्देशेऽपि सर्वहुतत्वाशङ्का न कार्या । 'अथ दधिसक्तूञ्जुहोति' (३.५.५) इत्युक्त्वा दधिसक्तून्प्राश्येति शेषभावदर्शनात् । स्थालीपाकमिति । स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहुवचनं 'गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्यास्तमन्वारभेरन्नित्येवमर्थम्' ॥२॥

३. पृषातकमञ्जलिना जुहुयादूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत्पृषातकाय स्वाहा इति ॥

'पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्यात्पृषातकम्' । उपस्तरणाभिघारणे अर्थादन्यः करोति । पृषातकं स्रुवेणावद्यति । धानावदस्य संस्कारः । सर्वत्र द्रवद्द्रव्याणि स्रुवेणावद्यति । कठिनानि तु हस्तेन । स्वधितिना पशुम् । चरोः पृषातकाच्च स्विष्टकृतेऽवद्येत् । होमशेषं समापयेत् । इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥३॥

अथाऽऽग्रयणमुच्यते—

४. सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणस्थालीपाकः ॥

अविशेषादाहिताग्नेरपि सिध्यति श्रवणाकर्मादिवत् । आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् ? अत्र ब्रूमः । आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति । तस्मादाहिताग्निग्रहणम् । अयं चाऽऽपत्काले द्रष्टव्यः । इदं चास्य

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

त्रेतायां भवति नौपासने। तत्तु साधयिष्यामः। शास्त्रान्तरे च दृश्यते—'आग्र-यणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः' इति । तस्मात् त्रेतायामिति सिद्धम्। इह तु विधानं पाकयज्ञधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥४॥

५. अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥

अनाहिताग्नेरप्याग्रयणं कार्यम्। तच्च शालाग्नौ भवति । शालाग्निर्नाम औपासनः। तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थकम्। सत्यम् । नियमार्थं तु तत्। अनाहिताग्नेरेवौपासन इति। तेनाऽऽहिताग्नेस्त्रेतायामिति सिद्धम्। स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् 'प्रजापतये त्वा' (श्रौ० २.९) इति। ततो 'भद्रान्नः श्रेयः' (श्रौ०२.९) इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो नाभिमालभेत। 'अमोऽसि' (श्रौ० २.९) इति। पत्नी तु मध्यमं हविःशेषं तूष्णीं प्राश्नाति। होमशेषं समापयेत्। एतत्प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति। सौकर्यार्थमिदमत्र लिखितम् ।

इदं चाऽऽग्रयणं यदा वर्षस्य तृप्तः स्यात्तदा भवति। शरदीत्यर्थः। तथा च वचनं 'शरदि व्रीहिभिर्यजेत' इति। तत्र च पर्वणि भवति। यवाग्रयणं च न कार्यम्। श्यामाकैस्तु प्रस्तरं कुर्यान्नाऽऽग्रयणम्। दृष्टत्वात्। अपि वाऽत्र समान-तन्त्रं कुर्यात्सौम्यं चरुम्। तस्य च नामधेयेन होमः। आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणसमासः। आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति। तत्र स्थाली-पाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्यः। 'नाग्निहोत्रीं वै नानादयित्वा' (श्रौ० २.९) इत्ययं पक्षः कार्य इति ॥५॥

(तृतीयं खण्डम्)

१. मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्याम् ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमास्यामिति वर्तते। सामीप्ये चेयं सप्तमी। यथा 'अथाग्नीषोमीयेण चरन्त्युत्तरवेद्याम्' (श्रौ०४.११) इति। तेनायमर्थः—मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः समीपे या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्तव्यमिति ॥१॥

२. पौर्णमास्यां वा ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्तते। अत्र त्वधिकरणे सप्तमी। तेन मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः। भाष्यकारस्त्वित्थं विवृतवान्—मार्ग-शीर्षी पौर्णमासी यस्मिन्मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः। 'साऽस्मिन् पौर्ण-मासीति संज्ञायाम्' (पा० सू० ४.२.२१) इत्यण्प्रत्ययः। तस्मिन्मासे भवायां

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः। नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वाद् द्विः कर्म प्राप्नोति। न। सकृदेव कार्यम्। 'सकृदेव कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात्। चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च। पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च। नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात्। न। पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल एवेति ॥२॥

३. निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुः "अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च। सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवीः स्वाहा।" "न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽहिर्जघान किंचन। श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहा" इति ॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्थमेवालङ्करणमिति गम्यते। नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थः। तच्चैतैरित्याह। लेपनं कुड्यादीनाम्। स्तरणं च तेषामेवाच्छादनम्। उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्। नवीकृत्येति वचनादपामार्गादीन्यप्युद्वास्यानि। एतावदहनि कर्तव्यम्। अथास्तमिते पायसस्यैकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम्। "तत्कालाश्चैव तद्गुणाः' इति न्यायादुपलेपनाद्यस्तमित एव कार्यम्। बहुवचनं पूर्ववत् ॥३॥

४. नात्र सौविष्टकृत् ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र। अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृत्स न कार्य इत्यर्थः। असत्यत्रग्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं स्विष्टकृन्न भवतीत्यर्थः स्यात्। अन्ते च स्यादेव। ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति। तथा हि—'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा' (३.५.१०) इत्यत्र सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतदपार्थकम्। प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तत्वात्। तत्कुर्वञ्ज्ञापयति —अन्यत्र यान्यागन्तून्यङ्गानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चात्स्विष्टकृत्कार्य इति। तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत्प्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति—अत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृन्न भवतीति। तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः। अथवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतत्क्रमार्थम्। असति तु तस्मिन्प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात्। अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात्तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषिद्धो भवति। कालान्तरे प्राप्त्यभावात्। एवं च सत्यत्र ग्रहणं कुर्वञ्ज्ञापयति—अन्यत्र कर्मान्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति ॥४॥

५. "अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयाद्" इत्यग्निमीक्षमाणो जपति शिवो नः सुमना भव" इति। हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थ मनोग्रहणम । मन्त्रमुक्त्वा मनसा हेमन्तशब्दं संबुद्धचन्तं ध्यायेन्मन्त्रेण समानाधिकरणत्वाय ॥५॥

६. पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य "स्योना पृथिवी भव" इति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखः ॥

यस्मिंस्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः । स स्वास्तीर्णो भवति । स्वयमेव तमास्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्रापणार्थम् । संविशेदिति । शयीतेत्यर्थः । अमात्याः पुत्रादयो गृह्याः । उदङ्मुखवचनं दक्षिणामुखनिवृत्त्यर्थम् ॥६॥

७. यथावकाशमितरे ॥

अमात्या यथावकाशं प्राक्शिरस उदङ्मुखाः संविशेयुरित्यर्थः । उत्तरेण विकल्पार्थमिदम्॥७॥

८. ज्यायाञ्ज्यायान्वाऽनन्तरः ॥

यो यो यस्माद्यस्माद्वृद्धतरः स स गृहिणोऽनन्तरं संविशेत् यथावकाशं वेति विकल्पः ॥८॥

९. मन्त्रविदो मन्त्राञ्जपेयुः ॥

"स्योना पृथिवी"इत्यारभ्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्रान्मन्त्रविदः सर्वे ब्रूयुर्गृह्याः ॥९॥

१०. संहाय अतो देवा अवन्तु न इति त्रिः ॥

संहायेत्युत्थायेत्यर्थः । प्राङ्मुखात् त्रिर्ब्रूयुः ॥१०॥

११. एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थम् ॥

एतामिति वचनं योगविभागार्थम् । इतरथा त्रिदिङ्मुखात् त्रिर्ब्रूयुः । चतुर्थं चतुर्वारं त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राङ्मुखात् त्रिः । त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थो लभ्यते । त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रीन् पादान्ब्रूयुः । चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वं प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो यथाशय्यं शेरते ॥११॥

१२. संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

संहाय संगत्येत्यर्थः । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशय्यं शेरत इति गम्यते । समागम्योदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । 'सूर्यो नो दिवः । उदुत्यं जातवेदसम्'इति नव । चित्रं देवानाम् । नमो मित्रस्य' इत्येतेषां सौर्यसंज्ञा कृता । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि 'आ नो भद्राः । स्वस्ति नो मिमीताम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यम्' इत्येतानि । अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम् । तेनानु प्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥१२॥

(चतुर्थं खण्डम्)

१. हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥

हेमन्तशिशिरावृतू । अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्तं भवति । मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु याश्चतस्रोऽष्टम्यस्तास्वष्टकाः कार्या इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तर्हि तस्मिन्मासे न कर्तव्यमित्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम् । अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्चोर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एवाष्टकाः स्युस्तन्निवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥१॥

२. एकस्यां वा ॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्याश्चतसृषु वेति विकल्पः ॥२॥

३. पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् ॥

सप्तम्यामित्यर्थः । पितृशब्देनात्र पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टक्ये 'पितृभ्यो दद्यात्' (२.५.७) इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम् । अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन पूर्वेद्युः पितृभ्यः पिण्डान्भोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदान इतिकर्तव्यतापेक्षास्ति । इह च तस्या अनाम्नानात्प्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते । शक्यते चासौ ग्रहीतुम् । शास्त्रसम्बन्धकरणात् । अपि चान्वष्टक्येऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः । स चोदनासामान्यादिहापि भवति । अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कस्मान्नोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यत्राधिकारार्थं तत्रोक्तम्, स च कल्पोऽत्राग्नौकरणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति । एककार्यत्वात् । भोजनं तु पार्वणवद्भवति । भोजनेऽपि तन्त्रस्यापेक्षितत्वात् । तच्च भोजनं पैतृकमेवेति कृत्वा पार्वणमेव तन्त्रं परिगृह्यते । तस्य पैतृकत्वात् ॥३॥

तस्य विशेषमाह—

४. ओदनं कृसरं पायसम् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तम् । तत्र च नित्येऽग्नौ चरुश्रपणमस्ति । तस्य स्थान एतानि त्रीणि नित्येऽग्नौ श्रपयेत् । 'ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा शृतः । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान्विनिक्षिप्य शृतो वा कृसरो भवेत्' इति ।।४।।

५. चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ।।

चतुःशरावपरिमितस्य वा धान्यस्य पेषणं कृत्वाऽपूपाञ्श्रपयेत् । अपूपाः पिष्टमयाः । बहुसाधनसाध्यत्वादपूपानां स्त्रीकर्तृकत्वाच्च नित्येऽग्नौ श्रपणं न सम्भवतीति गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि, इदं वैकं द्रव्यमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमोऽपि तु होम एव । 'अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वाह्णानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्वाद्वैकत्वान्न यथासंख्य-सम्भवः । प्रत्यष्टकं हि पूर्वेद्युस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना' ।।५।।

६. 'उदीरतामवर उत्परासः' इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयीत ।।

यावतीभिर्वाऽधिकाभिः पितृलिङ्गकाभिः कामयीत तावतीभिर्जुहुयात् । एतदुक्तं भवति । पिण्डपितृयज्ञविधानेनेध्माधानान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः । ततो ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत्कृत्वा' ओदना-दिभ्यस्त्रिभ्योऽन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽनुज्ञाप्याग्नौकरणमन्त्रयोः स्थाने 'उदीर-तामवर उत्परासः' इत्यष्टाभिश्चतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य ब्राह्मणेभ्योऽ-न्नदानादिशेषनिवेदनान्तं पार्वणवत्कृत्वा भुक्तवत्सु पिण्डपितृयज्ञवन्निनयनादि-पात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धशेषं समापयेदिति ।।६।।

७. अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ।।

अथेत्यानन्तर्यार्थः । श्वोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः । या अष्टकाः कार्या इत्युक्ता-स्ताः श्वोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः । अथाष्टका इत्येतावत्युच्य-मानेऽथशब्दसम्बन्धात्पूर्वेद्युश्चाष्टकाः कार्या इत्याशङ्का स्यात् । तस्माच्छ्वोभूत-ग्रहणम् । पश्वङ्गभूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात्स्थालीपाकान्तरमिदमिति गम्यते । चशब्दश्चायं वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः । तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः । शास्त्रान्तरे च स्पष्टं वचनमस्ति 'पशोरभावे स्थालीपाकः प्रवर्तते' इति ।।७।।

८. अप्यनडुहो यवसमाहरेत् ।।

अपिशब्दो विकल्पार्थः । एतदुक्तं भवति । पशुः कार्यस्तस्यासम्भवे स्थाली-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पाकस्तस्याप्यसम्भवेऽनडुहो यवसं प्रयच्छेदिति । शकटवहनसमर्थो बलिवर्दोऽनड्वान् ॥८॥

९. अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥

त्रयस्याप्यसम्भवेऽग्निना वा कक्षं दहेत् ॥९॥

१०. एषा मेऽष्टकेति ॥

यवसदाने कक्षदहने चैवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥१०॥

११. न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वालाभ उत्तरोत्तरः प्रवर्तत इति । एवमप्यष्टकाः कार्याः । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथवा शास्त्रान्तरे यानि पक्षान्तराण्युक्तानि 'अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत्' 'अपि वा श्राद्धमन्त्रानधीयीत' इति । तथा वा कुर्यात् । नत्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥११॥

१२. तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यमेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेक ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः । तत्र यदाऽऽग्नेय्यष्टका क्रियते तदा वपापशुस्थालीपाकावदानानि त्रीण्यप्यग्नये स्वाहेति जुहुयात् । केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव जुहुयात् । एवमितरेष्वपि ज्ञेयम् । तत्रानाद्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्दं पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्थत्वेन गृह्यन्ते स्मृतिपारम्पर्येण स्मर्यन्ते । स्मृतिश्च प्रमाणम् । एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान्परित्यज्याग्न्यादीनां नामधेयेन होम इत्येतदयुक्तमिति हृदि कृत्वा ह शब्दं पठितवान् । तस्मात् सर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यो न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते । वैश्वदेवीं ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति । अयमर्थः— या या मन्त्रेषु लिङ्गिनी सा सा सर्वाऽत्र देवता भवति । नैवाग्न्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः । बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते । यथा 'पशु क्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवम्' इति । उक्तं च नैरुक्ते—'यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते' इति । प्रकारान्तरेणास्माभिर्भाष्यकारमतमेवानुसृतमिति निरवद्यम् । अपि चैवं व्याख्या । आग्नेयीमेके । तेषामयमभिप्रायः—'सत्यमष्टकार्थत्वेन मन्त्राणां स्मरणात्सर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यस्तयाऽप्याग्नेयी भवति । अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषूपदेश्यो भवतीत्यर्थः । यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथंचिद्गौण्या लक्षणया वा योगेन वाऽग्निवाचीनि भवन्ति । यथा

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथंचिद्वाचकाः। एवमत्रापीति'। एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम्। एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां हशब्दं प्रयुक्तवान्। बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः। लक्षणाद्याश्रयणे कारणाभावादिति ज्ञापयितुम्। प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्ताद्विज्ञेयम् ॥१२॥

१३. पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्। "वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके मेदसः कुल्या उपैनान्त्स्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहा" इति ॥

पशुकल्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रतिषेधः पशुकल्पस्थस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पश्वङ्गभूतस्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम्। संज्ञप्येत्ययमनुवादः। उत्खिद्येति वचनमुत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वपां जुहुयादित्येवमर्थम। तेनाग्न्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः पक्षा निरस्ता भवन्ति ॥१३॥

१४. अथावदानानां स्थालीपाकस्य च—"अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्"इति द्वे। "ग्रीष्मो हेमन्तः ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभया शरन्नः। संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा। शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा। आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु पापम्। भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा। विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु। ऊर्जं प्रजाममृतं पिन्वमानः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा। प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ॥"

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वयं गृह्यते। एकवचनं जात्यभिप्रायम्। तेनायमर्थः—पश्वङ्गस्थालीपाकस्यावदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चैते सप्त होममन्त्रा भवन्तीति ॥१४॥

१५. सौविष्टकृत्यष्टमी ॥

अष्टमीग्रहणं सर्वदा त्रिष्वपीयमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम्। तेन मन्त्रैरेव होमो न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम्। अपि च यदा पश्वङ्गभूतस्थालीपाकः पृथग्घूयते तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्य इत्येतत्प्रदर्शितं भवति। सर्वत्र च पृथग्घोमे

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यः। वस्तुतस्तु पृथग्घोमे ह्यवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त। ततः सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात्। सहपक्षे त्वष्टमी भवति। एवं च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थमष्टमीग्रहणं वेदितव्यम् ॥१५॥

१६. ब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तम् ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेति यदुक्तं तदिहापि कार्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। होमं समाप्य ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धशेषं समापयेदिति। अथवा ब्राह्मणान्भोजयेदिदमनन्तरे कर्मणीत्युक्तम्। यच्चोक्तं पूर्वेद्युः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः। इतिशब्दोऽत्र भोजनपरामर्शी। इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः शास्त्रान्तरे च दृश्यते। तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥१६॥

(पञ्चमं खण्डम्)

१. अपरेद्युरन्वष्टक्यम् ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥१॥

२. तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं बर्हिस्त्रिरपसलैरविधुन्वन्परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधि मन्थान्मधुमन्थांश्च ॥

योऽष्टम्यां पशुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः। भोजनार्थत्वं तु शास्त्रान्तरादवगतम्। दक्षिणा प्रवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम्। उपसमाधायेति व्याख्यातम्। अग्निनतिरस्करण्यादिभिः परिश्रित्योत्तरतो द्वारं करोति। पुनः परिश्रितस्येति वचनं परिश्रयणस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति। तत्र विशेषमाह—उभौ परिस्तीर्येत्यस्मिन्काले समूलं बर्हिर्गृहीत्वाऽपसलैरप्रदक्षिणमविधुन्वन्नकम्पयंस्त्रिः परिस्तृणीयात्। आसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमित्यस्मिन्काल एतानि पञ्चाऽऽसादयेत्। एषां नित्ये श्रपणं कार्यम्। गृह्यकर्मणि सर्वत्र चरूणां नित्येऽग्नावेव श्रपणं कार्यं न तु लौकिके। अन्यत्र प्रतिषेधात्। श्रपयित्वैककपालं चेत्यत्र श्रपयित्वेति वचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि सम्भवात्। 'सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः। मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः॥' उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत्। उभे च सकृदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥२॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

३. पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । अग्निप्रणयनं पात्रं सोमाये-त्यादि मन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्य तिदिश्यते ॥३॥

४. हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥

इध्माधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वौदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्नमुद्धृत्य मधुमन्थवर्जं धृताक्तमनुज्ञाप्याग्नावाहुतिद्वयं हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डान्निपृणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुमन्था अपि ग्राह्याः ॥४॥

५. स्त्रीभ्यश्च सुरा चाऽऽचाममित्यधिकम् ॥

मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पिण्डान्निपृणीयात् । तत्र चौदनादिपञ्चभ्यः सुरा चाऽऽचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात्तद्विधानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृत्वा पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदत्रानुवर्तनीयम् । 'ओदनाग्रस्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । गौडी माध्वी च पैष्टी च सुरा तु त्रिविधा स्मृता' ॥ अधिकवचनं पञ्चानामबाधनार्थम् ॥५॥

६. कर्षूष्वेके द्वयोः षट्सु वा ॥

द्वयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिपरणमुक्तम् । कर्ष्वो नामावटाः । कर्ष्वौ च कर्ष्वश्च कर्ष्वः । तास्वेक इच्छन्ति । यदा द्वे कर्ष्वौ तदाऽऽयते भवतः । यदा षट् तदा परिमण्डलाः । द्वयोरिति वचनात्कर्ष्वावित्येकशेषो लब्धः ॥६॥

७. पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥

पूर्वा च लेखा च कर्षूः पूर्वाश्च कर्ष्वः । ताः पूर्वाः । एतदुक्तं भवति । द्विलेखाद्विकर्षूषट्कर्षूपक्षेषु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्ष्वां पूर्वासु कर्षूषु पितृभ्यो निपृणीयादिति ॥७॥

८. अपरासु स्त्रीभ्यः ॥

पूर्ववदेकशेषः । अत्र किंचिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तम् । पितृषु च स्त्रीषु च पृथक्पृथङ् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति । 'प्रकृतौ समर्थनिगमेषु (श्रौ० ३.२)। यजुर्निगदेषु विकृतावूह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोसीति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पार्वणं हि तस्य प्रकृतिः । तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः । न च पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं समर्थः । अथोच्यते । तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः । उत्तरे विकृती । पितृपात्रे च

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पितृशब्दः समर्थः । विभक्तिमात्रं त्वसमर्थम् । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने पितामहप्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति । एतदयुक्तम् । समान-प्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति ज्ञापितमेतद्भाष्यकारेण 'रात्र्यायदेन । इति तु प्रणयेत्' (श्रौ० २.२) इत्यत्र । तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथंचिद्गौण्या लक्षणया वाऽन्यथा वा त्रीनाह तथैवा-त्रापि मातॄरभिदध्यात् । तेनोहो न कार्यः । अथ तत्रोत्तरयोः पात्रयोरूहोऽभ्युप-गम्यते । तर्हि 'शुन्धन्तां पितरः' इत्यत्र त्रयाणां वचनमपार्थकं स्यात् । तस्मात्पितृ-शब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम् । 'शुन्धन्तां पितरः' (श्रौ० २.६) इत्यत्र तु विभक्तिमात्रमसमर्थम् । प्रकृतिस्तु समर्थैव । तेन तस्या ऊहः कार्यः । शुन्धन्तां मातरः शुन्धन्तां पितामह्यः शुन्धन्तां प्रपितामह्य इति । 'एतत्तेऽसौ ये च त्वा' (श्रौ० २.६) इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामह्यौ प्रपितामह्यौ वा तदाऽसावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदा बह्व्यस्तदा बह्वीनामपि नामानि ब्रूयात् । तेशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ चेद्द्वावित्यूहः । बह्व्यश्चेद्व इत्यूहः । ये शब्दस्य केचिदूहेन स्त्रीलिङ्गं कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तत ये च त्वामत्रा-न्वित्यस्यायमर्थः—हे तत, एतत्पिण्डरूपमन्नं तुभ्यं ये चान्येऽत्र त्वामनु यन्ति तेभ्यश्चेत्यर्थः । अनुयायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्युस्तदोहो युज्यते । यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते । 'पुमान्स्त्रिया' (पा०सू० १.२.६७) इति पुंस एकशेषात् । आचार्येणाप्युक्तम्—'पुंवन्मिथुने' (श्रौ० ३.२) इति । 'अनुयायिनश्च पुमांसश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभाति' इति बौधायनवचनात् । इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः—'एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिन-स्तेभ्यश्चैतत्ताभ्यश्च स्वधा नमः' इति । तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु 'एतत्ते मातरसौ याश्च त्वामत्रानु' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिदूहं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्वे युवामत्रानु बहुत्वे युष्मानत्रान्विति । अत्र पितरोऽमीमदन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पिण्डपितृयज्ञो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः । तस्मादनूहः । उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्यम् । शक्यत्वात् । न पृथक् । 'असावभ्य-ङ्क्ष्वासावङ्क्ष्वेति' (श्रौ० २.७) अत्र च स्त्रीद्वित्वे बहुत्वे चासौशब्दस्योहः । अभ्यञ्जाथाम्, अभ्यङ्ध्वम्, अञ्जाथाम, अङ्ध्वमिति च यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्वासो दद्यात् । असंसर्गित्वात् । एतद्वः पितर इत्यत्रोहो न कर्तव्यः । अस-मर्थत्वादेव । मन्त्रावृत्तिरस्त्येव । पितृपिण्डान्स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठते । शक्यत्वात् । न पृथक् । अनूहश्च पूर्ववत् । 'मनोन्वाहुवामहे' इत्यादेश्चानूहः पूर्ववत् । 'तस्माद्दचं नोहेत्' (श्रौ० ५.४) इति प्रतिषेधाच्च । प्रवाहणं चोभय-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पिण्डानां युगपदेव । शक्यत्वात् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । 'वीरं मे दत्त पितरः' (श्रौ० २.७) इति पितॄणां मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददीत । अनूहश्च पूर्ववत् । 'आधत्त पितरः' (श्रौ० २.७) इति पिण्डद्वयं प्राशयेत् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । यत्र त्वृच्यूहमिच्छति तत्र विदधाति 'आत्मनि मन्त्रान्संनमयेत्' (३.८.७) इति । 'इति नम्रे' (श्रौ०२.१४) इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम् । तत्र यद्युच्यते । 'पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रीनेव वक्ति । साहचर्यात् । यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते । साहचर्यात् । तद्वदत्रापि । मातॄस्तु वक्तुं न शक्नोति । तत्साहचर्यस्य क्वचिदप्यप्रतीतत्वात् । तस्मादूहः कार्य इति' । तत्र ब्रूमः । असमर्थत्वादूहो नास्तीत्युक्तमेव । केवलमभिधानं सम्पादनीयम् । सपिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रगम्यः प्राप्यते । तच्च मातृष्वप्यविशिष्टमिति मातॄरप्यभिधत्ते पितृशब्दः । एवं च कृत्वैकोद्दिष्टे शास्त्रान्तरदृष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः । ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति । मात्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते । तेनाप्येवं पुनरपि । नेष्यते बहुविद्भिर्विचार्य कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥८॥

९. एतेन माध्यावर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥

एतेनेति पूर्वेद्युःप्रभृति कृत्स्नकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति । प्रौष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्यां माध्यावर्षं नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति । अत्रापि त्रिष्वहःसु कार्यमित्यर्थः ॥९॥

१०. मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि सम्बध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमित्यकृत्स्नोपदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमिहातिदिश्यते । अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत् । कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रतिमासमपरपक्षेऽयुग्मासु तिथिष्वन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति । समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः । एवं वा सूत्रच्छेदः । 'मासि मासि चैवं पितृभ्यः' । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । 'अयुक्षु प्रतिष्ठापयेत्' । श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमाल्यादि सकृद्देयं त्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि ॥१०॥

११. नवावरान्भोजयेत् ॥

नवप्रसङ्गः प्रकृतं निवर्तयति । तेनान्वष्टक्ये नवावरान्भोजयेन्नियमेन ॥११॥

१२. अयुजो वा ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अशक्तौ प्रागप्ययुजो भोजयेत्सप्त पञ्च त्रीनेकं वा। सप्तपक्ष एकस्यैक इतरयोस्त्रयस्त्रयः। पञ्चपक्ष एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः। इदं चान्वष्टक्य एव ॥१२॥

१३. युग्मान्वृद्धिपूर्तेषु ॥

पुंसवनसीमन्तोन्नयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चाग्न्याधेयादीनि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्येके। अन्ये षोडश संस्काराः श्रवणाकर्मादयश्च श्रौतानि चेत्याहुः। 'अनिष्ट्वा तु पितॄञ्श्राद्धे वैदिकं कर्म नाऽऽरभेत्' इति स्मृतेः। वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादि पूर्तश्राद्धस्य विषयः। उभयत्र युग्मान् भोजयेत् ॥१३॥

१४. अयुग्मानितरेषु ॥

पूर्वेद्युरष्टम्यां काम्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्ष्वयं विधिः। मासि मासि चेत्यत्रान्वष्टक्यवत्। पार्वणे तु वक्ष्यति। एवमष्टविधेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमाणमुक्तम् ॥१४॥

१५. प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः ॥

वृद्धिपूर्तेष्विति शेषः। अत्र प्रदक्षिणमिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार इति गम्यते। तिलकार्ये यवान्कुर्यात्। यज्ञोपवीतयुग्मकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥१५॥

(षष्ठं खण्डम्)

१. रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत्। अहं ते पूर्वं पादावालभेद्बृहद्रथंतरे ते चक्रे ॥

इतिकारोऽध्याहार्यः। त्रयाणां वर्णानामिदं समानं भवति। रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृतिः। यदा रथमारोहति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अभिमृशेन्मन्त्रेण। नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सव्येन सव्यमभिमृशेन्न पर्यायेणेत्येवमर्थम्। दूरदेशगमने त्वाद्य एवाऽऽरोहणेऽयं विधिर्नत्वर्थप्राप्तेष्वारोहणेषु ॥१॥

२. वामदेव्यमक्ष इत्यक्षाधिष्ठाने ॥

अभिमृशेदिति वर्तते। पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभी अभिमृशेन्मन्त्रेण ॥२॥

३. दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् । वायोष्ट्वा वीर्येणाऽऽरोहामीन्द्रस्यौजसाऽऽधिपत्येन इति ॥

दक्षिणः पादः पूर्वो यतोस्तौ तथोक्तौ। एवंभूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. रश्मीन्संमृशेदरश्मिकान्वा दण्डेन। ब्रह्मणो वस्तेजसा संगृह्णामि सत्येन व संगृह्णामि इति ।।

रश्मयः प्रग्रहास्तान्स्पृशेत् । अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानेव दण्डेन स्पृशेत् । मन्त्रस्तूभयत्र समान एव । बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽत्राभिप्रेत इति गम्यते ।।४।।

५. अभिप्रवर्तमानेषु जपेत् ।सहस्रसनिं वाजमभिवर्तस्व रथदेव प्रवह वनस्पते वीडवङ्गो हि भूया इति ।।

चशब्दोऽध्याहार्यः । सारथिना नोदिता अश्वा यदेष्टां दिशमभिगच्छन्ति तदा 'सहस्रसनिं' 'वनस्पते' इत्यृचं जपेत् । एतावद्रथारोहणम् ।।५।।

६. एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ।।

अभिमृशेदिति शेषः । अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वानस्पत्यान्यारोक्ष्यन्नेतया तान्यभिमृशेत् । एतयेत्यस्मिन्नसत्यन्यान्यपीत्याद्युत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात् । तस्माद्योगविभागार्थमेतयेति वचनम् ।।६।।

७. स्थिरौ गावौ भवतां वीळु रक्ष इति रथाङ्गमभिमृशेत् ।

यद्यदङ्गमस्यामृचि दृष्टं तत्तदभिमृशेत् । गावौ । अक्षं, ईषां, युगं चेत्यर्थः । इदं चाभिमर्शनं शकटादिषु । न रथे । गावाविति लिङ्गात् । न हि रथस्य गोयुक्तत्वं द्विगोयुक्तत्वं च संभवति । तस्य बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ।।७।।

८. सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम् ।

आरोहेदिति शेषः । आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात् । यदा यदा च नावमारोहत्युदकतरणार्थं तदा तदैतयाऽऽरोहेत् ।।८।।

९. नवरथेन यशस्विनं वृक्षं ह्रदं वाऽविदासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेत् ।।

नवरथेन यदा गच्छति तदाऽयं विशेषः । वानस्पत्यजपान्तं कृत्वेदमपि कुर्यात् । नवोऽनुपभुक्तः । यशस्वी यशसा युक्तः । अविदास्यशोष्यः । आम्रजम्ब्वादिशाखा आहरेत् ।।९।।

१०. अन्यद्वा कौटुम्बम् ।।

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत् । आहृत्य ततः ।।१०।।

११. संसदमुपययात् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥११॥

१२. अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ।

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥१२॥

१३. ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ।

एतत्सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥१३॥

१४. वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यस्तं यात्यादित्ये ॥

जपेदिति शेषः । तस्मिन्नेवाहनि ॥१४॥

१५. तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायाम् ॥

जपेत् । त्रीण्येतानि प्रतीकानि मन्त्रसंज्ञकानि । तस्मादुपांशु स्युः । एतावान्नवरथे विशेषः ॥१५॥

(सप्तमं खण्डम्)

१. अथातो वास्तुपरीक्षा ॥

उच्यत इति शेषः । उक्तोऽर्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्गृहनिमित्ते समृद्धिवृद्धी भवतस्तस्माद्वास्तुपरीक्षोच्यत इति । यद्येवं काम्यकर्मण्यनर्थकानि । न । एतदेवं न्यायविदः परिहरन्ति 'तच्चैव हि कारणं शब्दश्चेति' ॥१॥

एवंलक्षणयुक्ते देशे वास्तु कार्यमित्याह—

२. अनूखरमविवदिष्णु भूम ॥

भूमशब्दो भूमिवाचकः । यथा 'यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम' इति । यत्र विवादो नास्ति तदविवदिष्णु ॥२॥

३. औषधिवनस्पतिवत् ॥

मंतुपो वकारश्छान्दसः । एवंविधं यद्भूम तत्र वास्तु कार्यम् ॥३॥

४. यस्मिन्कुशवीरिणं प्रभूतम् ॥

तत्र कार्यम् ॥४॥

५. कण्टकिक्षीरिणस्तु समूलान्परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्तिल्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥

समूलान्परिखायोद्वासयेदिति वर्तते । अपामार्गादीनां पुंल्लिङ्गत्वादेतानिति वक्तव्य एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवंप्रकाराणि वास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वास्यानीत्येवमर्थम् ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

६. यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यन्देरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥

यस्मिन्देश आपः सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य मध्यं प्राप्य ततः प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राङ्मुख्यो गच्छेयुः। अप्रवदत्यः। नलोपः छान्दसः। अशब्दवत्य इत्यर्थः। एतल्लक्षणयुक्तं वास्तु विद्यावृत्तधनधान्यादिभिः सर्वैः समृद्धं भवति। एवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति। सर्वत उच्छ्रितां मध्यतो निम्नामीषच्च प्राक्प्रवणां भूमिं कृत्वा गृहं कुर्यात्। तत्र प्राच्यां दिशि गृहिणः शयनीयं गृहं कुर्यात्। शयनीयगृहस्योत्तरतोऽपां शनैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्पन्दनिकां कुर्यादिति ॥६॥

७. समवस्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥

येन पथाऽपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रवः। प्राच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र महानसं कारयेच्छयनीयस्योत्तरतः ॥७॥

ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्यां दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशीत्याशङ्क्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह—

८. बह्वन्नं ह भवति ॥

ऋद्धिमद्भवतीत्यर्थः। तस्मादत्रैव कार्यम् ॥८॥

९. दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत्साऽद्यूता ह भवति ॥

यत्र गृही स्वैरमास्ते स्वजनैरागन्तुभिश्च सह सा सभा। तां दक्षिणाप्रवणे कुर्यादुदीच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र कृताऽद्यूता द्यूतवर्जिता भवति ॥९॥

दोषाश्च सन्तीत्याह—

१०. युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥

अत्र कृता चेद्युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति। अल्पायुषो म्रियन्त इत्यर्थः। कलहप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति। ननु द्यूतवर्जितत्वात्कथं कितवा इति। उच्यते। कितवा इति दम्भिन इत्यर्थः। तस्मात्तत्र न कार्या। शास्त्रान्तरेऽविहितत्वादनूद्य प्रतिषिद्धवान् ॥१०॥

क्व तर्हि कार्येत्याह—

११. यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥

यस्मिन्देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्य आप आगच्छन्ति तत्र कार्या सभा। गृहमध्य इत्यर्थः। सा शुभकर्यद्यूता च भवति ॥११॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(अष्टमं खण्डम्)

१. अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ।।

पूर्वलक्षणासम्भवे कथमुत्तरेषां बलीयस्त्वं स्यादित्येवमर्थोऽथशब्दः । अथ विशिष्टान्येतानीति । वास्तुग्रहणं सभाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥१॥

२. जानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥

गर्तो नामावटः । तैरेव तत उद्धृतैरेव ॥२॥

३. अधिके प्रशस्तं समे वार्तं न्यूने गर्हितम् ।

पूरिते गर्तादधिके पांसुराशौ प्रशस्तं वास्तु भवति । तेन समे वृत्तिमद्भवति । तस्मान्न्यूने गर्हितं कुत्सितं भवति । तस्मात्तत्र न कार्यम् ॥३॥

४. अस्तमितेऽपां सुपूर्णं परिवासयेत् ।

अस्तमिते तमेव गर्तमद्भिः पूरयित्वा तं राशिं परिवासयेत् । ततो व्युष्टायां निरीक्षेत ॥४॥

५. सोदके प्रशस्तमार्द्रे वार्तं शुष्के गर्हितम् ।

पूर्वेण तुल्यम् ॥५॥

६. श्वेतं मधुरास्वादं सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ।

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥६॥

७. लोहितं क्षत्रियस्य ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्तते ॥७॥

८. पीतं वैश्यस्य ॥

अत्रापि द्वयं वर्तते । श्वेतं लोहितं पीतमिति त्रयो वर्णास्त्रयाणां वर्णानां विशेषाः । अन्यत्सर्वं समानम् ॥८॥

९. तत्सहस्रसीतं कृत्वा यथादिक्समचतुरस्रं मापयेत् ।

एवं परीक्षितं वास्तु बहुसीतं कुर्यात् । बहुशः सीतया कर्षयेदित्यर्थः । ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्थण्डिलं कुर्यात् । चतुरस्रं चतुष्कोणं मापयेत्कुर्यात् । सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची ॥९॥

१०. आयतचतुरस्रं वा ॥

प्रागायतं चतुरस्रं वा कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । तत्रैवं क्रमः—परिव्याध इति चैतानीत्यन्तां बाह्यवास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आन्तरीं परीक्षामथैतैर्वास्तु

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

परीक्षेतेत्याद्यायतं चतुरस्रं वेत्यन्तां कृत्वा यत्र सर्वत्राऽऽपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम् । ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥१०॥

११. तच्छमीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति ॥

'शं न इन्द्राग्नी' इति सूक्तं शन्तातीयमिति प्रसिद्धम् । तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन्प्रोक्षति । सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भः । सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धम् । परशुना छिनत्तीति परशुवत् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । 'मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीमारभ्य पर्येति' इति ॥११॥

१२. अविच्छिन्नया चोदकधारया । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति । अत्रापि धारावृत्तिस्तृचावृत्तिश्च । व्रजनगुणत्वात् ॥१२॥

१३. वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥

यावन्तस्तत्र वंशाः सम्भवन्ति तत्र द्वयोर्द्वयोर्वंशयोरन्तरेषु कुड्यादिभिः पृथक्कृत्यापवरकादिशरणानि कारयेत् । शरणान्यवान्तरगृहाणि ॥१३॥

१४. गर्तेष्ववकां शीपालमित्यवधापयेन्नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ।

सर्वासां स्थूणानां गर्तेष्ववकां शीपालं चावदध्यात् । एवं कृते नास्याग्निर्दाहुको भवतीति श्रूयते ॥१४॥

१५. मध्यमस्थूणाया गर्तेऽवधाय प्रागग्रोदगग्रान्कुशानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेचयेत् । अच्युताय भौमाय स्वाहा इति ॥

अस्या गर्तेऽयं विशेषः । अवकां शीपालं चावधाय कुशानास्तीर्य पश्चादासिञ्चेन्मन्त्रेण । अवधायवचनमवकाशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥१५॥

१६. अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमित्ता तिल्विलास्तामिरावतीं मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीम् । आ त्वा प्रापन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह । आ त्वा परिश्रितः कुम्भ आ दध्नः कलशैरयन्निति ॥

मध्यमस्थूणां गर्त आधीयमानामनुमन्त्रयेत मन्त्राभ्याम् ॥१६॥

(नवमं खण्डम्)

१. वंशमाधीयमानम् ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्तते ॥१॥

२. ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना इति ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत। अन्ये तु प्रतिवंश-मावृत्तिमिच्छन्ति ॥२॥

३. सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्पृथिव्या अधि सम्भव इति ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेन्-मन्त्रेण। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः ॥३॥

४. अरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया। इरामु ह प्रशंसत्यनिराम-पबाधतामिति वा ॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥४॥

५. अथास्मिन्नप आसेचयेत्। ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु मोदमानः। इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साकं सह संविशन्तु इति ॥

अथ मणिकेऽपो निषिञ्चति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥५॥

६. अथैनच्छमयति ॥

एतद्वास्तुशान्तिं करोति ॥६॥

कथम्? इत्थमित्याह—

७. व्रीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति ॥

अप्सु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोक्षति ॥७॥

८. अविच्छिन्नया चोदकधारया—आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥८॥

९. मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्य-स्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥

श्रपयित्वेति वचनमस्मात्स्थालीपाकात्प्रागस्मिन्गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्य-मित्येवमर्थम्। भुक्तवतो ब्राह्मणान् 'शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुव-न्तु'इति वाचयीत। ते च तं 'शिवं वास्तु शिवं वास्तु' इति प्रत्यूचुः। उक्तार्थ-मन्यत् ॥९॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(दशमं खण्डम्)

१. उक्तं गृहप्रपदनम् ॥

यदुक्तं गृहप्रपदनं 'प्रपद्येत गृहानहं सुमनसः' (श्रौ० २.५) इत्यादि तदिदानीमिहापि कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु प्राहुः। यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं वास्त्वित्यन्तं तद्गृहप्रपदनसंज्ञं भवति। किं सिद्धं भवति ? मणिकस्थापनात्प्रागेव बीजानि स्थापयित्वा तूष्णीं प्रविशेदिति। अपि च शास्त्रान्तरेण संस्कृतं विशीर्णं वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥१॥

२. बीजवतो गृहान्प्रपद्येत ॥

गृहानिति बहुवचनमाप इतिवत्। बीजवतः प्रपद्येतेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति वचनं यत्र गृहे प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्राप्येवं प्रविशेदिति। मणिकादिबीजवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः। तेन पूर्वव्याख्याऽपि साध्वी ॥२॥

३. क्षेत्रं प्रकर्षयेदुत्तरैः प्रोष्ठपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥

फल्गुनीभिरित्यत्राप्युत्तराभिरित्येवं सम्बध्यते। तेन त्रीणि नक्षत्राणि। नित्यकर्मणां द्रव्यसाध्यत्वाद्द्रव्यार्थं क्षेत्रं प्रकर्षयेत्। णिच्प्रयोगः स्वयं कृषिनिवृत्त्यर्थः। तथा चानापदि गौतमः 'कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते' इति। मनुरपि- 'ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा' (अ० ४.४) इति। 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (अ० ४.५) इति। अक्षसूक्ते चेयमेव वृत्तिरुक्ता 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व' इति। प्रतिग्रहादयश्चापत्कल्पाः। त्रिषु नक्षत्रेषु कृषिं प्रारभेत ॥३॥

इदं च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह—

४. क्षेत्रस्यानु वा तं क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ।

क्षेत्रस्यानु वा तं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात्। जपेद्वेदं सूक्तं तत्रस्थ एव। पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम्। प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥४॥

५. गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभिवातूस्रा इति द्वाभ्याम् ॥

भक्षणार्थमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहरात्मीया अन्या वा। न नियमः ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

६. आयतीः । यासामूधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः । उप मैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः । दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वं यथा भवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥

भक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहर्यासामित्यृग्भ्यां सूक्तशेषेण च ॥६॥

७. आगावीयमेके ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे 'आ गावो अग्मन्' इत्येतत्सूक्तमेक इच्छन्ति । पूर्वासामनेन बाधः ॥७॥

८. गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूताः स्थ प्रशस्ताः स्थ शोभनाः प्रियाः प्रियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम् ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

आसां गवामगुरुगवीनां संघानुपतिष्ठेताहरहर्भूताः स्थेति । गुरोर्गावस्तासु तिष्ठन्ति चेन्नोपतिष्ठेत । सर्वत्र स्थित्वैवोपस्थेयम् । नोपविश्य । तथा चोक्तम्—'उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम्' इति । शं मयि जानीध्वमिति सकृदेव वक्तव्यम् । अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थं हि द्विर्वचनम् ॥८॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

———

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अथ तृतीयोऽध्यायः

(प्रथमं खण्डम्)

१. ॐ अथातः पञ्चयज्ञाः ॥

उक्तोऽर्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेतैर्महतो निःश्रेयसस्यावाप्तिस्तस्मात्पञ्चयज्ञा नाम यज्ञा वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥१॥

इमे त इत्याह—

२. देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥

तेषां स्वरूपमाह—

३. तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिं करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥

वैश्वदेवे त्रयो यज्ञा उक्तास्तत्र यदग्नौ जुहोति दशाऽऽहुतीः स देवयज्ञः । यद्वलिं करोति 'अथ वलिहरणम्' (गृ०१.२.३) इति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो ददाति 'स्वधा पितृभ्यः' (गृ०१.२.११) इति स पितृयज्ञः । यत्स्वाध्यायमधीते 'अथ स्वाध्यायविधिः' (गृ०३.२.१) इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञः । यन्मनुष्येभ्यो ददाति 'ततोऽतिथीन्भोजयेत्' इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः । अपूर्वाणां विधाने सति तद्यदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत । अग्नौ जुहुयादित्येवावक्ष्यत् । अथ शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादस्तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थकं स्यात् । तस्यापि तत्र सिद्धत्वात् । अथ इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थो ब्रह्मयज्ञस्योपदेशः । न तद्युक्तम् । तन्त्रभेदस्यासिद्धत्वात् । पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम् । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः' इत्यादि । तन्मूलत्वे च सति कथं तन्त्रभेदसम्भवः ? तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम् । पितृयज्ञं त्वन्यथोक्तवान् । 'एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके । न चैवात्राऽऽशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' (मनु० ३.८२-८३) । इति ॥३॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४. तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत ॥

अस्येदं प्रयोजनम् । भोजनार्थात्पाकात्प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम् । यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात् । अत एव चान्नसंस्कारार्थम् । तत्र यदा परान्नं भुङ्क्त उपवसति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात्संस्कारकर्मणोऽप्यभावः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वथा पक्तव्यमेवेति सिद्धम् । अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वार्थमपीति साधितं भवति । अपि च सर्वथा पाकासम्भवे पुष्पैः फलैरद्भिर्वा कुर्यादित्येवमर्थं च । उक्तं च 'आपन्नमपि दातव्यम् । आकाष्ठमपि जुहुयात् । आऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्' इति । 'न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अद्भिरेनान्समापयेत्' इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च । उक्तं च बौधायनेन—'एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि तु हीयते मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ द्व्यहं वाऽपि त्र्यहं वाऽपि प्रमादादकृतेषु तु । तिस्रस्तन्तुमतीर्हुत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ॥ दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृत्तेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणीर्हुत्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥' इति । केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येवमर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तम् । 'पञ्च यज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः' इति निषेधात् ॥४॥

(द्वितीयं खण्डम्)

१. अथ स्वाध्यायविधिः ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥१॥

२. प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी संधाय पवित्रवन्तौ विज्ञायतेऽपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति। द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् ॥

वाशब्दद्वयमन्यस्यां वाऽनिन्दितायां दिशि कार्यमित्येवमर्थम् । बहिरसम्भवे ग्रामेऽध्येतव्यमित्येवमर्थं च । तथा च श्रुतिः—'ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत' इति । आप्लुत्येति । स्नात्वेत्यर्थः । आप इति वचनमपोऽवगाह्य स्नायादित्येवमर्थम् । शुचौ देश इति वचनं शुचौ देशे यत्र क्वाप्यधीयीत न तीरनियम इत्येवमर्थम् । यज्ञोपवीतिग्रहणं नियमेनात्र यज्ञोपवीती स्यादित्येवमर्थम् । तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतित्वं सिद्धम् । आचम्येति वचनं कर्माङ्गाचमनविधानार्थम् ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अक्लिन्नवासा इति । अनार्द्रवासा भवेत् । ततः प्राक्कूलानां दर्भाणां महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ् मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पवित्रवन्तौ संधायेति । महदिति । बह्वित्यर्थः। प्राक्कूलानाम् । प्रागग्राणामित्यर्थः । प्राङ्मुख इति वचनं नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेनान्यत्र क्वचिदुदङ् मुखताऽपि सिद्धा । दक्षिणोत्तरेणोपस्थं कुर्यात् । अपैतृकत्वात् । दक्षिण उत्तरो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तरौ पाणी । पवित्रे व्याख्याते । सव्यं पाणिं प्रागङ्गुलिमुत्तानं विधाय तस्मिन्प्रागग्रे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणिं न्यञ्चं प्रागङ्गुलिं तेन संदध्यादित्यर्थः । विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः । श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं गृह्यशास्त्रं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम् । द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणो नोर्ध्वमधस्तिर्यग्वेक्षेतेत्यर्थः । संमील्य वाऽक्षिणी । अन्येन वा येन प्रकारेणाऽऽत्मानं समाहितमनसं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत । न संधीक्षणसंमीलननियमः । स्वाध्यायवचनं सावित्र्या अपि स्वाध्यायधर्मसिद्धयर्थम् । तेन 'सावित्रीमन्वाह' (गृ० ३.२.४) इति सावित्र्या अनुवचने सत्यपि सामिधेनीधर्मः, ऐकश्रुत्यं, ऋगन्ते च प्रणवो न भवतीति सिद्धम् ॥२॥

३. ॐ पूर्वा व्याहृतीः ॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । प्रतिव्याहृति प्रणवशङ्का नैव कार्या । सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐपूर्वत्वसिद्धेः । यथा 'अध्वर्युमुखाः' (श्रौ० ५.२) । (श्रौ० ८.१३) इत्यत्रैकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽध्वर्युमुखा भवन्ति । तद्वदत्रापि । पृथक्कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । ननु चतसृणां सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । सत्यं कृता होमे तु सा । न सर्वत्र । तेनात्र तिस्र एवेति सिद्धम् । 'भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतयः' इति श्रुतिः । अपि च तैत्तिरीयश्रुतिरेषां मूलमित्युक्तम् । तत्र चैवं श्रूयते—'ओमिति प्रतिपद्य भूर्भुवः सुवरित्याह । सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह । पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् । स्वाध्यायमधीयीत । नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह' इति । तस्माद्यदुक्तं तत्सम्यक् ॥३॥

४. सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयम् ॥

सर्वामिति । अनवानमित्यर्थः । तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमित्येवं ब्रूयादित्येवमर्थम् ॥४॥

(तृतीयं खण्डम्)

१. अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥

अथशब्दः पूर्वेण सम्बन्धार्थः । तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम् । स्वाध्यायवचनमृगादिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तेनर्चमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यस्मिन्पक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्त्वा ऋचमधीयीत । ततो नम इत्येतया परिदध्यात् । तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति । अधीयीतेति वचनमन्वाहाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचनधर्मो न भवति । सूत्राण्येव कल्पा इत्युच्यन्ते । नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्योपदेशो न घटते । नन्वनित्यस्य पशोः पशुना यजेतेति विधिर्न घटते । अथ तत्राऽऽकृतेर्नित्यत्वादुपपद्यते । तदत्राप्यविशिष्टम् । सर्वकल्पेषु कल्पत्वं नामानुवृत्तं नित्यमस्ति । गाथा नाम ऋग्विशेषा इन्द्रगाथादयः । 'यदिन्द्रो दाशराज्ञे' इति इन्द्रगाथाः पञ्चर्चः । नाराशंस्यश्च ऋच एव 'इदं जना उपश्रुत' इत्यादयः । ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्ध्यर्थम् । इतिहासं भारतमाहुः । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् । अनित्यचोद्यं पूर्ववत् ॥१॥

२. यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयन्ति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतीभिः ॥

इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम् । अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुतिमुपन्यस्यति ॥२॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तम् । पितरश्च तृप्यन्तीत्याह—

३. यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्स्वधा उपक्षरन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदथर्वाङ्गिरसः सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥

स्वधेति पितॄणामन्नमुच्यते । पयसो नद्यः स्वधाभूताः पितॄनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि नेयम् ॥३॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यमित्युक्तम् । तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्त इदमुच्यते—

४. स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति । नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि इति ॥

स यावत्कालमेकाग्रमनसमात्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीयीत न दशाप्यध्येतव्या इति नियमः । सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम् । नेयत्तानियम इत्यर्थः ।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

एतयेति वचनं सदेतया परिदध्यादित्येवमर्थम् । तेनास्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । एषा च त्रिर्वाच्या । प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥४॥

(चतुर्थं खण्डम्)

१. देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि च्छन्दांस्योंकारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥

परिधानानन्तरमेता देवतास्तर्पयत्युदकेन । तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रजापतिरित्यारभ्य एकोनत्रिंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्त्वा तर्पयेत् । एवमन्तानीति पृथङ्मन्त्र एव ॥१॥

२. अथ ऋषयः शर्तार्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति ॥

अनन्तरं शर्तार्चिप्रभृतीन्द्वादशर्षींस्तर्पयति । प्रत्यृषिवाक्यभेदः पूर्ववत् । ऋषिग्रहणं निवीतप्राप्त्यर्थम् । 'यज्ञोपवीतशौचे च' (श्रौ० १.१.१०) इत्यनेन निवर्तितत्वात् । तीर्थविशेषस्तु स्मृतित एव सिद्धः ॥२॥

३. प्राचीनावीती ॥

प्राचीनावीती भूत्वा वक्ष्यमाणांस्तर्पयति । अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥३॥

४. सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवाप्रातिथेयी सुलभामैत्रेयी कहोळं कौषीतकं महाकौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु इति ॥

त्रयोविंशतिवाक्यानि । तत्र कहोळादिष्वर्थात्तर्पयामिशब्दः कार्यः । सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यात् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥४॥

५. प्रतिपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददाति सा दक्षिणा ॥

पितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददात्यतिथिभोजनभिक्षादानादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा भवति । यद्ददातीति सिद्धवदुपदेशान्ना-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पूर्वं विधीयत इति गम्यते। अपूर्वविधाने सति गृहानेत्य दद्यादित्यवक्ष्यत्।
सदक्षिणत्वं ब्रुवता सोमयागसाम्यं प्रदर्शितं प्रशंसार्थम्। उत्तरत्र च 'मेधोहविर्धानम्' इत्यादि प्रशंसा श्रूयते। प्रतिपुरुषवचनं पृथक्पृथक् तर्पयेन्न पितॄंस्तर्पयामीति सकृत्तर्पयेदित्येवमर्थम् ॥५॥

पूर्वोक्तोपवेशनासम्भवेऽप्येवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाऽऽह—

६. अथापि विज्ञायते स यदि तिष्ठन्व्रजन्नासीनः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवति इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥६॥

'न शयानोऽधीयीत नाष्टम्याम्' इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञस्येति श्रुतिमेवाऽऽह—

७. विज्ञायते तस्य द्वावनध्यायौ यदाऽऽत्माऽशुचिर्यद्देशः ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ। यदाऽऽत्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मलादिना वा। यदा च देशोऽशुचिरमेध्यादिना तत्रोभयत्रैवेत्यर्थः। कालस्त्वस्य श्रुतौ श्रूयते—'मध्यंदिने प्रबलमधीयीत य एवं विद्वान्महारात्र उषस्युदिते च' इति ॥७॥

(पञ्चमं खण्डम्)

१. अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम्। उक्तोऽर्थः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्योऽतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम इति ॥१॥

तस्य कालमाह—

२. ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्तव्यम्। ओषधीनां प्रादुर्भाव इति वचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात्तदा भाद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्येवमर्थम्। वृष्टचपकर्षे कर्मापकर्षशङ्कैव नास्ति। यदा भाद्रपदादुत्कर्षो भवति तदाऽपि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्या। वार्षिकमितिसमाख्याबलात्। वर्षासु क्रियत इति वार्षिकम्। श्रावणभाद्रपदमासौ हि वर्षर्तुः। श्रावणे प्रादुर्भावाभावे कर्माकरणशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता। श्रवणेनेति। श्रवणेन युक्ते काल इत्यर्थः। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (पा० सू० ४.२.३) इत्यनेनाण्। 'लुबविशेषे'

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(पा० सू० ४.२.४) इति तस्य लुप् । 'नक्षत्रे च लुपि' (पा० सू० २.३.४५) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । नक्षत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् ॥२॥

३. पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥

अत्रापि श्रावणस्येति संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः । इति कालत्रयमुक्तम् ॥३॥

४. आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्च इति ॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानादेशादेशादेवाऽऽज्ये सिद्ध आज्याहुतिवचनमुत्सर्जनेऽप्येता नवाऽऽज्येनैव जुहुयान्नान्नेनेत्येवमर्थम् । परिस्तरणविकल्पस्यासंभवात् ॥४॥

५. अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ॥

दधिमिश्रान्सक्तूनित्यर्थः ॥५॥

मन्त्रानाह—

६. अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥

एकाग्रहणं कुपुम्भकादिवद्द्वृचनिवृत्त्यर्थम् ॥६॥

७. कुषुम्भकस्तदब्रबोदावदंस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निना धामं ते विश्वं भवनमधिश्रितं गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि यो नः स्वो अरणः प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाऽऽग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्व्यृचाः ॥

एते नव द्व्यृचाः ॥७॥

८. समानीव आकूतिरित्येका ॥

एकाग्रहणं द्वृचानन्तरमियमेवैका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् ॥८॥

९. तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥

अत्र चैकाग्रहणं द्व्यृचानन्तरमियमेवैका न पूर्वेत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः । शाकलसमाम्नायस्य बाष्कलसमाम्नायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्यध्ये-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तृप्रसिद्धम् । तत्र शाकलानां 'समानीव आकूतिः' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वात् । बाष्कलानां तु 'तच्छंयोरावृणीमहे' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वादित्येवं विनिवेशो युक्तः ॥९॥

१०. अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून्प्राश्य ततो मार्जनम् ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः। अध्याप्यैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धेऽध्येष्यमाण इति वचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु च्छन्दांस्युपाकृत्याधीयीरन्' इति श्रुतेः । पञ्चम्यां हस्तेन वाऽध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्य एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वेति वचनं सावित्र्यादिनवानामग्निमीळ आदिविंशतीनां च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम् । क्व ? एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वा, एता एव देवता इत्यत्र च । स्विष्टकृद्वचनं व्याख्यातं प्राक् । दधिसक्तुवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम् । 'परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायाप आसेचयते तन्मार्जनम्' (श्रौ० १.७) । प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणामपि कार्यम् ॥१०॥

११. अपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान्कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् ॥

पश्चादग्नेः प्रागग्रेषु दर्भेषूपविशन्ति । ततः शरावादावुदकमासिच्य तत्र दर्भान्निदध्यात् । ततो ब्रह्माञ्जलिकृतोजपेत् । स्वयं शिष्यैः सह । सन्ति चेत्ते । जपतिचोदनायां गृह्यकर्मण्यनित्यमुपांशुत्वमिति ज्ञापयिष्यामः । तस्मादुच्चैरेव जपेत् । अध्यापनविरोधाच्च ॥११॥

१२. ॐ पूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत् ॥

पूर्वमोंकारम् । ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ताः । ततः सावित्रीम् । एवमेतत् त्रितयं त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वाऽऽरभेत । चशब्दः प्रणवव्याहृतीनामप्यभ्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥१२॥

१३. तथोत्सर्गे ॥

अत्रैतेनेत्यभावान्न कृत्स्नकर्मातिदेशः किंतु वेदारम्भणमात्रमतिदिश्यते । एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वेति च प्रधानहोमः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने न भवत इति सिद्धम् ॥१३॥

१४. षण्मासानधीयीत ॥

इदं वचनमुपाकृत्य नियमेन षण्मासानधीयीत नोपरमेतेत्येवमर्थम् ॥१४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१५. समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ।।

ब्रह्मचारिधर्मैरित्यर्थः । स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा मधुमांसस्त्रीगमनखट्वादिवाशयनादिवर्जनादयस्तैर्युक्तोऽधीयीत । समावृत्तस्य मेखलादयस्तु न भवन्ति । अस्वाध्यायधर्मत्वात् ।।१५।।

१६. यथान्यायमितरे ।।

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ।।१६।।

१७. जायोपेयेत्येके ।।

समावृत्तो जायां गच्छेदित्येक आहुः ।।१७।।

ऋतावेव गच्छेन्नानृताविित्याह—

१८. प्राजापत्यं तत् ।।

तद्गमनं प्रजापतित्वसिद्ध्यर्थं कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यम् । नानृतावित्यर्थः । ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः । अगमने दोषश्रवणात् । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः' (मनु० टी० ३.४५ पाराशरः) इति ।।१८।।

१९. वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति ब्रुवन्वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शितं प्राक् ।।१९।।

२० मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति ॥

मध्यमाष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते । 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम् । अग्निमीळ इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्थालीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमन्नं ग्राह्यमिति दर्शयति । ततः स्विष्टकृत् । ततो वेदारम्भणम् । ततो होमशेषं समाप्यापोऽवगाहन्त इत्यर्थः ।।२०।।

२१. एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥

स्नात्वा सावित्र्याद्या नवाग्निमीळ इत्याद्याश्च विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता आदिश्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकोनत्रिंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ।।२१।।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२२. आचार्यानृषीन्पितृंश्च ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः। चशब्दो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः। तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः। देवतास्तर्पयतीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम्। क्रमश्च तत्रोक्त एव ॥२२॥

२३. एतदुत्सर्जनम् ॥

अस्येयं संज्ञा। ततः षण्मासान्षडङ्गान्यधीयीत। षण्मासानधीयीतेत्यारभ्य, एवमन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके। अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः ॥२३॥

(षष्ठं खण्डम्)

१. अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥

त्रेतायां या इष्टयः 'पशवश्चाऽऽयुष्कामेष्ट्याम्' इत्याद्याः 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः। काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः। सोमतन्त्रस्य गृह्येऽविधानात् ॥१॥

तत्र द्रव्यमाह—

२. चरवः ॥

त्रेतायां ये पुरोडाशास्तेषां स्थाने चरवः कार्याः। पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः। समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति। ओषधिसाम्यात्। न पशोः। उक्तं च। बौधायनेन—'येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरवः' इति। नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥२॥

३. तानेव कामानाप्नोति ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम्। काम्यास्त्वनाहिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिदं वचनम् ॥३॥

नैमित्तिकान्याह—

४. अथ व्याधितस्याऽऽतुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षळाहुतिश्चरुः ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः। आतुरस्तल्पगः। यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः। त्रिषु निमित्तेषु षडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः। षडाहुतिरिति कर्मनामधेयम्। चरुग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥४॥

५. मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥

प्रत्यृचं पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात्। अत्र हीनपादग्रहणमेव कथं न कृतम्? षष्ठमेतेनेति च न वक्तव्यं भवति। उच्यते। एतेनेत्यन्यसूक्त-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

निवृत्त्यर्थम् । क्व ? शौनकेनोक्तं 'रक्षोघ्नः षडाहुतिः' इति तत्राप्यनेनैव सूक्तेन होतव्यमित्येवमर्थम् । ऐतरेयिभिस्तु 'ब्रह्मणाऽग्निः' इत्यनेन षडाहुतिराम्नातः । तच्च सूक्तं रक्षोहलिङ्गम् । तस्मात्तत्प्राप्नुयात्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेति वचनम् । प्रत्यृचमेव पञ्च हुत्वा स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात् । सूक्तमेवाऽऽवर्त्य षडाहुतयो मा भूवन्नित्येवमर्थं पादग्रहणम् ॥५॥

६. स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वाऽद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां यच्च गोषु दुष्ष्वप्न्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चभिश्चोपतिष्ठेत ॥६॥

७. यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥

अनयैव वा पूर्वाभिर्वा सप्तभिरिति विकल्पः ॥७॥

८. क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्-कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वाऽप्रियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः । षट्सु निमित्तेष्वेतां जपेत् ॥८॥

९. अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं वोपहत्य पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा । इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वावृधानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृद्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुती जुहुयात् ॥

अगमनीयां गत्वेति । स्वभार्यां रजस्वलां गत्वा षष्ठ्यादिषु वा प्रतिषिद्ध-रात्रिषु गत्वा अयाज्यो न्यस्तमार्त्विज्यमिति निषिद्धः । अभोज्यं लशुनादि गणि-कान्नादि च । अप्रतिग्राह्यं शस्त्रं विषमित्यादि । अप्रतिग्राह्यं पुरुषद्रव्यं वा । अग्निचयनस्थं यूपं स्पृष्ट्वा च । तेषु पञ्चसु निमित्तेषु द्वाभ्यामेताभ्यां जुहुयात् । आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते ॥

१०. समिधौ वा ॥

आदध्यादिति शेषः ॥१०॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

११. जपेद्वा ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं त्यजेत् । प्रदानाभावात् ॥११॥

(सप्तमं खण्डम्)

१. अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन्रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तमियाद्रविस्ततो वाग्यतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं स्थित्वा तत उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत ॥१॥

२. अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणाऽश्रान्तमकर्मश्रान्तमभ्युदियाच्चेत् । विहितकर्मणा श्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम् । अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना श्रान्तमभ्युदियाच्चेद्वाग्यतोऽनुपविशंश्चाहःशेषं स्थित्वाऽपरेद्युरुदित आदित्ये 'यस्य ते विश्वा' इति चतसृभिरुपतिष्ठेत् ॥२॥

अथ नित्यकर्मोच्यते—

३. यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम् । नित्योदकः स्मृत्युक्तोदककर्मेत्यर्थः । अतो मार्जनादि कार्यम् । संध्यामुपासीत वाग्यतः । एतावत्संध्याद्वये समानम् ॥३॥

प्रतिसंध्यमित्थमुपासीतेत्याह—

४. सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥

सायंकाल उत्तरापराभिमुखः । वायव्याभिमुख इत्यर्थः । तत्रापि नाञ्जसाभिमुखः । अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुखः । प्रतीच्यां दिशि य उत्तरो भागस्तदभिमुख इत्यर्थः । सावित्रीं जपेत् । इतः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥४॥

५. एवं प्रातः ।

एवमेव प्रातःकाल उपासीत ॥

तत्र विशेषमाह—

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

६. प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥

प्राङ्मुख इति वायव्याभिमुखत्वनिवृत्त्यर्थम्। तिष्ठन्नित्युपवेशननिवृत्त्यर्थम्। अतो ज्ञायतेऽविशेष उपवेशनं भवतीति। पूर्वविधिस्त्वर्धास्तमितेषु नक्षत्रेषु। कुतः? पूर्वस्माद्विपरीतत्वात्। उत्तरावधिस्त्वत्रैवोक्तः ॥६॥

७. कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥

कपोतो रक्तपादः शुक्लवर्णोऽरण्यवासी। स यद्यगारमुपहन्यान्निषीदेत्। तस्मिन्पदं कुर्यादित्यर्थः। अगारसमीपं वाऽऽगच्छेत्। ततोऽनेन जुहुयात्। जपेद्वेदं सूक्तम्। प्रत्यृचं व्याख्यातम् ॥७॥

८. वयमु त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् ॥

अर्थार्थं गच्छन्ननेन प्रत्यृचं जुहुयात्। जपेद्वेदम्। अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम् ॥८॥

९. संपूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळ्हो वा ॥

नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन्प्रज्ञाहीनो वा जुहुयाज्जपेद्वेदम् ॥९॥

१०. संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन्प्रतिभयं वा ॥

महान्तमध्वानं गमिष्यन्नल्पमपि प्रतिभयं भयानकमध्वानमेष्यन्ननेन जुहुयाज्जपेद्वेदम् ॥१०॥

(अष्टमं खण्डम्)

१. अथैतान्युपकल्पयीत समावर्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाऽऽचार्याय च ॥

उक्तोऽर्थः। उपकल्पयीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः। समावर्तनं नाम संस्कारः। तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः। अर्थादेवोपकल्पने सिद्ध उपकल्पनवचनमत्राऽऽत्मने चाऽऽचार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥१॥

२. यद्युभयोर्न विन्देताऽऽचार्यायैव ॥

यद्युभयोर्न लभेत तदाऽऽचार्यायैव केवलायोपकल्पयेत् ॥२॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

३. समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य याऽपराजिता दिक्ततो गृहीत्वाऽऽहरेत् । यज्ञियस्येति वचनं होमार्थेयं समिदिति ज्ञापयितुम् । तेन 'तिष्ठन्समिधमादध्यात्' (३.८.१६) इत्यत्रेमामादध्यादिति सिद्धम् ॥३॥

४. आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उपवाताम् ॥

उपवातां शुष्कामित्यर्थः ॥४॥

५. उभयीमुभयकामः ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः । एको भाग आर्द्रः । अपरो भागः शुष्कः ॥५॥

६. उपरि समिधं कृत्वा गामन्नं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीत ॥

आहृतां समिधमुपरि निदध्यात् । न भूमौ । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां दद्यात् । कर्माङ्गत्वेन भोजनं च देयम् । ततो गोदानोक्तं कर्मेहापि कुर्यात् । कर्मग्रहणं कर्मैव कुर्यान्नाऽऽप्लुत्य वाग्यत इत्यादिनियमाः कार्या इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादूहदर्शनाच्च ॥६॥

७. आत्मनि मन्त्रान्त्संनमयेत् ॥

मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्यादित्यर्थः । ऊह्यानि ब्रूमः—'ओषधे त्रायस्व माम् । स्वधिते मा मां हिंसीः । वपतेदं ममाऽऽयुष्मान् यथासं ते न म आयुषः' इत्युभयत्र । 'शिरो मुखं मा म आयुः प्रमोषीः' इति ॥७॥

८. एकक्लीतकेन ॥

उन्मर्दनं कुर्वीतेति शेषः । करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेकक्लीतकम् । तत्पेषयित्वा तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥८॥

९. शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्याश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आञ्जयीत ॥

प्रतिवस्त्रं मन्त्रावृत्तिः । द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सव्यं पूर्वमञ्जयित्वा ततो दक्षिणमाञ्जयीत । 'सव्यं मनुष्या अञ्जते प्रथमम्' इति श्रुतेः । प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥९॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१०. अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आबध्नीत ॥

अनेन कुण्डले आबध्नीत । सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात् सव्यम् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥१०॥

११. अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेद्बाहू राजन्य उदरं वैश्य उपस्थं स्त्र्यूरू सरणजीविनः ॥

पश्चाद्गात्राणि । कुतः ? अग्रेवचनात् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । बाहू राजन्योऽग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्योऽग्रेऽनुलिम्पेत् । उपस्थं स्त्र्यग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरू सरणजीविनोऽग्रेऽनुलिम्पेरन् । अयं विधिः सार्वत्रिकः । कुतः ? स्त्रीविधानात् ॥११॥

१२. अनार्ताऽस्यनार्तोऽहं भूयासमिति स्रजमपि बध्नीत न मालोक्ताम् ॥

मालेत्युक्तां स्रजमपि न बध्नीत ॥१२॥

१३. मालेति चेद्ब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत ॥

यद्यज्ञानान्मालेति ब्रूयुस्ततः स्रगित्यभिधाप्य बध्नीत ॥१३॥

१४. देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्थाय दिवश्छद्मासीति च्छत्रमादत्ते ॥

उपानहौ चर्ममय्यौ ते आतिष्ठेत् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनात् । ततश्छत्रमादत्ते ॥१४॥

१५. वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणवं दण्डम् ॥

आदत्ते ॥१५॥

१६. आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठन्त्समिधमादध्यात् ॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कुतः शङ्का ? वाक्यस्य परिपूर्णत्वात् । आयुष्यमिति । आयुष्करमित्यर्थः । तेन 'नेजमेष' इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीषं कृत्वा । अहतेन वाससा शिरो वेष्टयित्वेत्यर्थः । तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्राऽऽसीनस्य कर्माणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥१६॥

(नवमं खण्डम्)

१. स्मृतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पञ्चमी । इष्टं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषि-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

कस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहा इति ॥

स्मृतं च मे ऽस्मृतं च मे तन्म उभयव्रतमिति द्वादशाप्येवमेवोक्त्वा ततो यदग्न इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति । तत उपानहौ विसृज्य समिदाधानं कार्यम् । तथा च गौतमः—'सोपानत्क आसनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेत्' इति देवतानमस्कारस्यापि तावत्प्रतिषेधः किं पुनर्होमादीनाम् ॥१॥

२. ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति । 'अथैतस्य समाम्नायस्य' (श्रौ० १.१) इत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात् । समाम्नायस्य विताने इति । कुत एतत् ? सूत्रे खिलानां पाठात् । इह च प्रतीकग्रहणात् । तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम् । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् । आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपदिश्याऽऽदध्यान्न तिष्ठन् । स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥२॥

३. यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् ॥

यत्राऽऽत्मानं मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रैतां रात्रिं वसेद्वसतिं कुर्यात् । कुत एतत् ? स्नातकायोपस्थितायेति वचनान्मधुपर्केण पूजनमिति लब्धम् ॥३॥

अस्य कालमाह—

४. विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृत्वानुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते—'कमर्थमहं ते करवाणि' इति । गुरुर्यमर्थमाह तं कृत्वा स्नानं करोति । अथवाऽनुज्ञातः स्नायात् । स्नानं समावर्तनमित्यर्थः । विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥४॥

५. तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥

उपदेशादेव ब्रह्मत्वे सिद्ध इदं वचनं नक्तं न स्नायामित्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

६. न नक्तं स्नायान्न नग्नः स्नायान्न नग्नः शयीत । न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥

न धावेदिति द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥६॥

७. न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न संशयमभ्यापद्येत ॥

न संशयम् । अन्यांश्च प्राणसंशयान्नाभ्यापद्येत । यस्मादित्थं श्रूयत इत्यर्थः । वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसंशयाभ्यापादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः । अर्थसंशयाभ्यापादने न दोषः ॥७॥

८. महद्वै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥

स्नातको हि महद्भूतमिति च श्रूयते । कथं पुनः स्नातकस्य महत्वम् ? उच्यते—'देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च । गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥' इति स्मृतेः ॥८॥

(दशमं खण्डम्)

१. गुरवे प्रस्रक्ष्यमाणो नाम प्रब्रुवीत ॥

समावृत्तः सन्विस्रक्ष्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रब्रूयाद्देवदत्तेति । गुरव इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यथाऽस्या इति ॥१॥

२. इदं वत्स्यामो भो ३ इति ॥

तत एवं प्रब्रुवीत । इदंशब्दस्य स्थान आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो इति । वत्स्याव इति द्विवचनपाठेऽर्थोऽनुपपन्नः ॥२॥

३. उच्चैरूर्ध्वं नाम्नः ॥

नाम्न ऊर्ध्वमुच्चैर्ब्रूयात् । गुरुनाम तूपांश्वेव ब्रूयादित्यर्थः ॥३॥

४. प्राणापानयोरुपांशु ॥

ततः प्राणापानयोरुरुव्यचा इत्येतं मन्त्रमुपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । ननूत्तरत्र वक्ष्यत्यतो वृद्धो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टत्वादस्याप्युपांश्वेव भविष्यत उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते । जपतिचोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन वेदारम्भण उच्चैःप्रयोगः सिद्धः । अथवोच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम् । वेदारम्भणे तूच्चैष्ट्वे कारणमःयदप्युक्तमेव ॥४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

५. आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥५॥

६. अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृचं च ॥

अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्वं शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते । ऋचं चेत्या मन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥६॥

७. समाप्योर्ं प्राक्स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥

अतिसृजेदिति शेषः । समाप्येति वचनमाचार्य एवों प्रागिति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् । जपित्वा 'महित्रीणामवोस्त्विति' सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्स्यथेत्यतिसृजेत् ॥७॥

८. एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥

प्रशंसेयं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था ॥८॥

९. वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥

वयांसि पक्षिणः । अमनोज्ञा अप्रियाः ॥९॥

१०. स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य ॥

मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां जपेत् ॥१०॥

११. यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्मुकमुभयतः प्रदीप्तं प्रत्यस्येन्मन्थं वा प्रसव्यमालोड्याभयं मित्रावरुणा मह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून्दहन्तं प्रतीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्चं करोति ॥

यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा बिभीयात्पुरुषाद्व्याघ्रादन्यतो वा तां दिशं प्रत्युभयतः प्रदीप्तमुल्मुकं प्रत्यस्येदभयमित्यनेन । मन्थं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशमभिमुखं न्यञ्चं कुर्यात्संसृष्टमित्यनेन । मन्थं न्यञ्चमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं पुनर्मन्थग्रहणम् ॥११॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(एकादशं खण्डम्)

१. सर्वतोभयादनाज्ञाताऽष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवी वृता साऽग्निना वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता साऽऽदित्येन वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दोभिर्वृतास्तैर्वर्त्रैर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा इति ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्यो भयमुत्पद्यते, न च ज्ञायतेऽस्मात्पुरुषादिति तत्सर्वतो भयमज्ञातम् । तस्माद्यदि बिभीयात्ततो लौकिकाग्नावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवीवृतेत्याद्यैः । अष्टौवचनमाज्यभागस्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थम् । आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥१॥

२. अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यात्रेयं जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥

स्वस्त्यात्रेयमिति स्वस्ति नो मिमीतामिति सूक्तं सखिलम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् । एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः शृणुयाद्भयं वोत्पद्येत, तत एवं कुर्यादिति सर्वमिदमतिसृष्टविषयम् ॥२॥

(द्वादशं खण्डम्)

१. संग्रामे समुपोळ्हे राजानं संनाहयेत् ॥

संग्रामे समुपोळ्हे समुपस्थिते राजानं संनाहयेत्पुरोहितो वक्ष्यमाणविधिना ॥१॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२. आ त्वाऽहार्षमन्तरेधोति पश्चाद्रथस्यावस्थाय ॥

जपेदिति शेषः । अत्र ऋषभं मा समानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्त-ग्रहणं भवतीति ज्ञापितं च प्राक् ॥२॥

३. जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥

अस्य सूक्तस्याऽऽद्यया कवचं प्रयच्छेद्राज्ञे ॥३॥

४. उत्तरया धनुः ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥४॥

५. उत्तरां वाचयेत् ॥

राजानं वाचयेत् ॥५॥

६. स्वयं चतुर्थीं जपेत् ॥

स्पष्टम् ॥६॥

७. पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेत् ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥७॥

८. अभिप्रवर्तमाने षष्ठीम् ॥

यथेष्टां दिशमभिप्रवर्तमाने रथे षष्ठीं जपेत् । एवंविधो मन्त्रो मन्त्र-संज्ञः ॥८॥

९. सप्तम्याऽश्वान् ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः ॥९॥

१०. अष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयति ॥

इषूनवेक्षमाणं राजानमष्टमीं वाचयेत् ॥१०॥

११. अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम् ॥

ज्याघातपरित्राणं तलमुच्यते । तलं नह्यमानं राजानमेतां वाचयेत् ॥११॥

१२. अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

सारथिना सारयमाणं राजानं रथ उपारुह्याभीवर्तेनेति सूक्तं वाचयेत् । प्र यो वामित्यृचौ च ॥१२॥

१३. अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः ॥

एनं राजानमन्वीक्षेतैतैः सूक्तैः । 'आशुः शिशानः' इति सूक्तमप्रतिरथम् 'शास इत्थेति' सूक्तं शासः ॥१३॥

सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह—

१४. प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत्सौपर्णम् ॥

एतत्सूक्तं सौपर्णं भवति । नान्यत् ॥१४॥

१५. सर्वा दिशोऽनुपरियायात् ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥१५॥

१६. आदित्यमौशनसं वाऽवस्थाय प्रयोधयेत् ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमास्थायाहनि चेत् । रात्रौ चेद्यस्यां दिशि शुक्रस्तां दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा । न प्रत्यादित्यं युध्येत । नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥१६॥

१७. उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुंदुभिमभिमृशेत् ॥

राजा ॥१७॥

१८. अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥

राजा ॥१८॥

१९. यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥

पुरोहितः ॥१९॥

२०. संशिष्याद्वा संशिष्याद्वा ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीतैकस्मिन्काले 'इयमृक् तवेति' । यथा—आ त्वाऽहार्षमिति सूक्तं पश्चाद्रथस्यावस्थाय ब्रूहि जीमूतस्येति कवचं गृहाणेत्येवमादि । अध्यायान्तलक्षणं द्विर्वचनम् ॥२०॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

———

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

चतुर्थोऽध्यायः ॥

(प्रथमं खण्डम्)

१. ॐ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥

आहिताग्नि चेद्व्याधिरुपतपेत्पीडयेत्तथा सत्याहिताग्निरग्निभिः सह ग्रामान्निष्क्रम्य प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येद्गच्छेत् । गत्वा तत्रैव तावत्तिष्ठेद्यावदगदो भवति ॥१॥

२. ग्रामकामा अग्नेय इत्युदाहरन्ति ॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति । तस्मादुदवस्येत् ॥२॥

ग्रामकामत्वे सत्यपि किमित्युदवस्येदित्याशङ्क्याह—

३. आशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदं कुर्युरिति ह विज्ञायते ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्नय एनमाहिताग्निमाशंसन्तेऽयमगदो भवेदिति । आशंसन्तश्चैनमगदमरोगं कुर्युरेवं ह श्रूयते । सर्वत्र श्रुत्याकर्षो गृह्यकर्म समुच्छिन्नश्रुतिमूलमिति दर्शनार्थः ॥३॥

४. अगदः सोमेन पशुनेष्टयेष्ट्वाऽवस्येत् ॥

अगदोऽरोगः । सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । अथ कः सोमः कार्यः ? अग्निष्टोमः । कुतः ? सर्वसोमानां प्रकृतित्वात् । उक्तं च—'स एव हेतुः प्रकृतिभावः' (श्रौ० १२.१५) । कः पशुः कार्यः ? ऐन्द्राग्नः । निरूढानां प्रकृतित्वात् । इष्टीनां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति । 'सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः' (श्रौ० २.१) इति ब्रुवताऽनागमेऽनपाय इत्यपि दर्शितं भवति । तेनेष्टौ पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम् । तर्हीष्टौ तिस्रः प्रसज्येरन् । न । अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी इति ब्रुवताऽग्नेः स्थिरत्वं दर्शितम् । तेनाग्निरेव केवलो भवति । नान्ये द्वे । अत्र "पूर्वालाभ उत्तरोत्तरम्" (श्रौ० ३।१४) कर्मेत्युपदिशन्ति ॥४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

५. अनिष्ट्वा वा ॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥५॥

६. संस्थिते भूमिभागं खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥

अगदे सत्युक्तम् । अथ संस्थिते मृते सत्युच्यते । भूम्येकदेशं खानयेत् । आग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वा ॥६॥

७. दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणमित्येके ॥

खातं दक्षिणाप्रवणं खानयेत् । आग्नेयीप्रवणं वा ॥ ॥

८. यावानुद्बाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥

यावत्परिमाण ऊर्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति खातम् ॥८॥

९. व्याममात्रं तिर्यक् ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्यामं भवति । तिर्यग्वा तावन्मात्रं भवेत् ॥९॥

१०. वितस्त्यवाक् ॥

द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः । तावन्मात्रमधस्तः कुर्यात् ॥१०॥

खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह—

११. अभित आकाशं श्मशानम् ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते । कुतः ? उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति । दहनदेशश्च श्मशानम् । संचित्य यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम् । तद्द्वयं सर्वत आकाशं भवेत् । अभित आकाशमिति ब्रुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥११॥

१२. बहुलौषधिकम् ॥

तदुभयं बहुलौषधिकं भवेत् ॥१२॥

१३. कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् । कण्ट-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

क्यादीनि षडुद्वासयेत् । उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥१३॥

१४. यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥

यस्मिन्देशे सर्वत्राऽपो गच्छन्ति तदादहनश्मशानस्य लक्षणम् । नास्थिनिधानश्मशानस्य । पूर्वाणि तूभयस्येत्युक्तम् । सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत्तत्र खानयेदित्यर्थः ॥१४॥

१५. केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात्सूत्रस्य षष्ठाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यादित्यर्थः । तत्रैवमुक्तम्—'संस्थिते तीर्थेन निर्हृत्यावभृथे प्रेतालंकारान्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति । निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति । अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमवच्छिद्य प्रोर्णुवन्ति प्रत्यग्दशेनाविः पादम्' (श्रौ० ६.१०) नलदमभियुवतेभ्यो विज्ञेयम् । मूलं पाशः । अग्रं दशा । प्राक्शिरसं प्रेतं शाययित्वा प्रेतं प्रोर्णुयुः । वासोऽग्रं पादतो यथा भवेदित्यर्थः । अवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमात्याः कुर्वीरन्निति । संगृह्णीयुरित्यर्थः ॥१५॥

१६. विगुल्फं बर्हिराज्यं च ॥

विगुल्फं प्रभूतं बर्हिराज्यं च । उपकल्पयेदिति शेषः ॥१६॥

१७. दधन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत्पित्र्यं पृषदाज्यम् ॥

अत्र प्रेतकर्मणि दधनि सर्पिरानयन्ति । एतत्पृषदाज्यं भवति । तच्च उपकल्पयेत् । आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्येत्यत्रैतद्गृह्णीयात् । अत्रग्रहणं प्रेतकर्मणि सर्वत्रैतदेव पृषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम् । तेन निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्तीत्यत्राप्यस्यैव पृषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम् । आनयन्तीति बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् । पित्र्यमिति । पितृकर्मसम्बन्धि । एतत्—पित्र्यं पृषदाज्यमित्यर्थः । एवं ब्रुवता प्रेतकर्मापि पितृकर्मेत्युक्तं भवति । तेनास्मिन्कर्मणि प्राग्दक्षिणाभिमुखत्वं कर्मणां कर्तृणां च सिद्धम् । प्राचीनावीतित्वं च भगवता बौधायनेनाप्युक्तम्—किमु खलु प्राचीनावीतिना पितृमेधः कार्यो यज्ञोपवीतिना वेति । प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात् । 'पितृणां वा एष मेधो देवानां वा अन्ये मेधा भवन्ति' 'निवीतिनस्त्वेवैनं वहेयुः' । इति । आग्नेयीं दिशं प्रस्तुत्य 'एषा हि पितृणां प्राची दिगिति विज्ञायते' इति चोक्तम् ॥१७॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(द्वितीयं खण्डम्)

१. अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥

यस्यां दिशि भूमिभागः खानितस्तां दिशं प्रत्यग्नीन्यज्ञपात्राणि च नयन्ति बान्धवाः ॥१॥

२. अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठभागतः प्रेतं नयन्ति । अयुजो विषमाः । अमिथुना स्त्रियः पुरुषाश्च न मिश्राः स्युरित्यर्थः । प्रवयसः । प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थः । उपदेशादेव पृष्ठतोभावे सिद्धेऽन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम् । तेनाग्नयो वा प्रथमं नीयेरन्यज्ञपात्राणि वेत्यनियमः सिद्धः ॥२॥

३. पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनं कार्यमित्याहुः ॥३॥

४. अनुस्तरणीम् ॥

अत्राप्येकग्रहणं सम्बध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तेनानुस्तरण्यनित्या । कात्यायनेनाप्युक्तम्—'न वाऽस्थिसंदेहात्' इति । अनुस्तरणी कृता चेदस्थिसंचयनकाले कानि यजमानस्यास्थीनि कानि वाऽनुस्तरण्या इति सन्देहः स्यात् । तस्मान्न भवतीत्यर्थः । प्रेतमनुस्तीर्यते । या स्त्रीपशुः साऽनुस्तरणी । तामेक इच्छन्ति ॥४॥

पशुविशेषमाह—

५. गाम् ॥

तामनुस्तरणीं गां कुर्यात् ॥५॥

६. अजां वैकवर्णाम् ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥६॥

७. कृष्णामेके ॥

इच्छन्ति ॥७॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

८. सव्ये बहौद्ध्वाऽनु संकालयन्ति ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं बद्ध्वाऽनु प्रेतस्य पृष्ठतः संकालयन्ति नयन्ति बान्धवाः ॥८॥

९. अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठ-जघन्याः ॥

गच्छेयुरिति शेषः। प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अधो निवीतं येषां तेऽधोनिवीताः। अनुपरिकृतवाससः। यज्ञोपवीतानि चाधः कृत्वेत्यर्थः। प्रवृत्त-शिखा विमुक्तकेशाः। ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरेषामनियमः स्यात्। तस्माद्यो यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत्। यो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतो गच्छेदित्यानुपूर्वीसिद्धयर्थमुभयवचनम्। एवंभूता गच्छेयुः ॥९॥

१०. प्राप्यैवं भूमिभागं कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति ॥

एवं सर्वे भूमिभागं प्राप्य ततो दहनस्य कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिरप्रद-क्षिणमायतनं परिव्रजन्प्रोक्षति—अपेत वीतेत्यनया। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। आयतनं खातमित्यर्थः। अन्ये गर्तोदकेनेति पठन्ति। अयमर्थः—खातखननकाल उत्तर-पुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वा तत्रापो निषिच्यावकां शीपालं चावधाय तदुदकेनेति। कर्ता तु स्मृतिगम्यः ॥१०॥

११. दक्षिणपूर्व उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति ॥

दक्षिणपूर्वे देशे खातस्यान्त एकदेश आहवनीयं निदध्यात्। खाताद्बहि-रित्येके। उत्तरत्राप्येवं ज्ञेयम् ॥११॥

१२. उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्तते ॥१२॥

१३. दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥

द्वयं वर्तते ॥१३॥

१४. अथैनमन्तर्वेदोध्मचितिं चिनोति यो जानाति ॥

अथशब्दः कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः। तेन प्रणीता अस्मिन्काले चमसेन प्रणयेत्। अनुमन्त्रणादर्शनात्। अन्यत्तु तन्त्रं नेति वक्ष्यामः। अपि चास्मिन्काले

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

खाते हिरण्यशकलं निधाय तिलानवकीर्य तत इध्मचितिं चिनुयादिष्टित्वात् । अग्नीनां मध्ये खात इध्मभूतां चितिं दहनसमर्थां चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्तुरनियमः । एनमिति वचनमिदानीमेनं चिनुयादुपरिष्टाच्चार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनुयादित्येवमर्थम् ॥१४॥

१५. तस्मिन्बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन्प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाऽऽहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥

अथ कर्ता तस्मिंश्चितौ बर्हिरास्तृणाति । ततः कृष्णाजिनं चोर्ध्वलोमाऽऽस्तृणाति कर्तैव । क्त्वाप्रत्यये पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं न समानकर्तृत्वमिति साधितं प्राक् । अथ तस्मिन्कृष्णाजिन उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयमभिमुखशिरसं प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः ॥१५॥

१६. उत्तरतः पत्नीम् ॥

ततः प्रेतस्योत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति । शाययन्तीत्यर्थः । चितावेश उपवेश इति लिङ्गात् । एतावद्वर्णत्रयस्यापि समानम् ॥१६॥

१७. धनुश्च क्षत्रियाय ॥

प्रेतः क्षत्रियश्चेद्धनुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥१७॥

१८. तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकम् इति ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् । कः ? देवरः पतिस्थानीयः । स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते 'पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः कुर्यादिति' । अन्तेवासी शिष्यः । स वा । यो बहुकालं दास्यं कृत्वा वृद्धोऽभूत्स वा ॥१८॥

१९. कर्ता वृषले जपेत् ॥

जरद्दास उत्थापयितरि कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् । अन्यदोत्थापयितैव ब्रूयात् ॥१९॥

२०. धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥

धनुरित्यृचा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः । कः ? देवरादिः ॥२०॥

२१. उक्तं वृषले ॥

कर्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥२१॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२२. अधिज्यं कृत्वा संचितिमर्चित्वा संशीर्यानुप्रहरेत् ॥

अर्थप्राप्तं यत्प्रेतस्योपरि संचयनं तस्मिन्काले संचितेः प्रागधिज्यं कृत्वा धनुरुपरिज्यं कृत्वा संशीर्य भङ्क्त्वा क्षिपेत् । प्रेतस्योत्तरतश्चितावेवोपरि । संचितिस्तूरसि होमानन्तरं कार्या । धनुःसंवेशनं धनुरपनयनं धनुरनुप्रहरणमिति क्षत्रियस्य विशेषः । अन्यत्सर्वं त्रयाणां समानम् ॥२२॥

(तृतीयं खण्डम्)

१. अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः । तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिधत्ते । आस्यं नासिकाद्वयमक्षिद्वयं कर्णद्वयमिति । घृतसिक्तांश्च तिलान्प्रेतेऽवकिरेत् । ततः पात्रयोजनम् । एतानीति विद्यमानानि निर्दिश्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति । अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात् । अग्न्याधान उत्पन्नानि प्राकृतानि । विकृतौ तु वरुणप्रघासादावुत्पन्नानां कर्मान्त उत्सर्गः । विकृतिमध्ये मृतश्चेत्तेषामपि योजनं कार्यम् । विनियोगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि ग्रावादीनां धारणं कार्यमित्याशङ्का न कार्या । विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात् । प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम् । तेन 'यावन्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तावतां सर्वेषामेव योजनं कार्यम् । न पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्धारणं कार्यम् । अन्यतो धृतानां योजनमेव विधीयते' इति सिद्धम् ॥१॥

२. दक्षिणे हस्ते जुहूम् ॥

योजयेदिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । वरुणप्रघासादौ मृतश्चेज्जुहूद्वयमपि योजनीयम् । एकवचनं तु दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितम् ॥२॥

३. सव्य उपभृतम् ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥३॥

४. दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥

ययाऽग्निहोत्रं हूयते साऽग्निहोत्रहवणी ॥४॥

५. उरसि ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्णः ॥

सोममध्ये मृतश्चेत्तर्हि दन्तेषु ग्राव्णो योजयेत् । अन्यत्र त्ववभृथे त्यज्यन्ते । अत एव ज्ञायते—सोमयाजिनोऽग्निचितश्चैतदेव संचयनान्तं विधानं नाधिक-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

मिति । यत्तु परैरुक्तम्—'पेषणान्तं सोमयाजिनः' 'चित्यन्तमग्निचितः' इति । तदाचार्यस्य नेष्टम् । अत एव न प्रदर्शितम् । कात्यायनादिभिरपि तन्न विहितमेव । न बह्वृचैर्वाजसनेयिभिर्वा पुनर्दहनं लोष्टचितिर्वा स्वयमाचर्यते । बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमिति वचनात्तन्न कार्यम् ॥५॥

६. नासिकयोः स्रुवौ ॥

द्विवचनं विकृत्यपेक्षमध्वर्युवशादग्निहोत्रार्थं वा द्वितीयम् ॥६॥

७. भित्त्वा चैकम् ॥

एकश्चेत्स्रुवस्तथा सति तं स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजयेत् ॥७॥

८. कर्णयोः प्राशित्रहरणे ॥

द्विवचनं पूर्ववत् ॥८॥

९. भित्त्वा चैकम् ॥

पूर्ववदिदम् ॥९॥

१०. उदरे पात्रीम् ॥

यस्यां हवींष्यासाद्यन्ते सा पात्री ॥१०॥

११. समवत्तधानं च चमसम् ॥

यस्मिन्नुपह्वापनार्थमवत्ता इडा धीयते स चमसः समवत्तधानः । तं चोदरे योजयेत् ॥११॥

१२. उपस्थे शम्याम् ॥

ऊर्व्वोरूर्ध्वप्रदेश उपस्थः ॥१२॥

१३. अरणी ऊर्वोरुलूखलमुसले जङ्घयोः ॥

यथासंख्यम् ॥१३॥

१४. पादयोः शूर्पे ॥

इदमपि द्विवचनं विकृत्यपेक्षम् ॥१४॥

१५. छित्त्वा चैकम् ॥

एकं चेच्छूर्पं छित्त्वा पादयोर्योजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकालान्यनियतदेशानि च भवन्ति ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१६. आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति विलवन्ति । पृषदाज्यधारणसमर्थानीत्यर्थः । तानि पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् । पूरयित्वा ततो योजयेत् । कुत एतत् ? धर्मोत्सादने तथा दृष्टत्वात् ॥१६॥

१७. अमा पुत्रो दृषदुपले ॥

दृषदुपले पुत्रोऽमा कुर्वीत । आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीयादित्यर्थः । तेन गृहान्नाऽऽनयेदिति ॥१७॥

१८. लौहायसं च कौलालम् ॥

संगृह्णीयात् । अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥१८॥

१९. अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मपरिगोभि-र्व्ययस्वेति ॥

वपामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरो मुखं च प्रच्छादयेत्—अग्नेरित्यृचा । उत्खिद्य-वचनमुत्खेदनमेव कार्यं नान्यत्पाशुकं तन्त्रमित्येवमर्थम् । संज्ञपनं त्वर्थप्राप्तम् ॥१९॥

२०. वृक्का उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेयौ श्वानाविति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥

ततो वृक्कावुद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात् । अतीत्यृचा । दक्षिणे पाणौ दक्षिणं वृक्कम् । सव्ये सव्यम् । सकृन्मन्त्रः ॥२०॥

२१. हृदये हृदयम् ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥२१॥

२२. पिण्ड्यौ चैके ॥

एके पिण्ड्यौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः । एवं वृक्कयोः पिण्डयोश्च समुच्चयः ॥२२॥

२३. वृक्कापचार इत्येके ॥

एके वृक्काभावे पिण्ड्यावादध्यादित्याहुः । अनुस्तरणी नित्या चेद् वृक्का-पचारो नोपपद्यते । तस्मादनित्येति मन्यामहे । अनुस्तरण्यपचार इति वक्तव्ये

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

वृक्कापचार इति वचनं पिण्डयोर्वृक्काधानस्थान आधानसिद्धयर्थम् । तेन पाण्योरिति सिद्धम् । अथ किंद्रव्यौ पिण्डयौ । अन्नपिण्डयावित्येके । सक्तुपिण्डयावित्यपरे । उक्तं च कात्यायनेन—अथ यदाऽनुस्तरणी नास्ति तदा सक्तुहवींषि तत्स्थाने कुर्यात् । पिण्डयग्रहणमुपलक्षणम् । तेन वपादि सर्वं पशुना कार्यं सक्तुभिरेव निर्वर्तयेदित्येके । अत्र पक्षे वपास्थानेऽपूपः । वृक्कस्थाने पिण्डयौ । अन्यान्यपि तत्तदङ्गसदृशानि सक्तुभिरेव कार्याणि ॥२३॥

२४. सर्वां यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येममग्ने चमसं मा विजिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते ॥

अनुस्तरण्याश्चर्म पृथक्कृत्य सर्वामिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेतस्य यद्यदङ्गं पादादि तस्मिंस्तस्मिन्नङ्गे पशोरपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिक्षिप्य तस्या एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यृचा पूर्णं चमसमनुमन्त्रयते । यः पूर्वनिहितः ॥२४॥

२५. सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादग्नये स्वाहा कामाय स्वाहा लोकाय स्वाहाऽनुमतये स्वाहा इति ॥

सव्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । तज्जानु निपात्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयाच्चतुर्भिः । जानुनिपातनमुपस्थोत्तानत्वाविरोधेन कर्तव्यं सर्वत्रान्याभावे वचनादिना गृह्यकारेण दोषस्योक्तत्वात् । आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । होमार्थमन्यः स्रुवः कार्यः । पूर्वस्य योजितत्वात् ॥२५॥

२६. पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजा यथा अयं त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा इति ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीमाहुतिं जुहुयादस्मादिति मन्त्रेण पञ्चमीमिति वचनमिमामपि जान्वाच्य जुहुयादित्येवमर्थम् । प्रेतग्रहणमनर्थकं पश्यामः । यथा दक्षिणे हस्ते जुहूमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते प्रेताधिकारात्, एवमिहापि गम्यतैव उच्यते । प्रेतग्रहणं सर्वस्यापि प्रेतस्येमां पञ्चमीं जुहुयान्नाऽऽहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम् । एतदुक्तं भवति---'यस्य यस्य प्रेतस्य स्मृतौ दहनं विहितं तं प्रेतमनेन विधिना दहेदिति विशेषस्तूत्तरत्र वक्ष्यामः । असावित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम संबुद्धया निर्दिशेत् ॥२६॥

(चतुर्थं खण्डम्)

१. प्रेष्यति युगपदग्नीन्प्रज्वालयत इति ॥

अथ परिकर्मिणः कर्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्नीन्प्रज्वालयतेति । ते च तथा कुर्युः ॥१॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अत्र विज्ञापनमाह—

२. आहवनीयश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात्स्वर्गे लोक एनमाहिताग्निं प्रापयेदिति जानीयात् । रात्स्यति ऋद्धिमाप्स्यति । असावाहिताग्निरमुत्र स्वर्गे । एवमयं पुत्रोऽस्मिन्मनुष्यलोक ऋद्धिं प्राप्स्यतीति विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अनेनानुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानमुक्तम् । न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम् ॥२॥

३. गार्हपत्यश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति । पुत्रस्त्वस्मिन्निति विद्यात् ॥३॥

४. दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्तौ क्षिप्रमेवोत्पद्य बह्वन्नं प्राप्नोति मनुष्यलोक आहिताग्निः । पुत्रश्चास्मिंल्लोके बह्वन्नो भवतीति विद्यात् ॥४॥

५. युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥

यदि सर्वेऽग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाऽऽहिताग्नेर्विशिष्टे स्थानेऽत्युत्कृष्टामृद्धिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः । पुत्राणां चास्मिंल्लोके परामृद्धिं वदन्ति ॥५॥

६. तं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानम् ॥

तं ग्रहणं तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रैषं दत्त्वा सिग्वातादिलौकिकं कुर्यात् । दह्यमानं प्रेतमनुमन्त्रयते । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्यैरिति समानं प्रागुक्तेनानुद्रवणेन प्रेहि प्रेहि पथिभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् । मैनमग्ने विदह इति षट् । पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानिति चतस्रः । उपसर्पेति चतस्रः । सोम एकेभ्य इति पञ्च । ऊरूणसावसुतृपेति चतुर्विंशति ऋचोऽनुद्रवण उक्ताः । अत्रापि तावतीभिरनुमन्त्रयीतेत्यर्थः ॥६॥

७. स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्रशंसेयम् । सा च विदुषा कर्म कर्तव्यमिति ज्ञापयितुम् । न्यायविदश्च ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्याहुः ॥७॥

८. उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति विज्ञायते ॥

जानुमात्रे गर्ते एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्थायाऽऽहिताग्निः संस्कारं प्रतीक्षते। ततोऽस्मिन्काले दग्धः सन्नवटान्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥८॥

९. इमे जीवा विमृतैराववृत्रन्निति सव्यावृतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणाः ।

अथ 'इमे' इत्यृचं कर्ता जपित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः ॥९॥

१०. यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्यापीड्योदग्दशानि विसृज्याऽऽसत आ नक्षत्रदर्शनात् ॥

ततो यत्रोदकमवहत्स्थिरं भवति तत्प्रतिगच्छन्ति । तत्प्राप्य सकृन्निमज्जन्ति । सकृदवगाहन्त इत्यर्थः । तत एकाञ्जलिमुत्सृजन्ति समानोदकाः । सर्व एकैकमञ्जलिमुत्सृजेयुरित्यर्थः । पुरुषाः स्त्रियश्च । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा । प्रेतस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वा । काश्यपगोत्र देवदत्त, एतत्त उदकमित्येदमुक्त्वा सिञ्चन्ति दक्षिणामुखाः । 'अयुग्मा दक्षिणामुखाः' इति स्मृतेः । निनयनदेशस्तु स्मृतितोऽवगन्तव्यः । तत उदकादुत्तीर्यान्यानि वासांसि परिदध्युः । ततः सकृदार्द्राणि पीडयन्ति । अभ्यासो न कार्यः । तत उदगग्राणि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् । ततस्तत्रैवाऽऽसत आ नक्षत्रदर्शनात् । ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः सर्वेऽमात्याः ॥१०॥

११. आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिवर्जिते प्रविशेरन् । अस्मिन् पक्ष आ मण्डलदर्शनादासते ॥११॥

१२. कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥

प्रविशेयुः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्ध्यर्थम् ॥१२॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१३. प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तिलानप उपस्पृशन्ति ॥

गृहं प्राप्याश्मादीनुपस्पृशन्ति । ततः प्रविशेयुः ॥१३॥

१४. नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् ॥

एतस्यां रात्र्यामन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥१४॥

१५. क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ॥

क्रीतेन वोत्पन्नेन वा वर्तेरन् । केचिदेतत्सूत्रं न पठन्ति ॥१५॥

१६. त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥

सर्वेऽमात्याः ॥१६॥

१७. द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् ॥

मातापितरौ यश्चोपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयत्येते महागुरवः । एतेषु मृतेषु द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेरन् । दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः । नात्राऽऽशौचं विधीयते । अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम् । आशौचं तु स्मृत्युक्तं द्रष्टव्यं 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्यादि ॥१७॥

१८. दशाहं सपिण्डेषु ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेरन्निति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥१८॥

१९. गुरौ चासपिण्डे ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह विकल्पः। मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वाद्दशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥१९॥

२०. अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥

दशाहमेव ॥२०॥

२१. त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥२१॥

२२. ज्ञातौ चासपिण्डे ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने' ॥२२॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

२३. प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥

त्रिरात्रमेव ॥२३॥

२४. अदन्तजाते ॥

त्रिरात्रमेव ॥२४॥

२५. अपरिजाते च ॥

अपरिजातो नाम सम्पूर्णो गर्भः । तत्र च त्रिरात्रमेव ॥२५॥

२६. एकाहं सब्रह्मचारिणि ॥

सहाध्यायी सब्रह्मचारी । तस्मिन्मृत एकाहं वर्जयेत् ॥२६॥

२७. समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृत एकाहं वर्जयेत् । अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वादिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः । अत्रान्ये व्याचख्युः—त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः । महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वाऽक्षार-लवणाशिनः स्युरिति विकल्पः । "दानाध्ययने वर्जयेरन्दशाहं सपिण्डेषु' इत्यनेन प्रकरणेनाऽऽशौचं विधीयते । आशौचदिक्चेयम् । तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति ।

धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता चोदकक्रिया ।
येषां तेषां तु सर्वेषां दाहकर्मेति साधितम् ।
तत्र त्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषो वक्ष्यतेऽधुना ॥
विगुल्फं बर्हिराज्यं चेत्येवमन्तं समं भवेत् ।
नास्यानुस्तरणी कार्या पात्राणां योजनं तथा ।
पृषदाज्यं तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ॥
नानाहिताग्नेः पात्रप्रचयो विद्यते इति बौधायनः ।
तां दिशं तु नयेदग्निं प्रेतं चापि ततः परम् ॥
अयुजोऽमिथुना वृद्धाः पीठचक्रेण वा भवेत् ।
प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या ईयुः पूर्ववदेव च ॥
भूमिभागं ततः प्राप्य कर्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ।
गृह्येणानाहिताग्निं तु दहेत्पत्नीं च पूर्ववत् ॥
कपालाग्निर्दहेदन्यमुपनीतं तथा परम् ।
प्राक्तूपनयनात्प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेन्नरम् ॥
अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।
करीषादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

उद्धृतान्ते निधेयोऽग्निर्देशे तूत्तरपश्चिमे ।
तथा शास्त्रान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ।।
खाते हिरण्यशकलं तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ।
तन्त्रं नेति पुरैवोक्तमिध्मचित्यादि पूर्ववत् ।।
पत्न्युत्थापनपर्यन्तं धनुरन्तमथापि वा ।
ततो हिरण्यशकलैश्छिद्राण्यपिदधाति वै ।।
घृतसिक्तांस्तिलांश्चापि किरेत्प्रेतकलेवरे ।
अथेममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ।।
सव्यं जानु निपात्याथ चतस्रोऽग्नौ जुहोति वै ।
तथाभूतश्च जुहुयात्पञ्चमीं हृदये ततः ।।
सिग्वातादि ततः कुर्यात्ततोऽर्थप्राप्तसञ्चितम् ।
ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रैषो नात्र भवेदिति ।।
तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।
अस्थिसंचयनादेस्तु सर्वसाम्यान्न कथ्यते इति ।।२७।।

(पञ्चमं खण्डम्)

१. संचयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ।।

संचीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्संचयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु तिथिष्वेकादशी त्रयोदशी पञ्चदशीत्यासु । एकनक्षत्रे । येन नाम्नैकमेव नक्षत्रमभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आषाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं प्रोष्ठपदाद्वयमिति षड्भ्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहेऽतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमनमात्र इदं कार्यम् । नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाह इत्ययं पक्षः संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्ष एवोपपद्यते । द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते । सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्पिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । 'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।।' इति शातातपः 'संचित्य वैकोद्दिष्टं विधीयते श्राद्धमस्मै दद्युरिति' । तस्मात्तस्मिन्पक्षे द्वितीयेऽहनि चतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ।।१।।

२. अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ।।

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं संचिनुयुः । स्तनरहितः कुम्भः । अलक्षणायां कुम्भ्यां स्त्रियं संचिनुयुः । स्तनवती कुम्भी । अयुज इत्यादि पूर्ववत् ।।२।।

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

३. क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्प्रोक्षति शीतिके शीतिकावती इति ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । शेषं व्याख्यातम् ॥३॥

४. अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंह्लादयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरम् ॥

कर्ता प्रोक्षति । संचेतारोऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसंह्लादयन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः । पादौ पूर्वमवदध्युः । शिर उत्तरमवदध्युः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्धयर्थम् ॥४॥

५. सुसंचितं संचित्य पवनेन संपूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतोम् इति ॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवदाय, ततो भस्म शूर्पेण संशोध्य, सूक्ष्माण्यस्थीनि शिरस उपरि संचित्य ततोऽभित आकाशमित्यादिलक्षणयुक्ते देशे गर्तं खात्वा यत्र गर्ते सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽधस्तिर्यक् चाऽऽपो न निष्यन्देरन्वर्षाभ्योऽन्यास्तस्मिन् गर्ते कुम्भमवदध्युः । उपेत्यृचा । मन्त्रं कर्ता ब्रूयात् । उत्तरांश्च मन्त्रान्कर्तैव ब्रूयात् ॥५॥

६. उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥

उच्छ्वं च स्वेत्येतया पांसून्प्रक्षिपेदवटे । यथा कुम्भ आननपर्यन्तं निमग्नो भवति ॥६॥

७. अवकीर्योत्तराम् ॥

अवकीर्णे गर्ते कुम्भाननपर्यन्ते तत उच्छ्वं च मानेत्येतां जपेत् । अवकीर्यवचनं पांसुप्रक्षेपो न धर्ममात्रं कार्योऽपि तु कुम्भाननपर्यन्तं गर्तपूरणायालं कर्तव्य इत्येवमर्थम् ॥७॥

८. उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधायाथानपेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमस्मै दद्युः ॥

तत उत्ते इत्यृचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्तस्यार्धप्राप्तं पूरणं करोति । यथा कुम्भो न दृश्यते । कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थादथशब्दादयमर्थो लब्धः । ततोऽनवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । ततोऽप उपस्पृश्य । स्नात्वेत्यर्थः । ततोऽस्मिन्नहनि श्राद्धमस्मै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टविधानेन ॥८॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(षष्ठं खण्डम्)

१. गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन् ॥

गुरुणा अभिमृताः । गुरुर्येषां मृतः । अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिभिरपक्षीयमाणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्म नाम कुर्युः । तत्र मन्त्रवतीं क्रियां ज्येष्ठः करोति । इतरे तूपासते ॥१॥

२. पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं दक्षिणा हरेयुः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्धर्चेन ॥

प्रागादित्योदयादग्निं सहभस्मानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः । दक्षिणां दिशं प्रति नयेयुरित्यर्थः । क्रव्यादमग्निमित्यर्धर्चेन । पचनाग्नेरेवायमुत्सर्गः । गृह्यस्येत्यभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गः । त्रेताग्नीनामपि प्रसज्येत । अथ तेषां यावज्जीवं धार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते । तदत्रापि समानम् । औपासनोऽपि यावज्जीवं धार्य एव । 'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' (१.९.१) इति वचनात् । तस्मात्पचनस्येति सिद्धम् । आयतनशब्देनाधिश्रयणार्था मेखलादय उच्यन्ते ॥२॥

३. तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वाऽदक्षिणस्यां वाऽचतुष्पथे वा न्युप्याथ तमग्निमप्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानास्ताडयमानाः ॥३॥

४. अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान्कुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनोमालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणी परिधींश्चाऽऽनडुहं गोमयं चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपिञ्जूलानि ॥

अथानवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । अथशब्द ऊर्वाहननस्य प्रत्याव्रजनाङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । ततः सर्वे स्नान्ति । ततः सर्वे केशादीन्वापयन्ति । पुनरपि स्मृतिप्राप्तं स्नानं कुर्युः । ततो वक्ष्यमाणान्युपकल्पयीरन् । शब्लोपश्छान्दसः । उपकल्पनविधानात्पुराणानामुत्सर्गः । अनुक्तोपयोगानां यथा-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

र्थमुपयोगः कार्यः । मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः । कुम्भा उक्ताः । आचमनीया नाम आचमनसाधना उदञ्चनकमण्डलुप्रभृतयः । शमीसुमनोमालिनः । शमीपुष्पमालिनः । मणिकादींस्त्रीन्नवानुपकल्पयेयुः । शमीसुमनोमालिन इति मणिकादीनां विशेषणमित्येके । कर्तॄणां विशेषणमित्यन्ये । शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः । प्राकृतस्यायं विकारः । शमीमय्यावरणी चोपकल्पयेत् । अरणी इत्येतावत्युच्यमान एकेन वाक्येन द्रव्यचोदना गुणचोदना च विधातुं न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहणं नैवाधिक्रियेत । अरणी ह्यपूर्वे विधीयेते । अतः पुनः शमीमयग्रहणं कृतम् । परिधींश्चोपकल्पयेरन् । किमर्थमिदमिति न विद्मः । द्रव्यचोदना तावन्न कार्या । इध्माबर्हिषोश्च संनहनमिति स्थालीपाक इध्मसंनहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति । इतरेषां च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति । 'पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम्' (१.१०.२५) इति । दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः । 'एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति' इति । मन्त्रलिङ्गाच्च । 'एकविंशतिधा संभरामीति । 'अथ परिधीन्परिदधाति रक्षसामपहत्यै' इत्यर्थवादाच्च । तस्मादतिदेशादेव सिध्येयुः । शमीमयत्वसिद्ध्यर्थमिति चेत् । तदपि न । इध्मस्तावच्छमीमयोऽत्र विहितः । दर्शपूर्णमासयोश्चेध्मपरिधीनामेकद्रव्यत्वं दृष्टम् । 'पालाशः खादिरो वेध्मः' इति बौधायनः । तत्र चेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणम् । एकविंशतिमिध्मदारूणीति विधिवाक्ये श्रवणाद्वृक्षान्तरानुक्तेश्च । अत्र चेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव भवन्ति । इध्मसंख्या चावश्यमतिदेष्टव्यैव । अन्यथा संनहनमात्रातिदेशेनारत्निमात्रत्व-पालाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरिष्यन्ते च तर्हि सर्वासामभ्यादानं प्राप्नोतीति शङ्का न कार्या । पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधातीति श्रुतेः । इतरेषां च त्रेतावद्विनियोगः कार्यः । तत्र केचित्परिहरन्ति । गुणचोदनैवेयम् । सा च ज्ञापनार्थम् । अन्यत्रेध्मपरिधीनां नानावृक्षत्वं कार्यमिति । रक्षोहननार्थं चावश्यं परिधातव्या एवेति । च शब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः । उपकल्पसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र च शब्दं कुर्यात् । एवं ते परिहृतवन्तः । तदयुक्तमित्यन्ये । अस्मच्छास्त्र इध्मग्रहणेन पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणं दृष्टम् । 'प्राचीनावीतीध्ममुपसमाधाय' (श्रौ० २.६) 'इध्ममभिघार्य' (१.१०.१२) इति च । एकविंशतिवादिनाऽप्युभयत्र पञ्चदशत्वमभ्युपगम्यत एव । तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिध्माबर्हिषोश्च संनहनमित्यत्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । तत्र च पञ्चदशदारुकस्य सतः संनहनाद्यतिदेशेन प्राप्यते । यथा 'शस्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहिंकारः' (श्रौ० १.२) इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽप्यस्मच्छास्त्रे मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते । स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात् । एवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम् । एवं च कृत्वा प्रकृतौ पार्वणे परिधयो नैव सम्भवन्ति । तदतिदेशादितरेष्वपि

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पाकयज्ञेषु नैव सम्भवन्ति। प्रकृतौ परिध्यादीनामाचार्येण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम्। अथोच्येत । एकविंशतिधा संभरामीति संनहनमन्त्रे संख्या श्रूयते। मन्त्रश्चातिदेशात्पाकयज्ञेष्वपि भवति। पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुपपत्तिः। न चोहः कर्तुं शक्यः। न प्रकृतावूहो विद्यत इति न्यायादिति। तदयुक्तम्। नह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः किं तर्हि ? दर्शपूर्णमासौ। तस्मादत्रास्योह एव कार्यः। अन्ये तु मन्त्रं नैवेच्छन्ति । अपि चेध्मपरिधीनां नानावृक्षत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्भगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तम्। यत्तूक्तं 'रक्षोहननार्थं परिधातव्या' इति। तदप्ययुक्तम्। पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात्। न चात्र प्रणयनस्य हविः श्रपणार्थत्वमुपपद्यते। आज्यहोमत्वेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात् । 'अपः प्रणयति आपो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै' इति श्रुतेः रक्षोहननार्थत्वं यत्कार्यार्थं यदुपादीयते तच्चेत्कार्यमन्येन कृतं किमिति तदुपादीयते। रक्षोहननं च परिधिकार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिधय उपादेयाः। अतः सर्वत्र पञ्चदशदारुक एवेध्म इति सिद्धम्। अनेनैव चाभिप्रायेणाऽऽचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान्। बह्वृचानां समाचारश्च सर्वत्रैवमेव। पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव। अनेन तु वचनेन परिधयोऽपूर्वाः सगुणा विधीयन्ते। तेनात्राप्यूर्ध्वसमिधौ अनुयाजसमिच्च न कार्या। विध्यभावात्। नन्वतिदेशप्राप्तेन पूर्णपात्रेणैवात्र रक्षोहननस्य कृतत्वात्परिधिविधानं नोपपद्यत इत्याशङ्का न कार्या। न ह्यत्र परिधिविधानस्यानेनैव कार्येण भाव्यमित्यत्र किंचन प्रमाणमस्ति। विधिभेदात्। तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमतिविस्तरेण। आनडुहं गोमयं चर्म चोपकल्पयेयुः। नवनीतं चाश्मानं च यावत्यो युवतयः स्वगृहे तावन्ति कुशपिञ्जूलानि चोपकल्पयेयुः ॥४॥

५. अग्निवेलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्धर्चेन ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकालेऽपराह्णे शमीमयीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्थयेदर्धर्चेन। अयं चाग्निः पचनो भवति ॥५॥

६. तं दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्मतां कथाः कीर्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥

तं ग्रहणं मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। आयुष्मतां कुलवृद्धानामन्येषां च कथाः कीर्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तो मथितमग्निं दीपयमानां गृहाद्बहिरेवाऽऽसते। आ शान्तरात्रात्। निशि यस्मिन्काले तूष्णीमासते जनास्तच्छान्तरात्रम् ॥६॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

७. उपरतेषु शब्देषु संप्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणाद्द्वारपक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहीत्योत्तरस्मात् ॥

ततो यदा न शब्दाः क्वचिदुच्चरन्ति तदा उत्तरविवक्षार्थमनुवादोऽयम् । संप्रविष्टेषु वाऽमात्येषु गृहं निवेशनं वा किमुक्तं भवति । शान्तरात्रात्प्रागपि यद्यमात्या गृहं निवेशनं वा प्रवेष्टुं कामयन्ते तदा वा तेषु प्रविष्टेषु । एवं शान्तरात्रेण सह विकल्पः । निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थः । उपसर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्तं च नैरुक्तैः—निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति । तद्वदत्रापि । अनयोरन्यतरे काले कर्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षात्संततामुदकधारां सिञ्चेत्तन्तुमित्यृचा ॥७॥

८. अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहताऽऽयुर्जरसं वृणाना इति ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले अन्यन्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति ज्ञापनार्थम् । ततः पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्येत्यादि व्याख्यातम् । ततश्चर्मण्यमात्यानारोहयेदारोहतेत्यृचा । कर्तृवर्जं गृह्याः सर्वे पुमांसः स्त्रियश्चामात्या इत्युच्यन्ते ॥८॥

९. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा, इममित्यृचाऽग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात् । ततो दक्षिणतस्तूष्णीम् । तत उत्तरतस्तूष्णीमेव । परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमितरौ तूष्णीम् ॥९॥

१०. अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं मृत्यो अनु परेहि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत ॥

अथान्तर्मृत्युमिति पादेनाश्मानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति । 'ऋचं पादग्रहणे' (श्रौ०१.१) इत्यत्र पादशब्दो मूलवाची । यथा 'पादः पत्' (पा०सू०६.४.१३०) इति । तेनात्र पादमात्रस्य ग्रहणम् । न ऋचः । तत आज्यभागान्तं कृत्वा 'परं मृत्यो' इति चतसृभिः प्रत्यृचं व्याख्यातं तथा हुत्वा । यथेत्यृचामात्यानीक्षेत ॥१०॥

११. युवतयः पृथक्पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्नवनीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामक्षिणी आञ्ज्य पराञ्चो विसृजेयुः ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अमात्येषु या युवतयः स्त्रियस्ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा, तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यामक्षिणी अञ्जते। पृथक्पाणिभ्यामिति वचनं पृथक्-पृथक् युगपदेवाञ्जीरन्न पर्यायेणेत्येवमर्थम्। तेन द्वित्वं कुशपिञ्जूलानां नास्त्येव। ततोऽनवेक्षमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशपिञ्जूलानि ॥११॥

१२. इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥

इमा इत्यृचा कर्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत् ॥१२॥

१३. अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानं कर्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥

तत एतयाऽश्मानं कर्ता पूर्वमभिमृशेत्। प्रथमवचनात्पश्चादितरेऽभिमृशेयुस्तूष्णीम् ॥१३॥

१४. अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपो हि ष्ठा मयो भुव इति तृचेन परीमे गाममेषतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥

अग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदक धारयाऽपो हि ष्ठेति तृचेन सिच्यमानयाऽमात्येष्वौपासनाग्निं परियत्सु तस्मिन्काले ऽपराजितायां दिशि स्थित्वा कर्ता 'परीम' इत्यृचं जपेत् ॥१४॥

१५. पिङ्गलोऽनड्वान्परिणेयः स्यादित्युदाहरन्ति ॥

एवंगुणयुक्तोऽनड्वान्परिणेतव्यः। अथ स्विष्टकृदादि समापयेत्। उत्तरत्राथशब्दाद् ॥१५॥

१६. अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्ति। यो देशोऽऽभीष्टस्तत्राहतेन वाससा प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥१६॥

१७. आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥१७॥

१८. उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्याप नः शोशुचदघमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहतं वासश्च दक्षिणा ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

तत उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा । अन्नं संस्कृत्येति वचनमाज्यभागान्तं कृत्वा तत एवान्नाद् 'अप नः शोशुचदघमिति' होमः कार्य इत्येवमर्थम् । प्रत्यृचं व्याख्यातम् । तथा हुत्वा । अन्नस्य तु धानावत्-संस्कारः । ततो होमशेषं समाप्य तत एवान्नाद्ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत । ततो गौः कंसोऽहतं वास इति त्रीणि भुवतवद्भ्यो दक्षिणां दद्यात् । ओदयादित्येव सिद्ध उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेऽपि सौर्याणि दिवैवाध्येतव्यानि । न कदाचिद्रात्रौ कर्तव्यानीत्येवमर्थम् । तेन प्रत्यवरोहणे स्वपन्तमभ्युदियाच्चेदित्यत्र चापरेद्युरुदिते जप इति सिद्धम् ॥१८॥

(सप्तमं खण्डम्)

१. अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य अभ्युादयिक एकोद्दिष्टे वा ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणो विधिः श्राद्धे वेदितव्य इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्छ्राद्धान्निःश्रेयसप्राप्तिर्मूढैरपि च क्रियते तस्माद्वक्ष्याम इति । पार्वणमिति श्राद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेयं पर्वणि भवं पार्वणमिति । तथाऽप्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवत्यमावास्यायाम् । नोभयोः पर्वणोः । कुतः ? पिण्डपितृयज्ञेन सह व्यतिषङ्गदर्शनात् । स्मृतेश्च—'विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्' इति मनुः । 'अमावास्यायां पितृभ्यः' इति गौतमः । पितृनुद्दिश्य यद्दीयते ब्राह्मणेभ्यः श्रद्धया तच्छ्राद्धम् । काम्यं श्राद्धं 'पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि' । वृद्धिपूर्तनिमित्तमाभ्युदयिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छ्राद्धं 'श्राद्धमस्मै दद्युरेकादशाह एकोद्दिष्टम्' इत्यादि तदेकोदिष्टम् । धर्मभेदात्पृथगुपदेशः । श्राद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं धर्मभेदप्रदर्शनार्थं कर्तव्यताविध्यर्थं च । धर्मभेदमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥१॥

२. ब्राह्मणाञ्श्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान्स्नातान्कृतपच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान्पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम् । श्रुतं स्वाध्यायः । शीलं स्वभावः । शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च । वृत्तम् । विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च । एतैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येत्यनेन सम्बन्धः । काले ज्ञापितान् । स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः । उक्तं च मनुना—'पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयीत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान्' इति । तेषां चैते नियमा भवन्ति —'निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा । न च च्छन्दांस्यधीयीत

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥' इति मनुः। स्नातानिति वचनं नियमेन स्नातान् भोजयेत्केनचित्कारणेन स्नानाशक्तान्न भोजयेदित्येवमर्थम्। अन्ये स्नातानिति समावृत्तानिति व्याचख्युः। अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति। तच्च स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयितव्यमिति च व्याचख्युः। प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याचमनाङ्गत्वेन विहितं पच्छौचं शुद्धपादस्यानित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम्। तेन शुद्ध-पादत्वेऽप्यत्र नियमेन पच्छौचं कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु स्वयमेव तेषां पादान्प्रक्षा-लयेदित्येवमर्थमिति व्याचख्युः। आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते। तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गं च द्विराचमेयुः। एवंगुणविशिष्टानुदङ्मुखान्पितॄनुपवेश-येत्। उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम्। पितृवदिति वचनं ममैते पितर इत्येवं मनसा ध्यायन्नुपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके। अन्ये तु पित्रे वृद्धं पितामहाय वृद्धतरं प्रपितामहाय वृद्धतममित्येवं यथावय उपवेशनार्थमिति। एकैकस्यैकैक-मुपवेशयेत्। द्वौ द्वौ, त्रींस्त्रीन्वा। अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः। सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्यमस्त्येव। सर्वथाऽल्पकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या। महाकर्मविधानीनर्थक्यप्रस-ङ्गात्। न त्वेवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत्। 'द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैक-मुभयत्र वा। भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत् विस्तरे॥' इति मनुनोक्तस्यैकैक-मुभयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः। अस्य प्रतिषेधं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति। तेनैतत्सिद्धं भवति। दैवमपि भोजनमत्र कार्यम्। तस्य विधिः स्मृति-तोऽवगन्तव्यः। आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते। अस्मद्गृह्योक्तेतिकर्तव्य-तामात्रमेव कार्यम्। न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः। एतदाह मनुरपि—'सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम्। पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्। बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम्। तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्॥' इति गृह्यविदः। 'ये स्तेनपतित-क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः' इत्याद्याश्च वर्ज्या इति ॥२॥

३. काममनाद्ये ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम्। त्रीनुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम्। तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं भोजयेत्। सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणां त्रिभिर्भाव्यम्। काममिति वचनमापत्कल्पोयमिति ज्ञापनार्थम्। अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचख्युः। तद्ध्यत्र प्रथमं निर्दिष्टम्। अन्ये त्वनाद्येऽभोजने आमहिरण्यश्राद्धादाविति। आमैर्वा फलमूलैर्वा प्रदानमात्रं

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

हिरण्येन वा प्रदानमात्रम् इति बौधायनः । अन्ये त्वनाद्ये दुर्भिक्ष इति । अन्ये त्वनाद्य आद्याभावेऽन्नाभावे सम्पदभाव इति ॥३॥

४. पिण्डैर्व्याख्यातम् ॥

जीवमृतानां पिण्डनिपरणमधिकृत्य ये पक्षाः पिण्डपितृयज्ञ उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥४॥

५. अपः प्रदाय ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्राह्मणपाणिष्वपो ददाति । आग्नेयीमुखः प्राचीनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥५॥

६. दर्भान्द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय ॥

ततो दर्भान्द्विगुणभुग्नानासनेषु ददाति । आसनं प्रदायेति सप्तम्यर्थे द्वितीया । आवेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥६॥

७. अपः प्रदाय ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥७॥

८. तैजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य शं नो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति-तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥

ततस्तैजसमेकं पात्रमश्ममयमेकं मृन्मयमेकम् । एतेषु त्रिषु पात्रेषु । त्रिद्रव्यासम्भव एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु । त्रीण्यपि तैजसानि वा । त्रीण्यप्यश्ममयानि वा । त्रीण्यपि मृण्मयानि वा । तान्याग्नेयीदिवसंस्थानि निधाय तेषु दर्भानन्तर्धाय ततस्तेष्वपो निषिच्य ततः शं नो देवीरित्यृचा पात्रत्रयस्था अपोऽनुमन्त्रयेत् । सकृदेव शक्यत्वान्न मन्त्रावृत्तिः । ततस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण । अत्र प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं प्राक् । पात्रेषु गन्धमाल्याद्यावपेत् ॥८॥

९. प्रसव्येन ॥

पित्र्यं कर्म सर्वं प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्यम् । अप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः । तृतीया तु प्रकृत्यादित्वाद्द्रष्टव्या । समेन धावतीतिवत् । 'प्रदक्षिणमुपचारः' (२.५.१५) इत्याभ्युदयिकेऽपवाददर्शनाद्योगविभागोऽवगतः ॥९॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

१०. इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यम् इति ॥

उत्तरत्रोपवीतिविधानात्सर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम् । अधुना, उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यावार्गगन्धमाल्यादिदानादि यज्ञोपवीतिना कर्म कर्तव्यमिति गृह्यविदः । इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तरेणार्घ्यं प्रयच्छेत् । उपवीतित्वाद्धेतोः । पित्र्ये तावत्प्राचीनावीतिना भाव्यमयं चोपवीती तस्मादित्यर्थः । येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते प्राचीनावीती भवति । ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थित उपवीती भवति । अत्र तूपवीतित्वात्प्राचीनावीतित्वसिद्ध्यर्थं सव्यपाणिपितृतीर्थेन दातव्यमित्यर्थः । अथवा सव्यपाणेः शिष्टगर्हितत्वाद्दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवीत्येवार्घ्यं प्रयच्छेत् । पित्रादित्रयाणां त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं प्रयच्छेत् ॥१०॥

११. अप्पूर्वम् ॥

अर्घ्यप्रदानात्पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः ॥११॥

१२. ताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति ॥

अर्घ्या इति । निवेदयेदिति शेषः । ता अर्घ्या अपः प्रतिग्राहयिष्यन् । प्रतिग्रहणात्पूर्वं सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण । पित्रर्थं यावन्तो ब्राह्मणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेन्न प्रतिब्राह्मणम् । तथा पितामहार्थानां द्वितीयं सकृदेव । प्रपितामहार्थानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति वचनम् । निवेदनस्य सकृन्नियमादन्यासामपां दानमर्घ्यदानं चार्घ्यमन्त्राश्च प्रतिब्राह्मणमावर्तन्ते निवेदनान्योदकदानार्घ्यदानेषु पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा द्रष्टव्यः । गन्धादिदाने च तथा । एवमेकैकस्यानेकपक्षे । एकैकपक्षे त्वेकैकं पात्रमेकैकस्य निवेद्य, अन्या अप एकैकस्य दत्त्वा, अर्घ्या अप एकैकस्य दद्यात् । सर्वेषामेकपक्षे त्रीण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य, पुनः पुनरन्या अपो दत्त्वा तस्यैव त्रिरर्घ्यं त्रिभिर्मन्त्रैः प्रयच्छेत् ॥१२॥

१३. प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत "या दिव्या आपः पृथिवी संबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योना भवन्तु" इति संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निनीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत । या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण । प्रसृष्टा इत्यादि कर्मणि क्तप्रत्ययः । भूतकालत्वमात्र आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रतिब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानीमेवानुमन्त्रयेत । एवं सर्वेषामर्घ्ये दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान्पात्रगतानेकीकरोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्र आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनक्ति । नो चेन्नानक्ति ॥१३॥

१४. नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् । आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् । उद्धरेद्यदि चेत्पात्रं विवृतं वा यदा भवेत् । तदाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥ इति ॥

पितृणामर्घ्यपातितं पितृणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्पात्र एकीकृता एवंभूतं प्रथमं पात्रं तस्माद्देशान्नोद्धरेत्समवनयनदेशान्नापनयेदा श्राद्धपरिसमाप्तेः । किमिति नोद्धरेत् । यस्मात्तस्मिन्पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहितास्तिष्ठन्तीति गृह्यज्ञास्तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति । अन्ये तु तत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी । तेनायमर्थः । आवृतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति । एतदुक्तं भवति । 'अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यग्बिलं कुर्यात् । तच्च नोद्धरेत् । आ समाप्तेरिति' व्याचख्युः । शौनकोऽब्रवीत् । शौनक एवमवादीत् । शौनकग्रहणं तस्य पूजार्थम् । न विकल्पार्थम् ॥१४॥

(अष्टमं खण्डम्)

१. एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥

आच्छादनं वस्त्रम् । इदानीं प्राचीनावीती भवेत् । ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददाति । एतस्मिन्काल इति वचनमेतस्मिन्काल एतान्येव ददातीत्येवमर्थम् । तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्राक्स्वधावाचनात्प्रदानं कार्यमिति सिद्धम् । 'दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्' इति स्मृतेः ॥१॥

२. उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिषङ्गो भवति । इध्मोपसमाधानान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्राद्यर्थान्ब्राह्मणाननुज्ञापयति

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

—'अग्नौ करिष्ये' इति वा 'अग्नौ करवै' इति वा 'अग्नौ करवाणि' इति वा ॥२॥

३. प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुरु इति ॥

ब्राह्मणैरेवं प्रत्यभ्यनुज्ञा देया यथासंख्यं क्रियतामिति वा, कुरुष्वेति वा, कुरु इति वा ॥३॥

४. अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

ततोऽग्नौ जुहोति । उक्तमार्गेण 'मेक्षणेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृत्य' (श्रौ० २.६) इति । अथशब्दो होमादर्वाचीनं पिण्डपितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनानयोर्व्यतिषङ्गो लब्धः । अग्नौवचनमुत्तरविवक्षार्थम् ॥४॥

५. अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा ॥

अभ्यनुज्ञायामिति । यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यकरत्वं यदि स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं प्रत्यभ्यनुज्ञावचनं च नैव स्तः । कथं तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् । उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिसद्भावात्पाणिहोमं नाभ्यनुजानन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्तिर्नास्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात्पाणिहोममभ्यनुजानन्ति । कथं पुनस्तत्राग्न्यभावः 'गृह्याणि वक्ष्यामः' (१.१.१) इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुखाः पितर इति श्रुत्याकर्षादग्निर्निवर्तितः । एवं च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्यनुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावेनाग्न्यभाव इत्ययमर्थः । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः पित्रादित्रयार्थमुपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रौ च द्वौ । तत्रार्थादेकैकामाहुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति । मेक्षणानुप्रहरणमर्थाल्लुप्तम् । अन्ये तु पाणिनैव जुह्वति । तत्पक्षे सुतरां लुप्तम् । अन्ये तु प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुह्वति । विग्रहविध्यभावादारभ्य सामर्थ्याच्चेति । एवं पाणौ होमः । अस्मिन्पक्षे पिण्डनिपरणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्वपणं भवति । 'उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्दद्याद्वा पितृयज्ञवत्' इति श्रुतिः । पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विभावयिष्यामः । अनाहिताग्नेः पार्वणेऽग्नौकरणमेव । न पाणिहोमः ॥५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पाणिहोमं श्रुत्या द्रढयति—

६. अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥

देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होमः। पितॄणां पाणिमुखत्वात्पाणौ होमो युक्त एवेत्यर्थः ॥६॥

७. यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥

अर्थद्वयमत्र विधातुमिष्टमिति गम्यते। तत्राग्नौ कृत्वा भाजनेषु भोजनार्थमन्यदन्नमनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः। यदि पाणिहोमः कृतस्तदाऽऽचान्तेष्वन्यदन्नं ददातीत्यपरः। आचान्तशब्दे विप्रतिपन्नास्तत्र केचिदाहुः—यदा पाणिषु होमस्तदा हुतमन्नं भाजनेषु निधायाभक्षयित्वैव निष्क्रम्याऽऽचामेयुः। आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति। ननु यदि भक्षणं न कृतं तर्ह्याचमने विधिर्न घटते। अशुचित्वाभावादिति चेत्। वयं पृच्छामः। कृतेऽपि भक्षणे किमित्याचामेयुः। अशुचित्वादिति चेत्। तर्ह्यशुचित्वेऽपि किमित्याचामेयुः। वचनादिति चेत्। तदत्राप्यविशिष्टम्। अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमाचमनं चोद्यते। न च सर्वमाचमनमशुचित्वनिमित्तम्। कर्माङ्गनैमित्तकयोरपि विद्यमानत्वात्। तथा हि पिण्डदानमुक्त्वाह मनुः 'आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून्' इति। नैमित्तिकं चेदम्। अशुचित्वाभावात्। तद्वदिदमपि नैमित्तिकम्। पूर्वं प्राशननिषेधश्च दृश्यते। 'अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः। पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम्। एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥' इति। ननु सपिण्डीकरणे दृश्यते। 'हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददातीति'। तस्यैवायं निषेधः। ददातिचोदितत्वात्तस्य। इदं तु जुहोतिचोदितम्। तस्मान्नास्य निषेध इति चेत्। तत्र ब्रूमः। दत्तशब्देन विधितो यत्पाणौ निहितमन्नं तदुच्यते। एवमुदीच्या आहुः। भाष्यकारस्त्वेतन्नेच्छति। चमु भक्षणे। आचान्तेष्विति भक्षितेष्वित्यर्थः। पाणिषु हुतं चेत्तेष्वन्नेषु प्राशितेष्वन्यदन्नं ददाति। न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः। अथाग्नौकरणपक्षे 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्। यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते' इति हि मनुनाऽग्निसाम्यं दर्शितम्। तत्र प्राशितेष्वाचमनं न कार्यम्। अग्नितुल्यत्वदर्शनात्। प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयस्याविधानात्। केचित्त्वङ्गुष्ठनिवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति। तत्पक्ष आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम्। अन्नं पाणितले दत्तमित्ययं निषेधः सपिण्डीकरण एव। तस्य ददातिचोदितत्वात्। अस्य न भवति। जुहोतिचोदितत्वात्। तच्छब्दचोदितस्यैव च तद्ग्रहणं युक्तम्। तस्यैव प्रथमं संप्रत्ययादिति। अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥७॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

८. अन्नमन्ने ॥

हुतशेषमन्नं भोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वन्नेषु ददाति । अग्निहोमे पाणि-होमे च समानमिदम् ॥८॥

९. सृष्टं दत्तमृध्नुकमिति ॥

सृष्टं प्रभूतं दत्तमृध्नुकमृद्धिकरणशीलम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्मात्प्रभूत-मन्नं देयमिति भोजनस्य पर्याप्तमात्रं न देयं किंतु ततोऽप्यधिकं देयं यथोच्छि-ष्येतेत्यर्थः ॥९॥

१०. तृप्ताञ्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः । अन्नादिनिवृत्तेच्छां ज्ञात्वा ततो मधुमतीति तिस्रोऽक्षन्नित्येकां श्रावयेत् । तृप्तेषु श्रावयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति वचनं ज्ञात्वैताः श्रावयेत्पूर्वं तु भोजनकालेऽन्याः श्रावयेदित्येवमर्थम् । मनुनाऽप्युक्तम्—'स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यातानी-तिहासांश्च पुराणानि खिलानि च' ॥ इति ॥१०॥

११. संपन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥

अथ संपन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान्पृच्छति । ते च संपन्नमिति प्रत्यूचुः । ततो यद्यदन्नमुपभुक्तं तस्मात्तस्मादन्नादुद्धरति पिण्डार्थम् । ततः स्थालीपाकेन सहैकी-करोति । अन्नप्रकिरणार्थं चार्थादस्मिन्नेव काले सर्वस्माद्भुक्तशेषादुद्धरति । ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेद्ब्राह्मणेभ्यः 'इदं शिष्टं किमनेन कर्तव्यमिति' । स्थालीपाकेन सहेति । नात्रापूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते । सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात् । अनिष्टं चैतत् । तेनानुवाद एवायम् । तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति । यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—'अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासि मासि च पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्ट-मथाष्टमम् ॥' तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौकरणम् । अग्नि-समीपे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम् । पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम् । तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्च । तत्रार्थाल्लेखा च तदभ्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नावस्तरणं च लेखा त्रिरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राश-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

नान्तं च भवति । अग्निं प्रत्येयादिति तु न भवति । अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति ॥११॥

१२. अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यभिमतं स्वीकर्तुमभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात् । अथ यद्यनुमतमनुज्ञातम् 'इष्टैः सहोपभुज्यतामिति' तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्बान्धवैश्च सहोपभुञ्जीत । मनुरपि 'ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत्' इति । ततोऽनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्पूर्वोक्तविधिना । अनाचान्तेष्वित्येव सिद्धे भुक्तवत्स्वितिवचनं भुक्तवत्स्वेव निदध्यान्न पूर्वमित्येवमर्थम् । मनुना भोजनात्पूर्वं निपरणं विहितम् । तन्न कार्यमिति । अतो ज्ञायते 'अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्येच्छातः करणमिति' ॥१२॥

१३. आचान्तेष्वेके ॥

आचान्तेषु निपरणमेक इच्छन्ति ॥१३॥

१४. प्रकीर्यान्नमुपवीयों स्वधोच्यतामिति विसृजेत् ॥

आचान्तेषु पिण्डदानपक्षे पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेष्वन्नं प्रकिरेत् । अनाचान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डं दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेऽन्नं प्रकिरेत् । मनुरपि 'सार्ववर्णिकमन्नाद्यमानीयाऽऽप्लाव्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥' इति । अधुना प्रथमं पात्रं विवृणुयात् । तत उपवीय यज्ञोपवीती भूत्वेत्यर्थः । मनुरपि 'उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने' ॥ इति । ततो दक्षिणां दत्वा 'ॐ स्वधोच्यतामिति' ब्राह्मणान्विसृजेदतिसृजेत् । अनुजातीयादुत्थापयेदित्यर्थः । ते च 'ॐ स्वधेति' प्रत्यूचुः ॥१४॥

१५. अस्तु स्वधेति वा ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् । तथा सति मे चास्तु स्वधेति प्रत्यूचुः । विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् । 'दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तु' इति । उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति मनुः । अष्टौ श्राद्धानीत्युक्तम् । तत्रान्वष्टक्यं च पूर्वेद्युश्च मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्यक्तीकृतम् । पार्वणं चानाहिताग्नेर्व्यक्तीकृतमेव । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्वणं करोति । पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येति मनुः । तत्र पाणिहोमो ब्राह्मणसमीपे

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानं च । काम्ये च पाणिहोमो भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानं चास्त्येव । मासि श्राद्धस्य पार्वणस्य चैककार्यत्वादन्यतरेणैवालमित्युक्तम् । तत्र मासि श्राद्धं कृतवांश्चेत्पर्वणि केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चेत्तेनैवालं न पुनर्मासि श्राद्धपार्वणश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था सती न पुनरावर्तयितुं शक्नोति । अग्निहोत्रद्रव्यवत् । आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विर्ऋजुदर्भानासने दद्यात् । 'यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्टचा नान्दीमुखान्पितॄनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहा' इति यवावपनम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यर्घ्यनिवेदनं यथालिङ्गम् । नान्दीमुखाः पितर इदं वो अर्घ्यमित्यर्घ्यप्रदानमन्त्रो यथालिङ्गम् । पाणौ होमः 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । सोमाय पितृमते स्वाहेति' होममन्त्रौ । मधुवाता इति तृचस्य स्थान उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेत् । अक्षन्नमीमदन्तेति षष्ठीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान्गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनाग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेषु भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव क्रमेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । अन्ये तु 'नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति' । एवं यथालिङ्गं पिण्डान्निपृणन्ति । सर्पिषि दध्यानयत्येतदेव पृषदाज्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थान उपसंपन्नमिति । शेषं पूर्ववत् । अष्टमीश्राद्धं काम्यवत् । एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रम् । न दैवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः, तिलोऽसीति मन्त्रस्योहस्तूष्णीं वा तिलावपनमर्घ्यनिवेदनं तूष्णीम् । अर्घ्ये दत्ते तत्पात्रं न्युब्जं करोति । भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम् । नाभिश्रवणम् । भुक्तशेषमात्रेणैकं पिण्डं निपृणीयात् । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयनमन्त्रस्योहः । अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति । पत्नीप्राशनं तु नास्ति । अभिरम्यतामिति विसर्जनम् । एवं नव श्राद्धवर्जितेष्वेकोद्दिष्टेषु । नवश्राद्धेषु त्वेकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति । 'नवश्राद्धममन्त्रकम्' इति वचनात् । दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि । 'नवश्राद्धं दशाहानि' इति वचनात् । यत्र यत्रास्माभिः पाणिहोम उक्तस्तत्र सर्वत्र भाष्यकारः पिण्डदानं नेच्छति । स्थालीपाकेन सह भुक्तशेषेण पिण्डदानं चोद्यते । तत्र च स्थालीपाकाभावादिति । ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः—'स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यम् । न पृथक् । स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः । न तु यत्र स्थालीपाकस्तत्रैव पिण्डदानं कार्यमिति । तेन तेष्वपि केवलेन भुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति' ॥१५॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

(नवमं खण्डम्)

१. अथ शूलगवः ॥

उक्तोऽर्थः । शूलगव इति कर्मनाम । स वक्ष्यते । शूलोऽस्यास्तीति शूलः । अर्शआदिभ्योऽच् । शूलीत्यर्थः । शूलिने रुद्राय गोपशुना यागः स शूलगवः ॥१॥

२. शरदि वसन्ते वाऽऽर्द्रया ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतावार्द्रानक्षत्रेण स कार्यः ॥२॥

३. श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥

स्वस्य यूथस्य श्रेष्ठं कायेनाभिषिच्येत्यनेन संबन्धः ॥३॥

४. अकुष्ठिपृषत् ॥

स च पशुरकुष्ठिपृषत्कार्यः । कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः । पृषद्वर्णो लोहितः शुक्लबिन्दुभिः संयुक्तः ॥४॥

५. कल्माषमित्येके ॥

कल्माषं गृह्णीयादित्येक आहुः । कल्माषो नाम कृष्णबिन्दुचितः ॥५॥

६. कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥

कामं कृष्णं गृह्णीयादालोहवांश्चेद्भवति । जम्बूसदृश इत्यर्थः ॥६॥

७. व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥

एवंगुणयुक्तं पशुमस्मात्कर्मणः पूर्वमेव व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिञ्चति स्नपयति स्वयमेव ॥७॥

८. शिरस्त आ भसत्तः ॥

शिरस्त उपरि प्रारभ्य आ भसत्त आ पुच्छप्रदेशात् ॥८॥

९. रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्व इति ॥

रुद्रायेति मन्त्रेण । तत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेचनसमर्थो वा भवति ॥९॥

१०. तं वर्धयेत्संपन्नदन्तमृषभं वा ॥

तं पशुमेवमवश्यं वर्धयेत्ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्याद्वक्ष्यमाणम् ॥१०॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

११. यज्ञियायां दिशि ॥

ग्रामाद्बहिः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्यमित्यर्थः ॥११॥

१२. असंदर्शने ग्रामात् ॥

यत्रस्थं ग्रामो न पश्यति यत्रस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थः ॥१२॥

१३. ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥

अनयोरन्यतरस्मिन्काले कुर्यात् ॥१३॥

१४. वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयाऽर्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनाया वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मि इति ॥

शूलगवं यो वेत्त्यसौ वैद्यः। यः स्वयं कृतवानसौ चरित्रवान्। अस्मिन्कर्मण्येवंगुणं ब्रह्माणमुपवेशयेत्। आज्यभागान्तं कृत्वा। अथ शामित्रस्याऽऽयतनं करोति। ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्तादग्नेर्निखनति। तक्षणं न भवति। शाखामिति वचनात्। सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या। व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने भवतः। व्रतती वल्ली पलाशविशेषः। रशने अन्यतरयेति विवृत्त्या पाठः कर्तव्यः। प्रगृह्यत्वात्। तयोरन्यतरया रशनया यूपं परिवीय परिवेष्ट्यान्यतरया रशनयाऽर्धशिरसि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं भवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परिवीतायां रशनायां वा निबध्नाति प्रत्यङ्मुखं यस्मै नम इति मन्त्रेण। यूपादयो विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्वन्तरे। कुतः? पशुकल्पेति विध्यभावात् ॥१४॥

१५. प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान्वक्ष्यामः ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात्प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम्। पशुना पशुकल्पेन समानम्। विशेषमात्रं वक्ष्यामः ॥१५॥

१६. पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥

पात्री दारुमयी। पलाशं पर्णम्। वपाहोमकाले पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयात्। जुह्वा अपवादः। श्रुत्याकर्ष उत्सन्नश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र स्मर्तव्यम् ॥१६॥

त्रयाणामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह—

१७. हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय भीमाय पशु-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

पतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहा इति ।।

द्वादशनामको मन्त्रः ।।१७।।

१८. षड्भिर्वोत्तरैः ।।

उग्रायेत्यादिषण्नामको वा मन्त्रो भवेदित्यर्थः ।।१८।।

१९. रुद्राय स्वाहेति वा ।।

अयमेकनामको वा भवेदित्यर्थः ।।१९।।

२०. चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ।।

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विष्टकृतः प्रागेकैकस्यां दिशि चतस्रश्चतस्रः कुशसूना निधाय तासु चरुशेषेण मांसशेषेण च बलिं हरेत्। यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनं कार्यम् । यास्ते रुद्र दक्षिणस्यां दिशि, यास्ते रुद्र प्रतीच्यां दिशि यास्ते रुद्रोदीच्यां दिशीति । दर्भस्तम्बैस्तृणैश्च कल्पवद्ग्रथित्वा सर्वेषामग्रं गृहीत्वैकीकृत्य ग्रथिताः कुशसूना उच्यन्ते ।।२०।।

२१. चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमा रुद्रायाऽऽते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ।।

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । सूक्तग्रहणं कद्रुद्रायेत्यस्मिन्सूक्ते अस्मे सोम श्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ।।२१।।

२२. सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ।।

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः । एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेतेति रौद्रं गवेधुकं निर्वपेदित्यादिषु च विज्ञेयम् ।।२२।।

२३. तुषान्फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्यग्नावनुप्रहरेत् ।।

स्थालीपाकव्रीहीणां ये तुषाः फलीकरणाश्च । फलीकरणा नाम सूक्ष्मकणाः । तांश्च पुच्छादीनि चाग्नावनुप्रहरेत् ।।२३।।

२४. भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्यः ।।

शांवत्यस्त्वाचार्यश्चर्मणा भोगमुपानहादि कुर्वीतेति मन्यते ।।२४।।

२५. उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासि-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

नोर्घोषिणोर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वम् इति ॥

अङ्गावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् । तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः । दर्भवीतास्विति । दर्भराजिषु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीरिति मन्त्रेण ॥२५॥

२६. अथोदङ्ङावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्रुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः ॥

अथ तत्रस्थ एवोदङ्मुख आवृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रुधिरमूवध्यं वा ऊवध्यगोहं वाऽवस्रुतं भूमौ निपतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण । तच्च सर्पा हरन्ति देवतारूपेण । ततः स्विष्टकृदादिहृदयशूलोद्वासनसहितं होमशेषं समापयेत् । 'अथास्य रुद्रदेवस्य यष्टा स्तोतृप्रियस्य वै । सर्वात्मनो भगवतो माहात्म्यमधुनाऽब्रवीत्' ॥२६॥

२७. सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥

यावन्ति किल लोके नामधेयान्यभिधानानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव नामधेयानि । यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । त्रैलोक्ये यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः । एवं ब्रुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दर्शितम् ॥२७॥

२८. सर्वाः सेनाः ॥

त्रैलोक्ये यावत्यः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्यैव सेनाः । न ह्यन्यस्याल्पभाग्यस्य सेनाः संभवन्ति । अस्य तु महाभाग्यादुपपद्यन्त एव । एवं ब्रुवता राजादयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्तं भवति । स्तुतिषु च न पुनरुक्ततादोषः ॥२८॥

२९. सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥

यावन्ति च लोक उच्छ्रयणान्युत्कृष्टानि भूतानि विद्वत्तया स्रष्टृतयाध्येतृतयाध्यापयितृतया दातृतया तपस्तप्तृतयाऽन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभूतानि । न ह्यन्यस्योत्कृष्टत्वसंभवः । अथवा सर्वाण्युच्छ्रयमाणानि पर्वतादीनि तान्यस्यैव । तेष्वयं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥२९॥

३०. इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

इतिशब्द उक्तपरामर्शी । उक्तेन मार्गेण यो रुद्रदेवं विदित्वा यजति शूलगवेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः । अत्युत्कृष्टेन सुखेन यजमानं संयुनक्तीत्यर्थः ॥३०॥

३१. नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥

अस्य कर्मणो ब्रुवाणं वक्तारम् । च नेत्यपिशब्दार्थः । तेन च वक्तारमपि विज्ञातारमप्यध्येतारमप्युपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते ॥३१॥

३२. नास्य प्राश्नीयात् ॥

अस्य पशोर्हुतशेषं न प्राश्नीयात् । अन्यत्रेच्छातः प्राश्नीयाद्वा । अयं निषेध एकेषां मतेन कृतः । उत्तरत्र प्राशनविधानात् ॥३२॥

३३. नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको हैष देवः प्रजा भवति इति ॥

अस्य कर्मणः संबन्धीनि द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः केचिदपि । प्रजा आभिमारुको हैष देवो भवति । आहरणे सत्याहृतवतीः प्रजा हिनस्ति रुद्रदेवः । इतिशब्दो हेतौ । तस्मान्नाऽऽहरेयुरिति ॥३३॥

३४. अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥

पुत्रादीन्समीपतः प्रतिषेधयेन्नात्राऽऽगन्तव्यमिति ॥३४॥

३५. नियोगात्तु प्राश्नीयात्स्वस्त्ययन इति ॥

हुतशेषं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्नीयात्स्वस्त्ययन इति कृत्वा । अतो ज्ञायते निषेध एकीयः पक्ष इति ॥३५॥

अधुनाऽस्य कर्मणः फलमाह—

३६. स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः पशव्य आयुष्यो यशस्यः ॥

शूलगवेनेष्टवतो धनलोकपुण्यपुत्रपश्वायुयशांसि भवन्तीत्यर्थः ॥३६॥

३७. इष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत् ॥

एवं शूलगवेनेष्ट्वाऽन्यं पशुं श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्येत्यादिलक्षणयुक्तमभिषिच्योत्सृजेत्पुनः शूलगवकरणार्थम् ॥३७॥

३८. नानुत्सृष्टः स्यात् ॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

सर्वथाऽनुत्सृष्टो नैव स्यात् । शूलगवार्थं सकृदुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः । शूलगवः सकृदवश्यं कार्य इत्यर्थः । एवं च कृत्वा नित्यं कर्मेदमिति ज्ञायते ॥३८॥

३९. न हापशुर्भवतीति विज्ञायते ॥

न हापशुर्भवति । पशुगुणकं कर्म पशुः । शूलगवनामकेन पशुकर्मणा रहितो न भवेदित्यर्थः । यत एवं श्रूयते तस्मात्सकृदुत्सर्गोऽवश्यं कार्यः ॥३९॥

४०. शन्तातीयं जपन्गृहानियात् ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शन्तातीयं जपन्गृहानियादगच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः ॥४०॥

अथ नैमित्तिकं कर्माऽऽह—

४१. पशूनामुपताप एनमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥

पशूनामात्मीयानां यदोपतापो व्याधिरभूत्तदैतमेव देवं द्वादशनामकं षण्नामकमेकनामकं वेत्यर्थः । तं मध्येगोष्ठं यजेत् ॥४१॥

तत्र द्रव्यमाह—

४२. स्थालीपाकं सर्वहुतम् ॥

आज्यभागान्तं कृत्वोपस्तीर्य दर्व्यां स्थालीपाकं सर्वं निधाय प्रत्यभिघार्य जुहुयात् । एवं सर्वहुतं कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः शेषाभावात्स्विष्टकृन्न कार्यः । दिगुपस्थानं कार्यमित्युक्तम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥४२॥

४३. बर्हिराज्यं चानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥

ततो बर्हिष आज्यं च । चशब्दात्तुषान्फलीकरणांश्चाग्नावनुप्रहृत्य प्रतिधूमं गा आनयेत् ॥४३॥

४४. शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥

ततः शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियादगच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्त इति व्याचख्युः । कानि तानि 'ईळे द्यावापृथिवी' 'इदं ह नूनमेषाम्' 'उत देवा अवहितम्' इत्येतानि 'शं न इन्द्राग्नी' इतीदं शन्तातीयमिति प्रसिद्धमित्युक्तमस्माभिः प्राक् । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम् ॥४४॥

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

४५. नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥४५॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

शौनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेदं गृह्यशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम् ॥४५॥

आश्वलायनकं गृह्यमित्थं वै विवृतं मया ।
सद्भिः सारं तु वै ग्राह्यमसारं त्यज्यतामिति ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोध्यायः ॥४॥

अथ बह्वृचाचार्यान्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः सौकर्यार्थम् । तत्तु संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा कार्यम् । तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ दैवे । पितृकृत्ये तु त्रयः । इतरत्सर्वं पार्वणवत् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः । तत्र चत्वार्यर्घ्यपात्राणि । एकं प्रेतस्य । त्रीणि पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तत्र चतुर्ष्वपि दर्भानन्तर्धाय चतुर्ष्वप्यपो निषिच्य चत्वारि सकृदनुमन्त्र्य प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान्प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । ततो गन्धमाल्यैश्चत्वार्यपि पात्राण्यर्चयित्वा प्रथमं पात्रमितरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति 'समानीव' इत्यृचा । ततोऽर्घ्यनिवेदनादि पार्वणवत् । अत्र स्थालीपाको नास्तीति कृत्वा भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाग्नौ कुर्यात् । पाणिषु वा पूर्वोक्तेन विधिना जुहुयात् । ततो हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददाति । अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानमिदम् । अन्नं पाणितले दत्तमिति पूर्वप्राशननिषेधो द्रष्टव्यः । पिण्डनिर्वपणकाले प्रेतोद्देशेनैकं पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादित्रिभ्यः पार्वणवद्दत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य त्रिषु पिण्डेषु निदध्यात् । मधुमतीभिः 'मधुवाता' इति तिसृभिः 'संगच्छध्वम्' इति द्वाभ्यां च । ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत् । ॐ स्वस्त्यस्त्विति ब्राह्म-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

णान्विसर्जयेत् । एवं चतुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति । स्त्रिया अप्येवमेव सपिण्डीकरणम् । तस्यास्तु मातृपितामहीप्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम् । एवं सति चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति । अनपत्यानां तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं नास्ति । अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं येन कर्त्रा कार्यं यैश्च सह पिण्डदानं कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम् । एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः । सुखार्थमिदमत्र व्याख्यातम् । इत्याश्वलायनसपिण्डीकरणप्रयोगः ।।

आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं भगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ।।१।।

दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।
नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ।।२।।

———

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

TRANSLATION

I. 1

1. The ritual pertaining to the fires has been stated (in the Śrautasūtras). We shall declare the domestic ritual, here.
2. There are three *pāka-yajñas*, viz.,
3. (a) The *huta-s*—poured into the fire, (b) the *pra-huta-s*—poured into something that is not fire, (c) the *brahmaṇi-huta-s*—those offered at the feeding of Brāhmaṇas.
4. And they cite the Vedic verses : 'He who with a piece of wood, with an oblation or with knowledge'.
5. He, who full of faith, puts only a piece of wood on the fire, should think, 'I perform a sacrifice; homage to that deity'. He who offers an oblation or recites the holy verses (should think, 'I perform a sacrifice'); even by the knowledge (of sacred lore) a sort of satisfaction is reached. Seeing this, the sage has proclaimed : "To him who does not keep away the cows, to him who longs for cows, to him who abides in the celestial region, utter an enchanting word which is sweeter than butter and honey." He (the speaker) means to say : "this my speech is sweeter than butter and more delicious than honey; may it be pleasing to the gods; may it be sweeter (still)".

   The sage says : "To thee, O Agni, we offer by this verse an oblation fashioned by our heart. May these be my oxen, bulls and cows. They are my oxen, bulls and cows. They who study this sacred lore or recite this text (thereby please the gods). He who offers adoration, (thereby too he pleases the gods). That too is a good

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

oblation. Indeed even by adoration (the gods are pleased), for the gods do not reject adoration. Indeed, adoration is sacrifice", thus declare the Brāhmaṇas.

I. 2.

1. Now, he should offer oblations of duly prepared (sacrificial) food in the evening as well as in the morning.
2. To the deities of the Agnihotra, Soma, Vanaspati, Agni and Soma, Indra and Agni, Heaven and Earth, Dhanvantari, Indra, the Viśvedevas, Brahman.
3. He says *Svāhā* while he offers the oblations.
4. To the same deities, the waters, the herbs, the trees, the house, the domestic deities and to the deities of the land on which the house is built.
5. To Indra, Indra's men, Yama, Yama's men, Varuṇa, Varuṇa's men, Soma, Soma's men he offers oblations in different directions.
6. To Brahman, Brahman's men in the middle.
7. To all-gods.
8. To all day-walking beings, thus by day.
9. To (all) night-walking beings, thus by night.
10. To the Rakṣas, thus to the north.
11. With the sacred thread worn over the right shoulder, he should offer the remnants to the south with the words : 'svadhā to the fathers."

I. 3.

1. Now, whenever he desires to perform a sacrifice, he should besmear with cow-dung a surface of the dimension at least of an arrow on each side; he should draw six lines on the surface, one turned to the north to the west of the fire, two turned to the east at the two separate ends, three in the middle. He should sprinkle the place with water, set up the sacred fire thereon, put a few pieces

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

of fuel on it, wipe the ground, scatter grass round it, to the east, south, west and north, ending each time in the north. Then silently he should sprinkle water round the fire.

2. He should purify butter with two *Kuśa* blades.

3. He should take two *kuśa* blades with unbroken tops, with their interior without any shoots, of the measure of a span, at their two ends, with his thumbs and fourth fingers and with his hands turned with the inside upwards, he should purify the butter to the east reciting the following verse once and twice silently: "By the impluse of Savitṛ, I purify thee with uninjured purifier, with the rays of the good sun."

4. The scattering of grass round the fire may be done or not done in the *ājya*-home.

5. So also the two *ājya* portions may or may not be sacrificed in the Pāka-yajñas.

6. And *Brahmā* is also optional except at the Dhanvantari and Śūlagava sacrifices.

7. He should sacrifice with the formula : To such and such a deity svāhā.

8. If there is no specified mention (of the deity for whom the sacrifice is meant), let it be Agni, Indra, Prajāpati, the Viśvedevas, Brahman.

9. If different *pāka-yajñas* are offered at the same time, they should have the same sacrificial grass, the same butter and the same oblation to *Sviṣṭakṛt* agni.

10. In this context they sing the following sacrificial stanza: "If he performs different Pāka-yajñas at the same time, he should offer the same Ājya, the same Barhis, the same Sviṣṭakṛt, even if the deity of the sacrifices be different."

I. 4.

1. In the northern course of the sun, in the bright half of the month, under an auspicious *nakṣatra*, he should perform

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

the tonsure, initiation, the cutting of the beard and the marriage ceremonies.

2. According to some (legislators), marriage may be performed at any time.

3. At the beginning of the ceremony he should offer four oblations of butter.

4. (He should make four *Ājya* offerings) with the following three verses that begin with "O Agni, thou purifiest life" and with the one verse beginning with "O Prajāpati, no other one than thou" or with the Vyāhṛtis (bhuḥ svāhā etc.)

5. Some hold that he should sacrifice with both (i.e. with mantras and Vyāhṛtis).

6. Others hold that no such oblations are to be offered.

7. At the marriage ceremony the fourth oblation should be offered with the formula : "O Agni ! thou art Aryaman to the girls.

I. 5.

1. He should examine the family first, as stated previously : "Those who are from the mother's and the father's side."

2. The father should give the girl to an intelligent young man.

3. He (the bridegroom) should marry a girl of intelligence, beauty, moral conduct and one who is free from disease.

4. It is difficult to discern the character of the intended bridegroom,

5. He should prepare eight lumps of earth and murmur over the lumps the following verse : "In the beginning the right was established; on the right is founded truth. For what this girl is born, may she attain that here. What is true may be revealed here." Then he should speak to the girl to take one of lumps.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

6. If the girl selects the lump of earth from the field that produces two crops in a year, he may know that her children will prosper in food. If she chooses the lump of earth from a cow-stable, her offspring will be rich in cattle. If she chooses the lump of earth from an altar she will be prosperous in holy attainments. If she chooses the lump of earth from a pool that never dries up, she will be rich in everything. If she chooses the lump of earth from a gambling place, she will be addicted to gambling. If she chooses the lump of earth from a place where four roads meet, she will not be faithful to her husband. If she chooses the lump of earth from a barren land, she will be poor. If she chooses the lump of earth from a burial place, she will cause death of her husband.

I. 6.

1. The father may give away his daughter (to the bride-groom) with a libation of water, after adorning her with ornaments. Such a marriage is called *Brāhma*. A son born of this marriage, purifies twelve descendants and twelve ancestors on both sides. The father may give away his daughter to a priest, having adorned her with ornaments, while a sacrifice with the three Śrauta fires is going on. This marriage is called *Daiva*. The son born of this marriage purifies seven descendants and seven ancestors on both sides. If the bride and bridegroom observe the nuptial rites together, the marriage is called *Prājāpatya*. The son born of this marriage purifies eight descendants and eight ancestors on both sides.

If the father of the girl receives a bull and a cow from the bride-groom, for giving away the girl, the marriage is called *Ārṣa*. A son born of this marriage purifies seven descendants and seven ancestors on both sides.

If the bridegroom marries her after entering into mutual contract it is called *Gāndharva* marriage. If the bridegroom marries her after satisfying her father with money this sort of marriage is called *Āsura*.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

If he carries off the girl while her kingsmen are asleep or inattentive, the marriage is called *Paiśāca*. If he carries off the girl after killing her relatives, cutting their heads, while she weeps and they weep, the sort of marriage is called *Rākṣasa*.

I. 7.

1. Now, indeed, different are the customs of different countries and villages. He should observe those at the wedding.
2. What, however, is common to all the countries and villages we shall state.
3. He should place to the west of fire a stone and a water-vessel to the north-east. He should sacrifice while the bride takes hold of him. He should stand with his face turned to the west, while she sits with her face turned to the east. With the formula, 'I take hold of thy hand for the sake of pleasure,' he should grasp her thumb if he longs that only male issues be born to him.
4. If he desires only female issues he should catch hold of her fingers alone.
5. If he desires both male and female issues, he should seize her hand on the hair-side, together with the thumb.
6. He should lead her thrice round the nuptial fire and the water-jar so that their right sides are turned to the fire. He should murmur : "This am I, that art thou. That art thou, this am I; the heaven I, the earth thou; the Sāman I, the Ṛk thou. We shall marry here; we shall produce children. Loving, bright, and kind-hearted, may we live a hundred years".
7. Each time after he has taken the bride round the fire, he makes her ascend the stone reciting the formula: "Ascend on this stone; be firm like a stone, suppress the enemies, tread the enemies down."
8. The bridegroom should pour butter over the hands of the bride while either her brother or a substitute for her

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

brother should pour fried grain twice over the joined hands of the bride.

9. Thrice, as it is customary among the descendants of Jamadagni.

10. He should pour butter again over the sacrificial food.

11. And over what has been cut off.

12. This is the rule about the portions to be cut off.

13. "For god Aryaman the girls have offered oblations to Agni. May he, god Aryaman, release her from this and not from that place, Svāhā.

For god Varuṇa the girls have offered oblations to Agni. May he, god Varuṇa, release her from this and not from that place, Svāhā.

For god Pūṣan the girls have offered oblations to Agni. May he, god Pūṣan, release her from this and not from that place, Svāhā !"

With these verses she should offer the fried grain without opening her joined hands as if she did so with the spoon—*sruk.*

14. Without taking her round the fire, she offers grain from the neb of a basket towards herself, silently a fourth time.

15. Some take the bride round the fire each time after the fried grain has been poured out. Thus, the two last oblations do not immediately succeed each other.

16. He then unties two locks of her hair if they are made.

17. If the two tufts of wool are tied round her hair on the two sides, he should release the right tuft first with the following : "I release thee from the noose of Varuṇa."

18. Next he should release the left tuft with the following:

19. He then makes her walk seven steps in the north-eastern direction with the following formula: "For food with one step, for juice with two steps, for the increase of wealth with three steps, for comfort and welfare with four steps, for offspring with five steps, for the seasons with six steps.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

Be friend with seven steps. Be thou devoted to me. May we acquire many sons who may reach old age".

20. The priest then joins their heads together and sprinkles them with water from the water-jar.

21. The bride should live that night in the house of an aged Brāhmaṇa woman whose husband is alive and whose children are alive.

22. When she sees the polar star, the star Arundhatī and the seven sages (ursa major) she should break silence and say: "May my husband live long and may I get children."

I. 8.

1. When the newly-wedded couple set out on journey, let the bridegroom help her ascend the chariot with the verse, 'May Pūṣan take thee from here grasping thy hand.'
2. With the hemistich, 'carrying stones, the river flows, hold fast together' he should make her ascend a ship.
3. With the following hemistich let him make her descend from it.
4. If she weeps, he should speak the verse, 'the living one they lament.'
5. They carry the wedding fire in front always.
6. At auspicious places, trees and cross-ways he should murmur : 'May no robbers meet us.'
7. At each and every abode on the way he should look at the seers and murmur the following verse : "Good fortune brings this woman."
8. He should make her enter the house with the verse : "Here may thy pleasure increase along with offspring."
9. He should set up the nuptial fire (at his dwelling place) andthen spread, to the west of it, a hide of the bull with its neck to the east, with the hair outside. He should then offer oblations to the fire while she sits on that hide and takes hold of him. He should murmur the following four

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

verses : "May Prajāpati create offering to us" and after each verse offer oblations. And with the verse "May all the gods unite" he partakes of curds and gives a portion thereof to her, or he besmears his as well as her heart with the rest of the *Ājya*.

10. From that time onward, they should not eat saline food, they should observe chastity, decorate their person and sleep on the ground.
11. They should observe this rule for three nights or twelve nights after the performance of sacrifice on entering the house.
12. Or for one year, according to some teachers. Thus a sage will be born to them.
13. When he has fulfilled this vow, he should give the bridal dress to the Brāhmaṇa who knows the Sūryā hymn.
14. He should give food to the Brāhmaṇas.
15. He should cause the Brahmāṇas to recite *svastyayana* hymn.

I. 9.

1. Beginning from the wedding he should worship the domestic fire himself, or his wife or also his son or his daughter or his pupil.
2. The fire should be kept without break.
3. If it goes out, the wife should fast. Thus say some teachers.
4. The rules in regard to this are the same as in the Agnihotra.
5. The time for blazing the fire and for sacrificing in it has already been explained.
6. The sacrificial food should not contain meat.
7. If he likes he may perform the sacrifice with rice, barley, and sesamum.
8. He should sacrifice in the evening with the formula "To Agni Svāhā"; in the morning with the formula "To Sūrya Svāhā". He should offer the second oblation both times.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

I. 10.

1. Now the oblations of cooked food on the new and full moon days.
2. The rules for observing the fast on the two Parvan days (*Purṇimā* and *Amāvasyā*) are the same as declared in the context of the *Darśa Pūrṇamāsa* sacrifices.
3. And the same procedure (as adopted thereat) about the binding together of the fuel and the *barhis*.
4. And the same deities with the exception of *Upāṁśu-yāga*, *Indra* and *Mahendra*.
5. Other deities are optional.
6. For each deity he offers handfuls (of rice etc.) putting two Kuśa blades (on the vessel), with the verse, "Agreeable to such and such a deity I offer thee."
7. He should sprinkle the four portions of *havis* with water in the same manner as he had offered them, with the verse, "Agreeable to such and such a deity I sprinkle thee."
8. When the rice etc. have been husked and cleansed thrice he should cook the four portions, separately.
9. Or he should cook them together.
10. If he cooks the four portions separately, he should touch the grains after he has separated them with the *mantra* "This to this god, this to this god."
11. If he cooks the portions together, he should put them separately in different vessels and sacrifice them.
12. When the portions of sacrificial food have been cooked, he should sprinkle them with butter, take them from fire to the north, put them on the *Barhis* and sprinkle the fuel with butter *reciting the mantra*, "This fuel is thyself, O Jātavedas ! thereby burn thou and increase, and O burning one ! make us flourish and prosper through children, cattle, holy power and food "Svāhā".
13. He should silently pour out the two *āghāras* (= *ājya* oblations) but should sacrifice the two *ājya* portions with the *mantra* : "to Agni svāhā, to Soma svāhā".

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

14. The *ājya* oblation poured out from the north belongs to Agni and that poured out from the south belongs to Soma.
15. The Brāhmaṇas declare that the two ājya portions are the two eyes of the sacrifice.
16. Thus, of the person facing the west, the right eye is the northern; the left eye is the southern.
17. In the middle of the sacrificial fire he sacrifices the Havis or to the west, ending them in the east or in the north. But to Agni Sviṣṭakṛt he sacrifices oblations to the north-east.
18. He cuts off Havis from the middle and eastern parts.
19. The pañcāvattins (=those who make five portions) cut off from the middle, the eastern and the western parts.
20. From the northern side, the portion for Sviṣṭakṛt.
21. Thus, he should omit the second pouring of butter over the sacrificial food.
22. What I have overdone and what I have underdone, all that may that Agni *Sviṣṭakṛt* who knows it make well sacrificed and well offered for me. To Agni Sviṣṭakṛt, to him who offers oblations for all expiations so that they are well offered, and to him who helps us obtain our desires ! Make us in all our efforts successful.
23. He should pour out full vessel of water on the Barhi.
24. This is (called) *Avabhṛtha*.
25. This rule applies to *Pākayajñas*.
26. Whatever has been left of the Havis he should give as fee (to Brahmā).

I. 11.

1. Now, the ritual of animal sacrifice (*paśukalpa*).
2. To the north of the sacrificial fire, he should make a place for the *Śāmitra* fire; he should then give drink to the (sacrificial) animal and wash it; he should place it to the east

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

of the fire with its face turned to the west and then make oblations with the following two verses : "Agni is our messenger." He should touch the animal from behind with a fresh leafy branch reciting the *mantra*, "Agreeable to such and such a deity I touch thee."

3. He should sprinkle the animal from the front with water containing rice and barley with the *mantra* "Agreeable to such and such a deity I sprinkle thee."
4. When he has made the animal drink of that water, he should pour out the rest over the right forefoot (of the animal).
5. They carry fire round the animal without murmuring the *mantra* and lead it to the north.
6. They carry a fire-brand in front of the animal.
7. This is called the *Śāmitra* fire.
8. The performer should touch the animal with two *Vapāśrapaṇi* ladles.
9. The sacrificer should touch the performer.
10. To the west of the *Śāmitra* fire he should kill the animal whose head is turned to the east or to the west and whose feet are turned to the north. Then he should put a grass-blade on the animal's navel which he himself sets to the south. He then draws out the omentum, cuts off the omentum, seizes it with the two *Agniśrapaṇis*, sprinkles it with water, warms it at the *Śāmitra* fire, takes it before that fire, roasts it and then circumambulates the two fires and sacrifices it.
11. At the same fire they should cook food.
12. He should cut off eleven portions from the animal, from all its limbs. He should boil them at the *Śāmitra* fire and warm the heart on a spit. He should begin sacrificing at first a portion of the cooked food.
13. Or (he should sacrifice a portion of the cooked food) together with the avadāna portions.
14. From each of the *avadānas* he cuts off two portions.
15. They perform the rites only with the heart-spit without murmuring the *mantras*.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

I. 12.

1. At the *Caitya* sacrifice, he should offer a *Bali* to the *Caitya* before the *Sviṣṭakṛt* fire.

2. If the *Caiya* is situated in a far off place, he should send the Bali through a leaf-messenger, with the mantra : "Where thou knowest, O tree." He should make two lumps of food, place them on a carrying-pole and give them over to the messenger and murmur : "Carry thi s Bali to that Caitya." He should give the messenger's lump to the messenger with the words : "This *Bali* is meant for thee."

3. If there is some danger in between, he should give the messenger some weapon too.

4. If there be a river on the way, he should give the messenger something of a raft and utter the *mantra* : "By the help of this razor you will cross the river".

5. At the *Dhanvantari* sacrifice, he should offer first a Bali to the priest who is stationed between Brahmā and the fire.

I. 13.

1. In the Upaniṣad there are recorded the *Garbhālambhana* (the rite for securing the conception of a child), the *Puṁsavana* (the rite for obtaining the male child) and the *Anavalobhana* (the rite for warding off evil against the embryo).

2. If he has not studied the *Upaniṣad* (he should know that) he should give to his wife, in the third month of her pregnancy, in Tiṣya nakṣatra, after she has fasted, in curds from a cow with a calf of the same colour with herself, two beans and one barley grain to eat for each handful of curds.

3. To the query of her husband, "what dost thou drink ? What dost thou drink ?" She should repeat thrice: "The issue of a male child, the issue of a male child."

4. Thus he should give her three handfuls of curds,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

5. Then, in the shadow of an altar, he should insert, into her right nostril, the sap of a fresh herb.
6. According to some, he should do so by reciting the Prajāvat and Jīvaputra hymns.*
7. He should sacrifice a portion of the cooked food to the deity Prajāpati. He should touch the region of her heart with the *mantra* : "Whatever lies hidden, O thou whose hair are well parted ! in thy heart, in Prajāpati that I know. May I not meet with misfortune accruing from sons.

I. 14.

1, In the fourth month of pregnancy the parting of the hair (sīmantonnayana) is performed.
2. In the bright half of the month, when the moon is in conjunction with the nakṣatra of male gender.
3. He should set up the fire and spread to the west of it a bull's hide with its neck turned to the east, with the hair turned upwards, he should make oblations while his mistress sits on that hide taking hold of him. (He should pour offerings) with the two *mantras*: "May dhātṛ give to his worshipper" with the two *mantras*, "I invoke Rākā"- and with the verses 'Nejameṣa' and 'Prajāpate...'"
4. Then he should thrice part her hair upwards with a bunch containing an uneven number of unripe fruits and with a porcupine's quill bearing three white spots and with the three bunches of Kuśa grass with the following *mantra*, 'Bhūr, bhuvaḥ, svar Om!'
5. Or four times.
6. He should order the two lute-players, "Sing your songs for king Soma".
7. (They sing :) "May Soma, our king, protect the human race. Settled is the dominion of so and so" here they name the river on which they dwell.

* For the translation of these verses see *References and Notes*.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

8. They should do whatever the aged Brāhmaṇa women whose husbands and children are alive, order them to do.
9. A bull is the sacrificial fee.

I. 15.

1. If a son is born, the father should, before other people touch the babe, give him to eat, with a golden spoon, butter and honey with which he has mixed gold-dust with the *mantra* : "I give thee the wisdom of honey born of Savitṛ, the bountiful. Of long life and protected by the gods, may you live a hundred years in this world !
2. Bringing the mouth to the child's ears he should murmur the *mantra* : Productive of intelligence. "May god Savitṛ give thee Intelligence; may goddess Sarasvatī give thee Intelligence. May gods Aśvins clad in lotus garlands give thee Intelligence."
3. He should touch the child's shoulders with the *mantra* : "Become thou a stone, become thou an axe, become thou an insuperable gold. Truly, thou art the Veda called son. Mayst thou live for a hundred years"; and with the *mantras*, "Indra, give us the best treasures." "Bestow on us (riches) O bountiful one, O speady one."
4. They should give child a name.
5. The name should begin with a sonant, should have a semi-vowel in the middle, a visarga at the end. It should consist of two syllables.
6. Or of four syllables.
7. Of two syllables, if he desires his fame to be established; of four syllables if he desires to attain holy lustre.
8. Names should have even number of syllables for men.
9. Uneven for women.
10. He should select a (secret) name for the child which is to be used in offering respectful salutations to the preceptor. That name, his parents alone should know till he undergoes the initiation ceremony.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

11. When he returns home from a journey abroad he should embrace his son's head and murmur. "Thou art born from each and every part of my body, out of my heart thou art born. Truly thou art my very self named son; live for hundred years.
Then he should kiss him thrice on his head.

12. If the rite is performed for a girl, he should not murmur any *mantra* at all.

I. 16.

1. In the sixth month the father should perform the *Anna-prāśana* ceremony of the child.
2. He should feed the child with the goat's flesh if he longs for abundance of food.
3. Flesh of partridge, if he desires holy lustre.
4. Boiled rice with butter if he desires bodily splendour.
5. He should give him to eat food mixed with curds, honey and butter with the following *mantra* "O Lord of food ! give us food nourishing and strong. Uplift the giver, bestow power on us, men and animals.
6. If the rite is for the girl he should not murmur any *mantra* at all.

I. 17.

1. In the third year, he should perform the tonsure ceremony of the child, or in any year according to his family tradition.
2. To the north of the fire, he should place vessels filled with rice, barley, beans and sesamum seeds.
3. To the west of the fire, he should place the bull-dung in a new vessel, the Śamī leaves and boy in the mother's lap for whom that ceremony is intended.
4. To the south of the mother, the father should sit holding twentyone bunches of Kuśa grass.
5. Or the Brahmā should hold twentyone bunches of Kuśa grass.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

6. The father should sit to the west of the boy. He should pour cold and warm waters together, with the words : "O Vāyu ! with warm water come hither."

7. He should take a portion of that water, and fresh butter or some drops of curd and moisten thrice the boy's head from the left to the right with the *mantra*, "may Aditi cut thy hair and may the waters moisten thee for vigour."

8. In the right portion of the hair he should put each time three Kuśa bunches with the blades towards the boy himself and then murmur, "O Herb ! protect him."

9. With the words "O axe ! do not harm him", he should press the razor on the Kuśa blades.

10. He should cut the hair with the verse, "The razor wherewith at first the wise Savitṛ has shaved the beard of king Soma and of Varuṇa, with that, ye Brāhmaṇas shave now his hair that he may be blessed with long life and old age."

11. Each time he cuts he should give the hair with their points to the east, together with Śami leaves to the mother. She should put them down on the bull-dung.

12. "With what Dhātṛ has shaven the head of Bṛhaspati, Agni, and Indra for the sake of long life, with that I shave thy head for longevity, glory and welfare"—thus a second time.

"By what he may at night further see the sun and that too for long, with that I shave thy head for longevity, glory and welfare"—thus a third time.

13. With all the above *mantras* a fourth time.

14. Thus thrice on the left side of the head.

15. He should wipe off the edge of the razor with the *mantra* : "If thou shavest as a shaver his hair with the razor, the wounding and the well-shaped, purify his head but do not deprive him of his life."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

16. He should order the barber : "With cold and hot waters do what is to be done with water. Do no harm to him but arrange his hair well."

17. He should have the hair arranged according to the custom of the family.

18. If the rite is for a girl, he should not murmur any *mantra* at all.

I. 18.

1. Thereby the rite of shaving the beard is also explained.
2. He should perform this rite in the sixteenth year.
3. For the word 'hair' he should substitute the word 'beard' in the *mantras*.
4. Here they should moisten the beard.
5. "Purify his head, his face, but do not deprive him of his life."
6. He should order the barber : "Arrange his hair, beard, the hair of his body, his nails and throw them to the north."
7. He should bathe and remain silent during the day but break silence (in the evening) in the presence of his teacher, saying, "I wish to give a gift to thee."
8. An ox and a cow is the sacrificial fee.
9. He should observe the vow, (imposed by the teacher), for a year (in the manner as described below).

I. 19.

1. In the eighth year (from birth) he should initiate a Brāhmaṇa.
2. Or in the eighth year from the conception.
3. In the eleventh, a Kṣatriya.
4. In the twelfth, a Vaiśya.
5. Till the completion of the sixteenth year, the period of initiation has not passed for a Brāhmaṇa boy.
6. Till the completion of the twenty-second year for a Kṣatriya boy, till the completion of the twenty-fourth for

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

a Vaiśya boy. After that time they lose their right of initiation i.e. they cannot learn *Sāvitrī*.

7. (After that time has reached) none should perform their initiation, none should teach them, none should perform sacrifice for them, none should have intercourse with them.

8. (The preceptor should initiate) the boy who is adorned with ornaments, whose hair on the head is arranged' who is dressed in a garment that has not been washed or who is clad in an antelope-skin, if he be a Brāhmaṇa, the skin of a spotted deer if a Kṣatriya or a goat's skin if a Vaiśya.

9. If they put on garments, they should be red-coloured : the Brāhmaṇa should wear a reddish yellow dress, the Kṣatriya a light red dress, the Vaiśya a yellow dress.

10. Their girdles are as under :

11. That of a Brāhmaṇa should be made of muñja grass, that of a Kṣatriya of a bow-string, that of a Vaiśya woollen.

12. Their staffs are as under :

13. That of a Brāhmaṇa of Palāśa wood, that of a Kṣatriya of Udumbara wood, that of a Vaiśya of Bilva wood, that of a Brāhmaṇa of the span of hair, that of a Kṣatriya of the span of forehead, that of a Vaiśya of the span of nostril.

I. 20.

1. Or any sort of staff may be used by men of any caste.

2. While the pupil takes hold of him, the teacher should sacrifice, sitting to the north of the fire, with his face turned to the east.

3. The pupil should sit to the east of the fire, with his face turned to the west.

4. The teacher then should fill his own palms and those of the pupil with water, with the *mantra*, "That we choose of *Savitṛ*" and from the hollow of his hands, he should make the water flow down on the palm of the pupil's

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

hands. Then having poured the water over his hands he should with his own hand take hold of the pupil's hand together with the thumb with the *mantra*: "By the impulse of the god *Savitṛ*, with the arms of the two Aśvins, with Pūṣan's hands, I take hold of thy hand, N.N.!"

5. With the formula "*Savitṛ* has taken hold of thy hand N. N. !" a second time. With the formula, 'Agni is thy teacher, N. N. !' a third time.

6. He should ask him to look at the suu, while the teacher should murmur, 'Gcd Savitṛ, this is thy pupil; protect him, may he not die.'

7. (The teacher would ask the pupil), "Whose pupil art thou ? The breath's pupil art thou. Who does initiate thee and whom does he initiate ? To whom shall I give thee in charge ?"

8. With the (following) half verse he should make him turn round from left to the right : "A youth well-attired and well-dressed came hither."

9. Putting his hands over his shoulders he should touch the region of his heart with the (following) verse.

10. He should wipe the ground round the fire and then put a piece of wood into the fire silently.

"Silence belongs to Prajāpati; the pupil belongs to Prajāpati"—the Brāhmaṇas have declared thus.

I. 21.

1. Some ācāryas put the pieces of wood into the fire with the *mantra* : I have brought a piece of wood to the fire, to the great Jāta-vedas. O Agni, through that piece of wood do thou increase; through the Brahman may we increase. Svāhā !"

2. He should put the fuel on the fire, then touch it. He should wipe off his face with the formula, "With thy splendour I anoint myself."

3. "With splendour he anoints himself." Thus the Brāhmaṇas have declared.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

4. "May Agni bestow on me insight, offspring and splendour. May Indra bestow on me insight, offspring and strength. May Sūrya bestow on me insight, offspring and splendour. May I with thy splendour, O Agni, become splendid. May I with thy vigour become vigorous. May I with thy consuming power obtain consuming power." With these *mantras* he should approach the fire, bend his knee, embrace the teacher's feet and utter : Recite Sāvitrī, sir, recite Sāvitrī, sir.
5. With his own hands taking hold of the pupil's hands with the garment of the pupil, the teacher should recite *Sāvitrī* foot by foot, hemistich by hemistich and the full verse.
6. He should make the pupil recite *Sāvitrī* as far as he can.
7. He should put his hand on the region of the pupil's heart, with the fingers upwards, with the *mantra*, "Into my will I take thy heart; after my mind shall thy mind follow; in my word shall thou enjoy with all thy will. May Bṛhaspati bring about our communion."

I. 22.

1. He should tie the girdle round his waist, provide him with a staff and ask him to live the life of a student.
2. "Thou art my pupil; eat water, carry out your duties; sleep not in day-time, be devoted to the teacher and study the Vedas."
3. He should devote twelve years to the study of each Veda.
4. Or as many years as he devotes to learning.
5. He should collect food both in the evening and the morning.
6. He should put fuel on the fire (i.e. sacrifice) both in the evening and the morning.
7. He should beg first of a man or a woman who will not refuse.
8. "Provide food, Sir, provide food."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

9. Whatever he has received he should announce to the teacher. He should not beg alms for the rest of the day.

10. When the sun has set, he should cook the rice which he has collected from the house-holders or which he has received from the teacher and then proclaim to the teacher, "sir, it is cooked."

11. The teacher should sacrifice while the student takes hold of him (with the following *mantra*) : "The wonderful lord of Assembly—" etc. etc.

12. With Sāvitrī, a second time.

13. With the *mantrae* that have been studied afterwards.

14. A third time, he should sacrifice to the *ṛṣis*.

15. To Sviṣṭakṛt Agni, a fourth time.

16. He should provide food for the Brāhmaṇas and ask them to pronounce that his studies are over.

17. From that time onward, he should eat no saline food. He should observe chastity. He should sleep on the ground for three nights, twelve nights or one year.

18. When he has completed the vow, the teacher should perform for him the rite of stimulating intelligence.

19. To the south which is a welcome direction, he should sprinkle water thrice from left to right, with a water-vessel round a palāśa tree with a single root or in the absence of Palāśa round a Kuśa bunch. The teacher should ask him to repeat, "O glorious one, thou art glorious, O glorious one, lead me to glory. As thou art the preserver of the treasure of sacrifice for the gods, may I become the preserver of the treasure of the Veda for men.

20. Thereby has been explained the imposition of vows, from the rite of tonsure to the charge-giving ceremony.

21. The above presentation is enjoined on him who is not already initiated.

22. Now we prescribe for one who is already initiated.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

23. The tonsure ceremony as well as the rite of stimulating intelligence is optional.
24. There are no rules for the charge-giving ceremony.
25. There is no specific time prescribed.
26. He should recite the following as Sāvitrī : "That we choose of god Savitṛ.

I. 23.

1. He should choose priests whose limbs are neither deficient nor superfluous, and who on the mother's and on the father's side—as has been declared above.
2. According to some teachers, he should select young men as officiating priests.
3. At first he should choose the Brahman, then the Hotṛ, then the Adhvaryu and then the Udgātṛ.
4. Or all who officiate at the *Ahīna* sacrifice or those lasting for one day.
5. The Kauṣītakins prescribe *Sadasya* as the seventeenth, saying : He is the superintendent at the sacrifices. This has been declared in the following two verses : "He whom the priests, performing sacrifice in various ways."
6. First of all, he should choose the Hotṛ priest.
7. With the *mantra*, "Agni is my hotṛ, he is my hotṛ, I choose thee (*name*) as my hotṛ," he should choose the hotṛ.
8. With the *mantra*, "Candramā (the moon) is my Brahmā; he is my Brahmā; I choose thee as my Brahmā," he should choose the Brahmā.
9. With the *mantra*, "Āditya (the sun) is my Adhvaryu" he should choose the Adhvaryu. With the *mantra*, "Parjanya is my Udgātṛ"—he should choose the Udgātṛ. With the *mantra*, "the waters are my reciters of what belongs to the Hotrakas" he should choose the Hotrakas.

   With the *mantra*, "The rays are my Camasādhvaryus" he should choose the Camasādhvaryus. With the *mantra*, "the ether is my *Sadasya*" he should choose the *Sadasya*. The

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

chosen one should murmur : "A great thing thou hast told me; splendour thou hast told me; fortune thou hast told me; glory thou hast told me; praise thou hast told me; success thou hast told me; enjoyment thou hast told me; satiation thou hast told me; everything thou hast told me."

10. He should murmur the *mantra* : "Agni is thy Hotṛ, he is thy Hotṛ; thy human Hotṛ I am", and announce his assent.

11. "Candramas (the moon) is thy Brahmā; he is thy Brahmā," thus the Brahmā.

12. In the same way he should choose others. If the priest is going to perform a sacrifice for another person he should add : "May that protect me, may that enter me, may that nourish me, may I thereby satiate my desire."

13. If an officiating priest abandons a function (of sacrifice), another priest should not take it up.

14. He should not take up the *Ahīna* sacrifice for small sacrificial fee.

15-18. He should not take up sacrifice for a person who is sick or suffering, or who is seized with consumption or who is condemned among his village-folk or whose mother is not chaste.

19. He should ask the *Somapravāka* : "What sacrifice is it ? Who are the officiating priests ? What is the fee for sacrifice ?"

20. If the conditions be favourable, he should accept the invitation.

21. The priests should neither eat flesh nor copulate with a woman until the sacrifice ends.

22: "By this (prayer) O Agni, increase"; with this *mantra* he should offer oblations of Ājya in Dakṣiṇāgni and then retire wherever he likes.

23. In similar manner he who has not set up the Śrauta fires should sacrifice in the domestic fire with the *mantra* : "Forgive us, O Agni, this sin."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

I. 24.

1. After having chosen the priests for the sacrifice he should offer honey-mixture (*madhuparka*) to them.
2. To a Snātaka who comes to his house.
3. To a king.
4. To a teacher, the father-in-law, a paternal uncle and a maternal uncle.
5. He should put honey into curds.
6. Or butter if there is no honey.
7. A seat, the water for washing the feet, the Arghya water, the water for sipping, the honey-mixture and a cow. Everyone of these things he should give thrice to the guest.
8. He should sit on grass pointed to the north, with the following *mantra* : "I am the highest amongst my people as the sun is among the shining ones. I shall tread on him whosoever challenges me." Or she should murmur the *mantra* after he has sat upon it.
9. He should make the sacrificer wash his feet. If he be a Brāhmaṇa, the right foot first.
10. If he be a Śūdra, the left foot first.

11-12. When his feet have been washed, he should receive the *Arghya* water in the palm of his hand and then sip the water with the sipping ladle with the *mantra* : "Thou art the first layer for Ambrosia."

13. He should look at the *Madhuparka* when they bring it to him with the *mantra*, "I look at thee with Mitra's eye."
14. He should accept the *Madhuparka* with joined hands with the *mantra*, "By the impulse of the god Savitṛ, with the arms of the two Aśvins, with the hands of Pūṣan, I accept thee." He should take the *Madhuparka* into his left hand, look at it, murmuring the three *mantras* :"Honey the winds to the righteous one." He should stir it thrice from left to right with the fourth finger and the thumb. He should wipe his fingers with the *mantra*, "May Vasus eat thee with Gāyatrī metre"—to the east.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

15. With the *mantra*, "May the Rudras eat thee with the Triṣṭubh metre"—to the south. With the *mantra*, "May the Ādityas eat thee with the Gāyatrī metre"—to the west. With the *mantra*, "May the Viśve devas eat thee with the Anuṣṭubh metre"—to the north. With the *mantra*, 'To the beings, thee' he should thrice take a portion of *Madhuparka* from the middle of it.

16. With the *mantra* : "the milk of Virāj thou art" he should take a portion of *Madhuparka* for the first time. With the *mantra* : "The milk of Virāj may I obtain"—the second time. With the *mantra* "In me may the milk of Padyā Virāj dwell"—the third time.

17. He should not eat *Madhuparka* completely.

18. He should not eat *Madhuparka* to his satiety.

19. After he has taken a portion of *Madhuparka* he should give the remainder to a Brāhmaṇa with his face to the north. If there is no Brāhmaṇa he should throw it into the water.

20. Or he should eat the full Madhuparka.

21. He should sip water with the sipping-ladle with the *mantra* : "Thou art the covering of Ambrosia."

22. With the *mantra*, 'Truth ! Glory ! Fortune ! May fortune abide in me—a second time.

23. When he has sipped water, they bring him the cow.

24. He should murmur, "My sin is destroyed, my sin is destroyed." (He should then say) 'yes, do it', if he chooses to have her slain.

25. He should murmur, 'The mother of the Rudras, the the daughter of the Vasus'. (He should say) 'yes, let her be loose', if he wishes to let her loose.

26. The *Madhuparka* should not be without flesh, should not be without flesh.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CHAPTER II

II. 1.

1. On the full-moon-day of the *Śrāvaṇa,* he should perform the *Śravaṇā* rite.
2. He should fill a new jar with the flour of new barley; he should put the jar and a spoon for offering oblations on new strings of a carrying pole.
3. He should prepare fried barley grains and smear half of them with butter.
4. After the sun has set, he should prepare *sthālīpāka* (the cooked food) and a cake in one dish. He should sacrifice the cooked food while he should murmur the (following) verses," turn by turn : "Agni, take us on a good path to riches." He should then, take up, in the hand, a cake in a dish and utter the following *mantra* : "To the Steady one, to the Earth-deity, svāhā."
5. He should immerse the cake into the butter or he should put the same in a position that its back remains visible.
6. With the *mantra,* "Agni do not deliver us to Evil", he should sacrifice the butter with the spoon wherein the cake is laid.
7. With the *mantra,* "May the steeds at invocation be propitious to us," he should offer the besmeared grains with his hands joined together.
8. The remaining grains he should give to his people.
9. He should fill the spoon with flour, out of the jar and go out of the house to the east, pour water on the ground on a clean spot and sacrifice with the *mantra* : "To the divine hosts of serpents svāhā." He should offer reverence to them with the *mantra* : "To the serpents that are terrestrial, that are aerial, that are celestial and those that abide in four directions I have brought this oblation, to them I offer this *Bali.*"

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

10. He should go round the Bali from left to right; he should sit down to the west of Bali with the *mantra* : "Thou art the serpent, thou art the lord of creeping serpents, thou protectest men by food, serpents by cake, gods by sacrifice. I am in thee, the serpents are in thee. They should do me no harm. I offer this spoon to thee."

11. With the following *mantra* "Firm one, I give so and so in charge, to thee, (and again) firm one, I give so and so in charge to thee, he should give his people man by man in charge to the serpent god.

12. "Firm one, I give myself in charge to thee." With this formula he should give himself in charge at the end.

13. None should step between the Bali and the sacrifice until the rite-of-giving-in-charge has been completed.

14. With the formula, "To the divine hosts of the serpents svāhā", he should offer *Bali* in the evening as well as in the morning till the rite of the "re-desent" is accomplished.

15. Some count the days till the "re-descent" and offer the same number of *Balis* on the very day on which the *Śravaṇā* rite is performed.

II. 2.

1. On the full moon day of *Āśvayuj*, the *Āśvayujī* rite is performed.

2. They should decorate the house, bathe themselves, put on clean dress. They should offer cooked food for Paśupati and sacrifice with the formula, "To Paśupati, Śiva, Śaṅkara and Pṛṣātaka svāhā !"

3. He should sacrifice with joined hands a mixture of curds and butter with the *mantra* : "May what is deficient be made full to me; may what is full not decay to me. To Pṛṣātaka svāhā."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

4. United with seasons, united with the manners, united with Indra and Agni, svāhā. United with the seasons, united with the manners, united with Heaven and Earth, svāhā." With these formulas one who has set up Śrauta fire should offer a portion of sthālīpāka (cooked food) at the Āgrāyaṇa sacrifice.
5. But one who has not set up the Śrauta fires should also perform the same offering in the domestic fire.

II. 3.

1. On the full moon of *Mārgaśīrṣa* he should perform the 'redescent' rite on the fourteenth tithi.
2. Or on the tithi of the full moon itself.
3. He should renovate the house : give a new coating to the walls, spread out a new roof and level the floor, offer oblations of milk-rice when the sun has set, while he should murmur the following *mantra* : "Beat away, O white one with thy foot, with thy forefoot and with thy hind foot these seven daughters of *Varuṇa* and all that belongs to the royal lineage, svāhā ! Within the dominion of the white no serpent has killed anybody. To the white one, the son of Vaidarva, I offer reverence, svāhā."
4. Here no oblations to Sviṣṭkṛt are made.
5. "May we remain safe from the sons of Prajāpati", he should murmer thus while looking at fire. "Be happy and friendly to us." He should murmur this *mantra* while he in his mind should think of the winter.
6. To the west of the fire there is a well-spread layer of straw. He should lie down on that layer and murmur the following : "Be soft, O Earth (for all of us)." He should lie on that layer together with his people, with his head turned to the east and with his face turned to the north.
7. His people too should act as suits the occasion.
8. (Together) or successively from the eldest to the youngest.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

9. The experts in the science of *mantras* should recite the *mantras*.

10. They should rise from their seats and thrice murmur the *mantra* : "May the gods protect us, from that place."

11. They should murmur the same verse, a fourth time, with their faces to the south, to the west and to the north.

12. The sacrificer should arise, murmur the hymns sacred to the Sun and other auspicious *mantras*. He should prepare the food and feed the Brāhmaṇas. He should cause them to murmur auspicious hymns too.

II. 4.

1. On the eighth days of the four dark fortnights of winter and Śiśira seasons he should celebrate the Aṣṭakas.

2. Or on one of these days.

3. A day before, he should offer to the manes :

4. Boiled rice, that mixed with sesamum seeds and rice-milk.

5. Or cakes of four Śarāvas of ground grain.

6. He should sacrifice with the eight verses : "May the lower and higher Fathers arise" or with as many verses as he likes.

7. Then next day, he should celebrate the *aṣṭakas* with the animal sacrifice and the mess of cooked food.

8. He may give grass to an ox.

9. Or he may burn brushwood with his fire.

10. With the formula, "This is my *aṣṭakā*."

11. But in no way should he miss the aṣṭakas to celebrate.

12. Some hold that this *aṣṭakā* is sacred to the Viśvedevas or Agni or the sun or Prajāpati. Others think that the Night or nakṣatras, the Seasons, the Fathers or the cattle are its deities.

13. He should slay the animal with the ritual of animal sacrifice, but omit the sprinkling and the touching of the

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

animal with a fresh branch. He should draw out the omentum and sacrifice it with the verse : "Jātavedas, carry the omentum to the Fathers where thou knowest they are resting afar. May streams of fat flow to them. May all their wishes be fulfilled, svāhā."

14. Then follow offerings of the Avadāna portions and the mess of cooked food, two with the two verses. "Agni, take us on a good path to riches. May summer, winter and other seasons be pleasant to us, pleasant the rainy season and protective the autumn season. May the year which gives us breath be our lord. May days and nights bestow long life. May the earth be quiet. May the air be pleasant. May the goddess Heaven give us safety. May the four quarters, the intermediate quarter, the upper quarter, be pleasant to us. May days and nights give us longevity, svāhā. May the Ādityas, the divine Vasus, the Rudras, the Saviours, the Maruts sit down here. May Prajāpati, the ever-abounding one, the supreme ruler, bestow vigour, offspring and immortality on us, svāhā. Prajāpati, no other one than thou."

15. He should offer the eighth oblation to Agni Sviṣṭakṛt.

16. "He should feed the Brāhmaṇas too", this has already been said.

II. 5.

1. On the next day, he should celebrate the *anvaṣṭakya* rite.

2. He should cook a portion of the animal meat, set up fire on a surface inclined to the south and enclose it on all sides, make a door on the north of the fence, strew round the fire thrice the sacrificial grass along with its roots without tossing it and then turning the left side to the fire, he should put down the (following) articles to be offered : boiled rice, rice with sesamum seeds, rice-milk, meal-pap with curds and meal-pap with honey.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

3. He should perform this rite in the same way as the ritual of Piṇḍa-pitṛ yajña.
4. He should sacrifice the articles of food with the exception of the meal-pap with honey. He should offer the lumps of articles to the Manes.
5. And to their wives he should offer additionally some wine and the scum of boiled rice.
6. Some put the lumps into pits into two or six divisions.
7. In the pits situated to the east he should give offerings to the fathers.
8. In the pits situated to the west, to their wives.
9. Thereby the ceremony—"Māghyāvarṣa" which is celebrated (on the Māgha day) in the dark fortnight after the full moon of Prauṣṭhapada, is explained.
10. He should offer the anvaṣṭakya to the Fathers every month on an uneven number of days.
11. He should give food at least to nine Brāhmaṇas (on this occasion).
12. Or to an uneven lesser number (one, three, five or seven).
13. To an even number on an auspicious occasion or on the performance of meritorious deeds.
14. To an uneven number generally.
15. They should perform this rite from left to right, and use barley instead of sesamum.

II. 6.

1. When intending to mount a chariot he should touch the wheels with hands separately: "I touch thy two fore-feet. The *Bṛhad* and the *Rathantara* sāmans are the two wheels.
2. "Thy axle is the Vāmadevya," with this formula he should touch the naves wherein the axle rests.
3. He should ascend the chariot with the right foot first, with the formula: "With Vāyu's strength I mount upon thee. With Indra's power and sovereignty I mount upon thee."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

4. He should touch the reins (of the horses) or if there be no reins he should touch the horses with a staff, with the formula : "With Brahman's lustre I catch hold of you. With truth I catch hold of you."
5. When the horses put themselves in motion, he should say : "Advance to thousandfold gains, O divine chariot, take us forward ! O lord of woods (tree), strong be thy limbs."
6. With this formula he should touch the other articles of wood.
7. "May the two oxen be strong and may the axle remain firm." With this verse he should touch the other parts of the chariot.
8. With the verse, "The Earth, the good Saviour, the unattained heaven", he should ascend the ship.
9. Seated on a new chariot, he should circumambulate a well-known tree or a well-known pool that does not dry up, with his right side turned to it and he should then fetch a bough that bears fruits.
10. Or something that is useful for the family.
11. He should go to the assembly hall.
12. He should look at the sun and murmur : "Make us supremely glorious," then ascend the chariot.
13. "To the bull among my equals", he should murmur this verse while going to the assembly-hall.
14. When the sun is setting he should murmur : "May we be called to-day Indra's best friends."
15. "O daughters of heaven ! I address this hymn to you, while you arise", he should murmur this verse while it dawns.

II. 7.

1. Now the examination of the ground, when building a house.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

2. It should neither be a barren soil nor a disputed property.
3. It should be capable of growing herbs and trees.
4. It should be capable of growing Kuśa and Vīraṇa grass.
5. He should dig out thorny and milky plants together with their roots and remove them, so also *Apāmārga*, *Potherbs*, *Tilvaka* and *Parivyādha*.
6. That spot is declared to be auspicious where the waters that flow from all sides to the centre gather at the resting-place, on the right side and then flow off to the east noiselessly.
7. To the east where the waters flow off, he should build a store-room.
8. The store-room so built becomes abundant in food.
9. On the spot inclined to the south, he should build the assembly-room. Thus there will be no gambling in it.
10. (Some hold that) in such an assembly room the people become gamblers, quarrelsome and die young.
11. On the spot where the waters meet together from all sides, he should build the assembly-room. (Built on such a spot) it brings luck and remains free from gambling.

II. 8.

1. He should examine the ground for building the house in the following way :
2. He should dig a pit knee-deep and fill it up again with the same earth (which he has taken out of the pit).
3. If the earth remains in excess after filling the pit, the ground is excellent. If it is level it is of middle quality. If it does not fill the pit, it is inferior.
4. After sun-set, he should fill the pit with water (and look into it in the morning).
5. If (in the morning) there is water in it, ground is excell-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ent. If the ground is moist, it is middling. If it is dry, it is unworthy and should be rejected.

6. White ground of sweet taste, sandy surface is suitable for a Brāhmaṇa.
7. Red ground for a Kṣatriya.
8. Yellow ground for a Vaiśya.
9. He should draw a thousand furrows on it and should have it measured off as quadrangular with equal sides on each direction.
10. Or as an oblong quadrangle.
11. With a Śami or an Udumbara branch he should sprinkle the ground with water while going thrice round it, so that his right side is turned towards it, and he should recite the Śantātīya hymn.
12. With an incessant pouring of water with the three verses: "O waters, you are wholesome."
13. In the interstices between the bamboo staffs he should build a house.
14. Into the pits wherein the posts are to stand, he should put an *avaka* plant Śīpāla. By so doing, fire will not burn the house—This is said in the *Brāhmaṇas*.
15. He should put the Śīpāla plant into the pit wherein the middle-post is to stand; he should spread handfuls of Kuśa grass with their points turned to the east and north. He should sprinkle that grass with water mixed with rice and barley with the words : "To the steady one, the earth-deity, svāhā."
16. When the middle-post is being erected, he should recite the following two verses :

"Stand here, fixed in the ground, prosperous, long lasting, standing amid prosperity. May the evil one not attain thee. May the young child come near thee. May the calf come to thee. May the cup of *parisrut* come to thee. May they come with pots of curds,"

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

II. 9.

1. Over the bamboo staff when it is put on the middle-post, he should recite the following :

2. "Rightly ascend the post, O staff, bestow on us long life, henceforth."

3. On the four stones on which Durvā grass is spread, he should set up the water-barrel with (the formula), "Arise on the earth—"

4. Or with the formula, "The *araṅgara* sounds thrice bound with the strap. It praises prosperity; may it drive away evil."

5. He should pour water into it with the formula : "May king *Varuṇa* come hither with the plentiful waters; may he stay content at this place; bringing welfare, dropping ghee; may they lie down together with Mitra."

6. He should perform the rite of appeasing the house-deity.

7. He should put gold into the water wherein rice and barley have been thrown, and with that water, he should sprinkle it, thrice circumambulating it with his right side turned to it with the Śantātīya hymn.

8. And (so he does it again thrice) with continuously pouring out water with the three verses : "O waters, you are health-giving."

9. In the middle of the house he should cook a mess of food, sacrifice it verse by verse with the four verses : Vāstoṣpati, allow us (to sacrifice and accept our offerings). He should prepare food, give the same to the Brāhmaṇas to eat and ask them to repeat the following formula : "Auspicious is the ground, auspicious is the ground.

II. 10.

1. It has been declared how he should enter the house (while returning from a journey).

2. He should enter the house provided with seed-corn,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

3. He should plough the field under the Nakṣatras Uttarāḥ Prauṣṭhapadās, Uttarā Phālgunyas or Rohiṇī.

4. In order that the winds may blow to him from the field, he should offer oblations with the hymn "By the lord of field, we", verse by verse, or he should murmur that hymn (all together).

5. When the cows depart, he should speak over them the two verses, "May refreshing winds blow over the cows."

6. When they return (he should recite the following):

"May those whose udder with its four holes is full of honey and ghee give milk to us; may they be many in our stable, rich in ghee."

"Come hither to me, give us refreshment; bring us vigour and strength. Yielding abundant milk may they rest in my stable that I may grow the highest one."

And, 'they who have raised their body up to the gods'—the rest of the hymn.

7. They should recite the *Āgavīya* hymn.

8. If the cows do not belong to his preceptor he should approach the herds with the formula : "Prospering are ye; excellent are ye, beautiful dear. May I become dear to you. May you see bliss in me."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CHAPTER III

III. 1.

1. Now (we declare) the five sacrifices.

2. Sacrifice to the gods, sacrifice to the Beings, sacrifice to the Fathers, sacrifice to Brahman, sacrifice to men.

1. (i) Now, if he offers oblations over the fire, this is "Sacrifice to the gods."

(ii) If he makes *Bali* offerings this is sacrifice to the Beings.

(iii) If he makes *piṇḍa* offerings to the Fathers this is sacrifice to the Fathers.

(iv) If he studies Vedic texts, this is sacrifice to Brahman;

(v) If he gives to men, this is sacrifice to men.

He should perform these (five) sacrifices every day.

III. 2.

1. Now, the rules for reciting the Vedic texts.

2. He should go out of the village to the east or to the north, bathe in water in a neat and clean spot, sip water while he wears the sacred thread. Clad in garments which are not wet he should spread out a large number of *Darbha* grass, the points of which are directed to the east. He should sit down on Darbha with his face to the east, make a lap, join his hands in which he holds Kuśa blades in such a way that his right hand lies uppermost.

This is declared (in the Brāhmaṇas) : "This is what constitutes a Darbha grass. It is the essence of water and herbs. He thus makes the Brahman provided with essence."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

He should look at the point where heaven and earth meet together or he should shut his eyes or in whatever way he may think fit. He should adopt himself for reciting the sacred texts for himself.
He should pronounce Vyāhṛtis preceded by the syllable Om.

4. He should repeat the Sāvitrī (firstly) *pāda* by *pāda*, (secondly) hemistich by hemistich and (thirdly) the whole.

III. 3.

1. He then should murmur to himself the verses from the Ṛgveda, Yajurveda, Sāmaveda, Atharvaveda, Brāhmaṇas, Kalpasūtras, Gāthās, Nārāśaṁsīs Itihāsas and Purāṇas.

2. In that he reads verses from the Ṛgveda, he satiates the gods with oblations of milk; In that he recites verses from the Yajurveda he satiates them with oblations of butter; in that he recites verses from Sāmaveda, he satiates them with oblations of honey: in that he reads verses from the Atharvaveda he satiates them with oblations of Soma; in that he recites the Brāhmaṇas, Kalpas, Gāthās, Nārāśaṁīis, Itihāsas and Purāṇas he satiates them with oblations of nectar.

3. In that he recites verses from the Ṛgveda, rivers of milk flow, as funeral oblations, to the manes. In that he recites verses from the Yajurveda, rivers of butter flow to the Fathers. In that he recites verses from the Sāmaveda rivers of honey flow to them. In that he reads verses from the Atharvaveda rivers of Soma flow to them. In that he reads the Brāhmaṇas, Kalpas, Gāthās, Nārāśaṁssī, Itihāsas and Purāṇas, rivers of nectar flow to them.

4. He may read these texts as far as he thinks fit. He should finish recitation with the following verse :

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

"I offer my devotion to Brahman, Agni, Earth, Herbs, Voice, Lord of Voice and to great Viṣṇu."

III. 4.

1. He should satiate the deities : Prajāpati, Brahman, Vedas, sages, metres, Om, Vaṣaṭ, Vyāhṛtis, Sāvitrī, sacrifices, Heaven and Earth, air, days and nights, members, Siddhas, Oceans, rivers, moutains, fields, herbs, trees, Gandharvas, Apsaras, snakes, birds, cows, Sādhyas, Vipras, Yakṣas, Rakṣas and others.

2. Then the sages : The sages of hundred verses, of middle Maṇḍalas, Gṛtsamada, Viśvāmitra, Vāmadeva, Atri, Bharadvāja, Vasiṣṭha, Pragāthas and Pavamāna hymns, the sages of short as well as long hymns.

3. He should have the sacred thread worn over his right shoulders.

4. Sumantu, Jaimini, Vaiśampāyana, Paila, Sūtras, Bhāṣyas, Bhārata, Mahābhārata, teachers of law, Jānanti, Bāhavi, Gārgya, Gautama, Śākalya, Bābhravya, Māṇḍavya, Māṇḍūkeya, Gārgī, Vācaknavī, Vaḍavā, Prātitheyī, Kohala, Kauśītaka, Mahākauśītaka, Paiṅgya, Mahāpaiṅgya, Suyajña, Sāṅkhāyana, Aitareya, Mahaitareya, the Śākala and the Bāṣkala texts, Sujātavaktra, Audavāhi, Mahaudavāhi, Saujāmi, Śaunaka, Āśvalāyana—Whatsoever other teachers are, may they all satiate themselves.

5. He should satiate the Fathers one by one and then return home. What he gives thereafter is the sacrificial fee.

6. This too is declared in the Brāhmaṇas : In regard to this, there are two cases wherein the recitation of Sacred Text is prohibited : When he is not pure himself or when the place is impure.

III. 5.

1. Now the ceremony of starting the annual course of study.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

2. When the moon stands in conjunction with Śravaṇa in the Śrāvaṇa month.

3. Or on the fifth of Śrāvaṇa under the nakṣatra Hasta.

4. He should sacrifice the two Ājya portions and then offer oblations to Sāvitrī, Brahman, Śraddhā Medhā, Prajñā, Dhāraṇā, Sadasaspati, Anumati, Chandas and sages.

5. He should sacrifice grains with curds.

6. "I offer oblations to Agni, the Purohita"—this one verse.

7. "The Kuṣumbhaka (mungoose) has announccd"—"If thou criest, O bird, pronounce luck to us"—"Sung by Jamadagni"—"In thy abode the whole world rests"—"Come to our sacrifice, you that are worthy of sacrifice, with care—" "Whosoever, be he ours or be he alien,"—"look on, look about"—"Come here, Agni, the Maruts' friend"—"The oblations, O king, cooked for thee"—each time two verses.

8. "United be your will"—this one verse.

9. "That blessing we choose"—this one verse.

10. When he is desirous of study, he should, while the pupils take hold of him, sacrifice to these deities and to Sviṣṭakṛt Agni and partake of the grains with curds. Then follows the cleaning.

11. He should sit to the west of fire on Darbha grass, the points of which are directed to the east. He should put blades of Darbha into a water-pot, join his hands as a sign of reverence for the Brahman.

12. He should recite Vyāhṛtis preceded by the syllable Om. These and the Sāvitrī he should repeat thrice and then commence the beginning of the Veda.

13. In the same way, at the rite performed at the end of Vedic study.

14. He should study for six months.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

15. One who has performed the *Samāvartana* should live according to the rules and regulations for Brahmacārins.
16. The others according to the rules.
17. Some say that (after *samāvartana*) he should marry.
18. That practice is enjoined by Prajāpati.
19. They call it *Vārṣika* (belonging to the rainy season).
20. On the middle aṣṭakā they should offer food to those deities and bathe into water.
21. They should satiate those deities with water oblations.
22. And also the teachers, sages and Fathers.
23. This rite is called *utsarjana* (the completion of Vedic studies).

III. 6.

1. Instead of the *Kāmya* sacrifice (undertaken for attainment of desires) he should perform *Pākayajñas*.
2. He should sacrifice boiled grains.
3. Thereby, he will attain his cherished desires.
4. He should offer a mess of boiled grains in six oblations for alleviating sickness or suffering or for the removal of consumption.
5. With the hymn, "I release thee (from disease) by sacrificial food that thou mayst live."
6. If he has seen a bad dream he should worship the sun with the two verses, "To-day, god Savitṛ" and with the five verses : "What bad dreams there are among the cows."
7. Or with the verse, "Whosoever, O king, be it a companion or a friend."
8. When he has sneezed, yawned or seen an unpleasant sight or when his eye throbs or when he hears noises in his ears, he should utter : "May I become good-eyed with my eyes, well-vigoured with my face, well-hearing with my ears. May skill and activity abide in me."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

9. If he has gone to a woman to whom he should not go or if he has performed a sacrifice for a person for whom he should not perform a sacrifice or if he has eaten forbidden food or accepted what he should not accept or if he has pushed against a fire-altar or against a sacrificial post, he should sacrifice two Ājya oblations with the verses :

"May my faculties return into me, may life return, may prosperity return, may my goods return to me, may the divine power return into me. Svāhā !"

"May these fires that are stationed on the altars be here in good order each on its right place.

May Vaiśvānara Agni, grown very strong, the standard of immortality, govern my mind in my heart. Svāhā.

10. Or he may sacrifice two pieces of wood.

11. Or murmur (the two verses mentioned above) without offering any oblation).

III. 7.

1. Except in case of sickness, if he sleeps on, even when the sun has set, he should spend the night in silence without sitting down and should worship the sun (when it rises) with the five *mantras* beginning with "The light, O sun, by which thou destroyest darkness."

2. Except in case of sickness, if he keeps sleeping without having done any work of fatigue or having done work that is not proper, he should keep silence etc, as before and worship (the sun) with the following four verses.

3. Wearing the sacred thread he should perform the prescribed duties in accompaniment of water and conduct the twilight prayers in silence without murmuring the *mantras*.

4. In the evening, he should turn his face to the north-west or to the region between the west and north-western side

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

of the horizon and murmur the Sāvitrī verses, when the sun has half set until the stars appear.

5. Similarly, in the morning.
6. He should stand with his face turned to the east until the sun appears.
7. If a dove flies against his house or turns to it he should sacrifice with the *mantra* : "O gods, the dove," verse by verse or simultaneously.
8. "We have thee, O Lord of path—"if he goes out on some business.
9. (Bring us) together, Pūṣan with the wise one, if he wishes to find something lost or if he has strayed from the right path.
10. "Journey over the ways, Pūṣan." (He should murmur this *mantra*) if he is going out on a long or dangerous journey.

III. 8.

1. When he returns home from his teacher he should collect the following : a jewel to be tied round the neck, two ear-rings, a pair of garments, an umbrella, a pair of shoes, a staff, a garland, the *Karañja* seed for rubbing teeth, ointment, collyrium, a turban—both for himself and for his teacher.
2. If he cannot get these articles for both, he should get only for the teacher.
3. He should get a piece of wood of a tree which can be used for sacrificial purpose, from the north-eastern direction.
4. He should get a piece of sappy wood if he longs for food, prosperity or splendour; a piece of dry wood if he wishes for holy lustre.
5. Sappy and dry piece of wood if he wishes for both.
6. He should put the piece of wood on high and give a cow

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

and food to the Brāhmaṇas and then perform the Tonsure ceremony.

7. He should alter the texts so that they refer to himself.

8. With the seed of *Karañja* he should perform the rubbing.

9. He should wash himself with cold and hot waters and put on a pair of new garments which have not yet been washed with the verse: "You put on garments with fat splendour", and anoint his eyes with the verse, "Thou hast the sharpness of the stone, protect my eyes."

10. He should put on two ear-rings with the verse; "The sharpness of the stone thou art; protect my ear."

11. He should salve his hands with ointment; if he be a Brāhmaṇa he should salve his head first; if Kṣatriya his arms; if Vaiśya his belly, if a woman her secret parts; if runners their thighs.

12. With the formula "Thou art free from sickness; may I become free from pain—"he should put on the wreath, but not such a wreath called *mālā*.

13. If they call it *mālā* he should ask them to call it *srak*.

14. He should step into the shoes with the verse, "You are standing-places of the gods; protect me from all sides." He should take the umbrella with the verse : "Thou art the heaven's covering."

15. He should hold a stick of reed with the formula, "Thou art reed born from the tree, guard me from all sides."

16. He should tie jewel to his neck with the hymn "Giving life". He should arrange the turban on his head and then put a piece of wood on the fire while standing.

III. 9.

1. "Memory, censure, knowledge, faith and wisdom as the fifth, what is sacrificed, what is given, what is learnt, what is performed, truth, learning, vow—

'The vow which belongs to Agni, together with Indra, Prajāpati, sages, the royal sages, Fathers, the royal

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

Fathers, human beings, royal human beings, shine, over-shine, after-shine, counter-shine, gods and men, Gandharvas and Apsaras, wild as well as domestic animals,—the vow belonging to my own self, dwelling in my own self is my universal vow. Hereby, O Agni, I observe the universal vow. Svāha !"

2. He should offer pieces of wood on the fire, verse by verse with the hymn, "O Agni, mine be vigour."
3. He should pass that night at a place where they will pay respect to him.
4. When he has finished his studies he should offer fee to the teacher and with his permission take a bath (as a token of completing his studies).
5. He should observe the following vows.
6. He should neither bathe at night nor naked nor lie down naked nor look at a naked woman, save during sexual intercourse. He should not run during rain.
7. He should neither ascend a tree nor descend into a well; he should not swim with his arms across the river; he should not put himself to danger.
8. "The graduate is, indeed, a great being"—thus declare the Brāhmaṇas.

III. 10.

1. When a student takes leave of his teacher, he should pronounce the teacher's name.
2. Sir, henceforth, I shall lead the life of a householder.
3. After the name he should speak with a loud voice.
4. He should murmur the following verse in a low voice : "Of inhalation and exhalation."
5. He should speak the following verse : "Come hither, O Indra, with thy sweet-sounding horses."
6. The old one (i.e. the teacher) should murmur, "To inhalation and exhalation I, the wide extended one,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

resort with thee. To the god Savitṛ I give thee in charge" and he should speak the verse.

7. When he has finished the verse and has murmured the formula : "Om ! Forward ! Blessing !" he should recite the hymn, "The great bliss of the three." After that he should allow the student to go.

8. One who has been allowed to go thus meets no danger from any quarter—thus it has been declared in the Brāhmaṇas.

9. If he hears unpleasant voices of birds (on the way home) he should murmur the two hymns : "Shrieking, manifesting his being" and the verse, "The gods have created the divine voice."

10. (He should murmur the following) if (he hears unpleasant voices) of the deer.

11. From the direction or from the person from whom he expects danger, he should throw to that direction a firebrand burning on both sides, or he should twirl about a churning-stick from the right to the left with the formula, "I should be safe, Mitra and Varuṇa; I should encounter the foes and burn them up with your flame. May they find none who knows them and may they find no support, divided by dissention and disunion may they go to death."

He should turn the churning-stick downwards with the verse, "the combined wealth of those heaped together."

III. 11.

1. If an unknown danger comes from all sides, he should sacrifice eight Ājya oblations with the formula—"The Earth is covered; she is covered by Agni. By her, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā."

"The *Antarikṣa* is covered; it is covered by air. By

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

it the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā !"

"The heaven is covered; she is covered by the sun. By her, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā !"

The quarters of the horizon are covered; they are covered by the moon. By them, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā !"

"The waters are covered; they are covered by Varuṇa. By them, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā."

"The creatures are covered; they are covered by the breath. By them, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā."

The Vedas are covered; they are covered by the metres. By them, the covered one, the covering one, I ward off the dangers of which I am afraid. Svāhā."

All is covered, it is covered by Brahman. By it, the covered one, the covering one, I ward off the danger of which I am afraid. Svāhā."

2. Then he should station himself to the north-eastern direction and murmur the Svasti-Ātreya *mantras* and, "Of what we are afraid, Indra," down to the end of the hymn.

III. 12

1. When a battle is on, he should cause the king put on armour in the following way.
2. The priest should stand to the west of the chariot and murmur the *mantra*, "I have brought thee hither; be here."
3. He should give the armour to him with the verse, "like thunder-cloud is his countenance."
4. He should give the bow with the following verse.
5. He should cause him to pronounce the following verse,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

6. He should murmur to himself the fourth verse .

7. With the fifth he should give the quiver to him.

8. He should murmur the sixth when the king starts.

9. He should murmur the seventh over the horses.

10. He should cause the king to repeat the eighth while he (the king) looks at arrows.

11. He should speak the (following) verse when the king ties to his arms the leather, "Like a serpent it entwines the arms with its windings."

12. He should ascend the king's chariot and cause him to repeat, while he is driving, the Abhīvarta hymn and the two verses, "He who, Mitra and Varuṇa."

13. He should look at the king with the *Apratiratha*, *Śāsa* and *Sauparṇa* hymns.

14. The *Sauparṇa* is : May the streams of honey and butter flow forward.

15. The king should drive in all quarters.

16. He should commence battle from the east if it is day; from the west, if it is night.

17. He should touch the drum with the three verses : "Fill up heaven and earth with thy thunder."

18. With the verse, "Shot off, fall down," he should shoot off the arrows.

19. He should murmur the following verse while the battle is on.

20. Or he should teach the king to pronounce the verses to himself.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CHAPTER IV

IV. 1.

1. If a disease overtakes the person who has established the sacred fires, he should leave home and go out to the east or north or north-eastern regions.
2. "The fires are fond of the village" they say.
3. The Brāhmaṇas declare that the fires like to stay in the village. They long for the (speedy) recovery of the sacrificer.
4. When he recovers from disease he should return to the village and offer a Soma or an animal or an ordinary sacrifice.
5. Or he should return to the village without offering a sacrifice.
6. If he dies they should dig up a piece of ground for the burial in the south-east or the south-west.
7. The ground for the burial should be inclined to the south or the south-east, or the south-west, as the different teachers proclaim.
8. The dug-up ground for the burial should be as long as man with upraised arms can stand.
9. Or it should be as wide as the measure of two extended arms.
10. Or it should be as deep as one span.
11. The cemetery should be open on all sides.

12-13. It should abound in herbs, thorny as well as milky plants as declared above.

14. The ground of the cemetery should be such wherefrom the waters could flow to all sides. This is the peculiar trait of the cemetery.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

15. They cut off the hair of the head, the beard, the hairs of the body and the nails—this has been declared above.
16. They gather a lot of grass and butter for sacrificial purpose.
17. They pour butter into curds. This is the 'sprinkled butter' used for the Manes.

IV. 2.

1. They should carry sacred fires and sacrificial vessels in that direction.
2. After the vessels, the aged persons in odd numbers, men and women in separate groups, should follow the corpse.
3. Some teachers declare that the corpse should be taken in a cart with a seat, drawn by cows.
4. Some prescribe a she-animal for covering the corpse with its limbs.
5. Some prescribe a cow.
6. Some a she-goat of a single colour.
7. Some a she-goat of black colour.
8. Or they tie a rope to the left fore-foot of the she-goat and take it after the dead body.
9. Then follow the kins of the deceased, wearing their sacred threads, with their hair loosened, the older kins first, the younger kins last.
10. After reaching the cemetery the performer of the funeral rites should walk thrice around the spot, with his left side turned to it, and sprinkle water over the place, with a Śami branch and recite the verse :
"Go away, withdraw and depart from here."
11. To the south-east, on the elevated side he should put the *Āhavanīya* fire.
12. To the north-west, the *Gārhapatya* fire.
13. To the south-west, the *Dakṣiṇa* fire,

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

14. Then the expert person should put between the fires a pile of fuel.

15. When the sacrificial grass and a black deer's skin with the hair outside has been spread out, they put the corpse thereon, having carried it by the Gārhapatya fire on the northern direction, with its head to the *Āhavanīya*.

16. To the north of the corpse they station the wife.

17. And a bow, if the deceased be a Kṣatriya.

18. The deceased's brother, the substitute of her husband, or a student of her husband or an aged servant should make her rise from that place with the following formula: "Arise, O woman, to the world of life."

19. The performer of the rite should murmur that verse; if the person who makes her rise from the pile be a *Śūdra*.

20. He should seize the bow with the verse "Seizing the bow out of the hand of the deceased."

21. If the performer of the rite be a Śūdra, the authorisep person should recite the verse.

22. He should bend the bow, break and throw it upon the pyre just before other things are piled upon it.

IV. 3.

1. He should then pile the following implements on the pyre.

2. Into the right hand of the deceased he should put the spoon (=juhū).

3. Into the left, Upabhṛta.

4. On the right, the wooden, (sacrificial sword (=sphya) On the left the ladle (Agnihotrahavanī).

5. On his chest, the big sacrificial ladle (dhruvā); on his head the pot-sherds; on his teeth, the pressing stones.

6. On the two sides of his nose, the two ladles (Sruvas).

7. If there be only one ladle, it should be broken into two.

8. On his two ears, the two vessels (*prāśitraharaṇa*).

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

9. If there be only one, it should broken into two.
10. On his belly should be placed the vessel Pātrī.
11. And the cup wherein the cut-off portions are kept.
12. On his secret organs, the staff Śamyā.
13. On his thighs the two churning woods; on his legs the mortar and the pestle.
14. On his feet the two baskets.
15. If there be one basket, it should be torn into two.
16. The implements which have a hollow are filled with sprinkled butter.
17. The son of the deceased person should take the grinding stones for himself.
18. And the implements made of copper, iron and earthenware.
19. He should take out the omentum of the she-animal, cover therewith the head and the mouth of the deceased with the verse : "put on thy armour against *agni* by the cows."
20. He should take out the Kidneys of the animal, cover these with the verse : "Away the two hounds, the sons of Saramā." He should put the right kidney into the right, the left into the left.
21. He should place the heart of the animal on the heart of the corpse.
22. According to other teachers the two lumps of flour or rice.
23. According to some, if there are no kidneys (only then the two lumps of flour or rice should be put).
24. Having cut the whole animal, limb by limb, and covered it with its hide, he should recite the following when the Praṇītā water is carried forward : "Agni, do not overturn this cup."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

25. He should bend his left knee and sacrifice Ājya oblations into the fire with the *mantras* : "To Agni svāhā, to Kāma svāhā, to the world svāhā, to Anumati svāhā."

26. A fifth oblation he should pour on the chest of the deceased with the verse : "From this one verily you have been born. May he now be born. May he now be born out of you ! To the heaven-world svāhā."

IV. 4.

1. He should order (the attendants) "light the fires together."
2. If the *Āhavanīya* fire reaches the corpse first he should know, it has reached him in the heaven-world. He will live there in prosperity and so will this son in this world.
3. If the *Gārhapatya* fire reaches the corpse first, he should know, it has reached him in the air-world. He will live there in prosperity and so will this son in this world.
4. If the Dakṣiṇa fire reaches the dead body first, he should know, it has reached him in the world of men. He will live there in prosperity and so will this son in this world.
5. If all the fires reach the dead body simultaneously, they say this indicates the highest fortune.
6. While the dead body is burning he should repeat the *mantras*, "Go on, go on, by thy ancient paths."
7. "Thus burnt by a performer who knows the art of performance the deceased person goes to the heaven together with the smoke"—this is declared in the Brāhmaṇas.
8. To the north-east of the *āhavanīya* fire he should dig a knee-deep pit and put the water-plant *avakā* down into it. "He comes out of that pit together with the smoke and goes up to the world of heaven"—this is declared in the Brāhmaṇas.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

9. When he has recited the verse : "The living ones are separated from the dead", they should turn round from right to left and go away without looking back.

10. When they have reached a place of standing water, a pool or reservoir, they should once plunge into it and emerge. They should pour out a handful of water while uttering the *Gotra* and *name* of the deceased, come out of the water, put on fresh garments, wring out the old ones and lay them away with their skirts to the north and sit down till the stars appear at night.

11. They should enter their houses at the rise of the sun.

12. The younger ones should enter the house first, the older ones last.

13. When they enter the house they should touch a stone, the fire, the cow's dung, fried barley, sesamum seeds and water.

14. They should not cook food during that night.

15. They should live on purchased or ready-made food.

16. They should eat no saline food for three nights.

17. If the head teacher is dead they should abstain from the distribution of gifts and the study of Vedic texts for twelve nights.

18. If a *sapiṇḍa* relation (is dead they should abstain from the same) for ten days.

19. If a teacher who is no *sapiṇḍa* (is dead they should abstain from the same for ten or twelve days.

20. If an unmarried female relation (is dead they should abstain from the same) for ten days.

21. If a teacher of another class (is dead) they should abstain from the same for three nights.

22. If a relation who is no *sapiṇḍa* (is dead they should abstain from the same) for three nights.

23. If a married female relation (is dead they should abstain from the same) for three nights.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

24. If a child that has not grown teeth (is dead, they should abstain from the same) for three nights.

25. If a child is born dead (they should abstain from the same for three nights.

26. If a co-student is dead (they should abstain from the same) for one day.

27. If a learned brahmin of the same village (is dead they should abstain from the same) for one day.

IV. 5.

1. They should gather the bones, after the tenth (day from the day of death) on a date with an odd number, in a single nakṣatra.

2. They should gather the bones of a male into an urn without special marks, of a woman into an urn without special marks. Those who gather bones should be aged persons, of an odd number and not men and women mixed together.

3. The performer of the funeral rite should walk thrice round the spot with his left side turned towards it. He should sprinkle on it milk mixed with water and a Śamī branch while he should recite the verse, "O cool one, O thou that art full of coolness."

4. With the thumb and the fourth finger, they should put each single bone into the urn, keeping silence, the feet first, the head last.

5. They should gather bones and purify them with a winnowing basket. They should put the urn into a pit, at a place where the waters from different sides do not flow together, except rain water, while they should repeat the following verse : "Go to thy Mother Earth, there."

6. With the following *mantra* he should throw earth (into the pit).

7 After he has thrown earth into the pit he should repeat the following.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

8. They should cover the urn with a lid with the *mantra* : "I fasten to thee." They should then go away without looking back, bathe in water and perform the *śrāddha* for the deceased.

IV. 6.

1. If their preceptor is dead or if they are suffering from a calamity (such as the loss of offspring, cattle or other wealth) they should perform an expiatory ceremony on the new-moon day.

2. Before the sun rises, they should carry their fire together with its ashes and receptacle to the southern direction with the following half-verse : "I send far away the flesh-devouring fire."

3. They should throw down that fire either at a cross-way or somewhere else. They should walk round the fire thrice, turn their left side towards it while they beat their left thigh with their left hand.

4. Then they should return home and not look back, bathe in water, cut their hair, (of the head), beards, the hair of their body and their nails. They should have new jars, pots, vessels for rinsing the mouth, garlands of Śamī flowers, fuel of Śamī wood, two pieces of Śamī wood for kindling fire, branches (of trees) to be laid round the fire, bull's dung, a bull's hide, fresh butter, a stone and as many bunches of Kuśa grass as there are young women in the house.

5. He should kindle fire at the time of the Agnihotra with the half-verse : "Here may this other Jātavedas."

6. They should keep that fire burning, sit still till the silence of the night, repeat the tales of the longlived aged persons and hear auspicious stories, Itihāsas and Purāṇas narrated by others.

7. When all noises have stopped, when the people have entered their houses or gone to the resting place, the performer

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

should pour a continuous stream of water, beginning with the southern door with the verse : "Spinning the thread follow the light of the aerial space". They should go round the house and stop pouring the stream of water at the northern side of the door.

8. He should then set up fire and spread to the west of it a bull's hide, with the neck to the east, with the hair outside. He should ask the people of the house to step on that hide with the verse, "Arise to long life, choosing old age."

9. He should lay branches round the fire with the verse, 'This I lay round the living."

10. He should place a stone to the north of the fire with the formula : "A mountain they shall place between themselves and death." He should sacrifice with the four verses : "Go hence, O death, on another way," verse by verse and he should look at his people with the formula : "As the days follow each other."

11. The young women, with their each hand separately, with their thumbs and fourth fingers, with young Darbha grass anoint their eyes with fresh butter and then throw away the Darbha blades turning their faces away.

12. Then the performer should look at them while they anoint their eyes and recite the formula : "These women are not widows, they have their noble husbands."

13. The performer should first touch the stone repeating the verses : "Carrying stones the river rushes forward. Grasp firmly each other."

14. After that, he should station himself to the north-east and murmur the verse : "These have led round the cow" while the people go round the fire sprinkling it with a continuous stream of water mixed with a bull's dung while he repeats the three verses : "O waters, ye are wholesome."

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

15. A tawny-coloured bull, he should lead round—they say.

16. Then they should sit at a place where they intend to take rest. They should put on garments that have not yet been washed.

17. There they sit avoiding sleep until the sun rises.

18. After the sun has arisen he should repeat hymns sacred to the sun and other auspicious hymns, prepare food and offer oblations with the verse, "May he drive out evil from us with his shine," verse by verse; he should offer food to the Brāhmaṇas and ask them to pronounce blessings.

19. A sacrificial fee to the priest includes a cow, a vessel of metal, and a garment that has not been used.

IV. 7.

1. Now, at a *Śrāddha* ceremony which is celebrated on the Parvan day or at that which is conducted for the fulfilment of special wishes or at the *Śrāddha* performed at the occurrence of an auspicious event, or at the *Śrāddha* conducted in favour of an individual deceased.

2. He should invite Brāhmaṇas endowed with learning, moral character, and of good behaviour or possessed of a single trait (among those mentioned above), who have taken bath, washed their feet and sipped water. He should ask them to sit down as representing the Fathers with their faces turned to the north. One for each one of the Fathers, or two for each or three for each.

   The larger their number, the greater their reward. But in no case (should he feed) one Brāhmaṇa for all deceased persons.

3. Optionally he may invite only one Brāhmaṇa except at the first *śrāddha*.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

4. The rules of the *Piṇḍa* sacrifice are applicable to the *śrāddha* also.

5. He should give water to the Brahmins.

6. He should give them double folded-Darbha blades and a seat.

7. He should give again water to them.

8. He should pour water into three vessels : of metal, stone, earthen-ware, or into three vessels made of the same substance over which he has put Darbha grass. He should recite over the water (the following verse), "For luck and help the divine waters." He should pour sesamum seeds into the water and recite the following : "Sesamum thou art; Soma is thy deity, thou hast been created by the gods at the *Gosava* sacrifice. Thou hast been offered by the ancients. Through the funeral oblation you should make the Fathers and these worlds favourable to us. Svadhā ! Homage to thee."

9. [The funeral offerings should invariably be made] from the right to the left.

10. With the part of the left hand between the thumb and the fore-finger, as he wears the sacred thread over his left shoulder, or with the right hand which he holds with the left, he should offer the *Arghya* water to the Fathers with the following : 'Father, this is thy *Arghya*; Grandfather this is thy *Arghya*; Great-grandfather, this is thy *Arghya*'.

11. But he should first offer (simple) water to the Fathers.

12. When he hands over the *Arghya* water to the Brāhmaṇas he should say "Svadhā ! Here is the *Arghya* water !"

13. Over the *Arghya* water that has been poured out he should repeat the following : "The heavenly waters that are produced on the earth, the aerial waters, the terrestrial waters, the gold-coloured waters, suitable for sacrifice,— may these waters bring luck to us and may they be mer-

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ciful to us." He should pour together what has been left in the three *Arghya* vessels and moisten his face with that water if he longs for a son to be born to him.

14. "He should not take up the first vessel into which the *Arghya* water for the Fathers has been poured. The Fathers abide therein in concealment. Śaunaka has declared thus."[1]

IV. 8.

1. He should, in that moment, offer perfumes, garlands, incense, lights and clothes to the Brāhmaṇas.
2. He should take some food (out of the *Sthālipāka*, besmear it with butter and ask the consent of the Brāhmaṇas saying : I shall offer it in the fire or I will sacrifice it in the fire or I will offer it in the fire."
3. They should permit him : 'It may be offered,' 'sacrifice thy offering,' 'offer it'.
4. Then he should sacrifice it into the fire in the manner stated above.
5. Or if they permit, he should put it in the hands of the Brāhmaṇas.
6. Verily, the mouth of the gods is the fire; the mouth of the Fathers is the hand—this is declared in the Brāhmaṇas.
7. If in the hands he should give them other food when they have sipped water.
8. The remnant of food, he should mix with the other food.
9. It is said, "What he gives away and offers brings him prosperity."
10. When he sees they are satisfied he should recite (the three verses) beginning with Madhu and the (one) verse : "They have eaten, they have enjoyed themselves."
11. He should ask them "Is it tasteful ?" He should then take the food, whatever food he has used, together with the *Sthālipāka* and make *piṇḍas* thereof. He should offer the remnant to the Brāhmaṇas.

1. For the translation of an additional verse in the text, see *References and Notes.*

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

12. If they desire he should give the rest of the food (to the Brāhmaṇas, or if they leave it (to him he should eat it in the company of his kinsmen). When they have finished eating he should before they have sipped water put down *piṇḍas* for the Fathers.

13. According to some teachers (this should be done) when they have sipped water.

14. He should scatter the food on the ground and suspend the sacred thread over his left shoulder. He should dismiss the Brāhmaṇas (asking them) "Say *Om*, Svāhā."

IV. 9.

1. Now the spit-ox (*Śūlagava* sacrifice).
2. He should perform this sacrifice either in autumn or in spring, in the Ārdrā *Nakṣatra*.
3. (He should select) the best (ox) out of his herd.
4. The Ox should be neither leprous nor speckled.
5. According to some, it should have black spots.
6. If he likes, a black one, inclined to a copper-colour.
7. He should sprinkle it with water mixed with rice and barley.
8. From head to tail.
9. With the *mantra*, "Grow up, agreeable to Rudra, the great god."
10. He should let it grow up. When it has grown its teeth or when it has become a bull (it should be sacrificed).
11. In the quarter appropriate to sacrifice.
12. At a spot not seen from the village.
13. After mid night or after sunrise, according to some.
14. He should ask a learned Brāhmaṇa of good moral conduct to sit down. He should fix a fresh branch full of leaves into the ground as a sacrificial post. He should take two creeping plants or two Kuśa ropes as two girdles. He should wind the one round the sacrificial post and wind the other round the middle of the animal's head. He

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

should bind the animal to the sacrificial post or to the girdle tied to the post with the *mantra* "Agreeable to Rudra for whom you are brought I bind thee."

15. The rite of sprinkling water is similar to the one performed at the *Paśukalpa* sacrifice. Here we make out only the difference.

16. He should sacrifice the omentum with the Pātrī or a leaf —it is declared in the Brāhmaṇas.

17. With the *mantras* : "To Hara, Mṛḍa, Śarva, Śiva, Bhava, Mahādeva, Ugra, Bhīma, Paśupati, Rudra, Śaṅkara, Īśāna, svāhā."

18. Or with the following six.

19. Or with the *mantra*, "To Rudra svāhā."

20. He should make the Bali offerings to the four quarters of the horizon, to each on four rings of Kuśa net-work, with the *mantra*, "I bring this offering, O Rudra, to the hosts which thou hast brought to the east. Homage to thee. Do not harm me." Thus he should assign offerings to the different directions.

21. He should worship the four quarters with the following hymn : "What shall we to Rudra," "These prayers to Rudra", "To thee, O father", "These songs to Rudra carrying a strong bow".

22. He should worship the quarters at all sacrifices.

23. He should sacrifice into the fire the husks, chaff of the rice, tail, skin, head, and the feet of the sacrificial animal.

24. According to *Śāṁvatya*, he should make use of the skin.

25. To the north of the fire, on the rows of Darbha grass or on the rings of Kuśa network he should pour the blood of the sacrificial animal with the *mantra* : "Hissing ones ! Noisy ones ! Seeking ones ! Seizing ones ! Serpents ! Whatever is yours here, take that."

26. Then he should turn to the north to the serpents and murmur the following formula ; "Hissing ones ! Noisy

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ones ! Seeking ones ! Seizing ones ! Serpents ! Whatever here belongs to you, take that." Then the serpents take whatever has flowed down there of blood or of the contents of stomach and entrails.

27. Or all names belong to Rudra.
28. All hosts.
29. All praises.
30. Rudra gives pleasure to the sacrificer who knows that.
31. "Even to a man who narrates this ceremony he becomes harmless" this is declared in the Brāhmaṇas.
32. He should not partake of the remnants of this sacrifice.
33. They should not take anything of this sacrifice to the village. (If they do) this god will act harmful to them.
34. He should ward off his people from the place af sacrifice.
35. If ordained specifically he can partake of the sacrificial food, then it will bring him good fortune.
36. This spit-ox sacrifice will get him wealth, property, merit, sons, cattle, longevity and fame.
37. When he has sacrificed an animal, he should release another animal.
38. He should not be without such an animal.
39. Then he will not be without cattle—thus it is declared in the Brāhmaṇas.
40. He should repeat the Śantātīya hymn and go home.
41. If a disease overtakes his cattle he should sacrifice to this very god in the courtyard of his cow-stable.
42. He should sacrifice a mess of cooked food without leaving any remnant.
43. He should throw sacrificial grass into the fire and pour butter and take the cows through the smoke.
44. He should move in the midst of his cattle, while murmuring the Śantātīya hymn.
45. Homage to Śaunaka ! Homage to Śaunaka.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

REFERENCES

अक्षन्नमीमदन्त 133 RV 1. 82. 2
अगोरुधाय 2. RV VIII. 24. 20
अग्न आयूंषि 11 RV IX. 66 .10
अग्नि दूतं 28 RV. 1. 12. 1 ff
अग्निमीडे 90 RV I. I. 1.
अग्ने नय 60 RV. 1. 189. 1.
अग्ने नय सुपथा 70 RV I. 189. 1
अग्नेर्वर्म परि गोभि 113 RV X. 16.7
अतिद्रव सारमेयौ 113 RV X. 14. 10
अतो देवा 69 RV. I. 22. 16
अद्या नो 94 RV V. 82. 4-5
अप नः शोशुचदघम् 125 RV. 1. 97
अपेत वीत 106 RV X. 14. 9
अभीवर्तेन 103 RV X. 174
अमोऽहमस्मि 16 Śāṅkhāyana-Gṛhya 1; 13, 4. 9. 13
अयं त इध्मा 25 Śāṅkhāyana Gṛhya II. 10. 4
अर्यमणं नु देवं Śāṅkhāyana Gṛhya I. 18. 3
अवसृष्टा 104 RV VI. 75, 16
अश्मन्वतीरीयते 19. RV. X 53. 3
अश्मन्वती 125 RV X 53. 8
अस्माकमुत्तमं 77 RV IV. 31. 15
अस्मे प्रयन्धि 36 RV. III. 36. 10
अहिरिव 103 RV VI. 75. 14
आ ते अग्न ऋचा 2 RV. VI 16.47
आ ते पित 138 RV VII. 46
आ त्वा हार्ष 103 RV X. 173
आ नः प्रजां 20 RV. X. 85. 43ff
आपो हि ष्ठा 80 RV X. 9. 1
आपो 125 RV X. 9. 1
आ मन्द्रैर्हरिभिः 101 RV III. 45.1
आरोहता 124 RV X. 18.6
इन्द्र श्रेष्ठानि 36 RV. II. 21. 6
इमं जीवेभ्यः 154 RV X. 18. 4
इममग्ने 144 RV X. 16. 8
इमा रुद्राय 138 RV II. 33
इमा रुद्राय स्थिर 138 RV
इमा नारी 125 RV. X. 18. 7
इमे जीवा 116 RV X. 18. 3
इह प्रियं प्रजया 20. RV. X. 85.27
इहैवायमितरो 123 RV X. 16.9
उत्ते स्तभ्नामि 120 X. 18. 13
उदीर्ष्व नार्य 110 X. 18. 8
उदीरतामवर 68 RV X. 15. 1
उप श्वासय 104 RV VI. 47. 29
उपसर्प मातर 120 RV X. 18. 10
ऋषभं मा 77 RV X. 166. 1
कद्रुद्राय 138 RV I 43. 124
कनिक्रदज्जनुषं 101 RV II 42, 43
क्रव्यादमग्नि 121 RV X. 16.9
क्षेत्रस्य पतिना 82 RV IV. 57
गृभ्णामि ते 14 RV
जीमूतस्येव 103 RV. VI. 75. 1
जीवं रुदन्ति 19 RV. X. 40. 10
तन्तुं तन्वन् 124 RV X. 53.6
तत्सवितु 45 RV. V. 82. 1
तद्वो दिवो 77 RV IV. 51. 11

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

त्वमर्यमा भवसि 12. RV. IX.65.10
देवा: कपोत 96 RV X. 165
देवीं वाच 101 RV VIII. 100. 11
धनुर्हस्तादाददानो 110 RV. X. 18. 9
नेजमेष 34 RV. Khailika Sūkta.
परं मृत्यो 124 RV X. 18. 1-4
परीमे गा 125 RV X. 155.5
पूषा त्वेतो 19 RV X. 85.26
प्र त्वा मुञ्चामि 18 RV. X. 85.24
प्रजापते 34 RV. X. 121. 10
प्रजापते न त्वदेता० 11 RV.X.121.10
प्रजापते न त्वदेता 70 RV. X.121.10
प्र यो वा 103 RV. VIII. 101. 3
प्रेहि प्रेहि 115 RV. X. 14.7
मधु वाता 57 RV. I. 90.6
ममाग्ने वर्चो 99 RV. X. 128.1
मयोभूर्वातो 82 RV. X. 169.1
महि त्रीणा 101 RV. X. 185
माता रुद्राणां RV. 101.5
मा नो अग्ने 61 RV. 1.189.5
मा विदन् 19 RV. X. 85.32
मुञ्चामि त्वा हविषा 93 RV X. 161
यत इन्द्र भयामहे 102 RV. VIII. 61.13
यत्र बाणा 104 RV. VI. 17
यत्र वेत्थ वनस्पते 31 RV. V. 5.10
यदस्य कर्मणो० 27 Śatapatha Brā. XIV. 9.4.24
य: समिधा 2 RV. VIII. 19.5
यच्च गोषु 94 RV. VIII. 47.14
यमृत्विजो बहुधा 53 RV. VIII. 58. 1-2
यस्य ते विश्वा 95 RV. X. 37. 9-12
या देवेषु तन्व 83 RV. X. 169. 3-4
युवं वस्त्राणि 97 RV. I. 162.1
युवा सुवासा 46 RV. III. 8.4
येन सूर्य 95 RV. X. 37.4
यो मे राजन् 94 RV. II. 28.10
राकामहं 34 RV. 2.32.4ff
वयमद्येन्द्रस्य 77 RV. I. 167.10
वास्तोष्पते 81 RV VII. 54.1
शं नो देवी 128 RV X. 9.4
शं नो भवन्तु 61 RV. VII. 38.7
सं पूषन्नध्वना 96 RV. I. 42
सं पूषन् विदुषा 96 RV. VI. 54
संसृष्टं धन० 101 RV. X. 84.7
सदसस्पतिमद्भुतम् 50 RV. 1.18.6
समञ्जन्तु विश्वेदेवा: 20. 85.47
समानी व आकूती 90 RV. X. 191.4
सुत्रामाणं 76 RV. X. 63.10
सुमङ्गलीरियं वधू: 20 RV. X. 85.33
स्तुहि श्रुतं 101 RV. II. 33.11
स्थिरौ गावौ 76 RV. III. 53.17
स्योना पृथिवी 66 RV. I. 22.15

NOTES

CHAPTER I

P. 1. *Pāka-yajña-s*=sacrifices of short duration or of great significance. Cf. Nārāyaṇa on 1.2 : अल्पयज्ञा: प्रशस्तयज्ञा वा । These are designated as *huta-s*=offered over the fire, (ii) *pra-huta-s*= offered over something that is not the fire, as the *bali-haraṇa*, (iii) *brahmaṇi-huta-s*=where the brāhmaṇas are feasted

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

sumptuously. The last kind includes the recitation of Vedic hymns as also adoration of a deity.

The *Pāka* sacrifices are divine in essence. They are efficacious for securing beneficent results in favour of the performer.

P. 4. In construing *svāheti* with *atha baliharaṇam* I have followed Nārāyaṇa on 1.2.3 : "अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्ध स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते—अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति ।"

P. 13. *kṣetrāc ced*. The system of choosing the bride as adopted here foreshadows schemes of the same nature that are found in the Tantric literature.

P. 14. *dṛṣadam aśmānam*=aśmamayiṁ dṛṣadam a pebble of stone, not of earth : मृण्मय्यपि हि लोके दृषद् विद्यते [तत्परिहाराय] (Nārāyaṇa).

P. 18. *aparājitāyāṁ diśi* : aparājitā=prāg udīcī (Nārāyaṇa)= North-East. This direction is so called in ancient literature because the Āryan invaders had not entered it by that time.

P. 20. *ānaḍuham*—bull's hide. The bull is a symbol of strength.

P. 28. *paśukalpa*—The animal sacrifice is Śrauta rather than Gṛhya. See Kātyāyana Śrauta Sūtra VI ff.

P. 33. *ā te garbho yonim*. SBE omits the translation of this portion. It may be rendered thus : "May the flow of semen enter thy womb as an arrow enters the quiver. May a son be born to thee in the tenth month of conception. Let Agni, the first and foremost of the gods, come hither and save the child from the noose of destruction. Let Varuṇa grant all that. Let not this woman suffer for want of a male issue."

CHAPTER II

PP. 71-72. The offering of animal meat in the *anvaṣṭakya* ceremony is on the same lines as in the aṣṭakā rite but the use of an intoxicated drink (surā) is an additional item in the anvaṣṭakya. (See p. 98)

CHAPTER III

PP. 86, 87. *itihāsa-purāṇāni*. The reference to the Itihāsa-Purāṇas favours the post-Purāṇic date of this composition.

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

Comp. Nārāyaṇa : इतिहासं भारतमाहु: यत्र । सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् । *infra* p. 88 where the Bhārata and the Mahābhārata are referred to.

P. 88. Āśvalāyana, as an ancient teacher, is offered water libation together with Sumantu, Jaimini aud others. On the strength of this evidence we can conclude that this treatise is not by Āśvalāyana but by a later writer belonging to his school.

CHAPTER IV

P. 130. *Uddhared yadi cet pātram* : Translation : "If he takes up the first vessel or if he keeps that vessel open, Śrāddha oblation becomes defunct, for the Fathers depart (out of the vessel) in anger."

P. 106. *saṁsthite bhūmibhāgaṁ khānayet.* This shows that the practice of both burial and cremation existed among the Indo-Aryan people.

PP. 108, 136. The practice of slaughtering an animal over the dead body and the performance of Śūlagava sacrifice in favour of Rudra have now become absolete.

———

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

GLOSSARIAL INDEX

अकुष्ठिपृषत् १३६	neither leprous nor speckled 206
अक्षारालवणाशिन् ५१	not taking saline food 166
अगद १०५	recovered from disease 194
अगार १८, ९६	house 152, 188
अग्निहोत्रहवनी १११	ladle 196
अघ ६१	evil 171
अजस्रम् १९	always 152
अजीता ३३	fresh 158
अञ्ज् २०, १२९	besmear 153, moisten 205
अञ्जान १२५	anointing 202
अधिश्रित ९०	rested 185
अनतीत ४४	not passed 162
अनमीव ३९	nourishing 160
अनवलोभन ३२	a rite for warding off evil against the embryo 157
अनाचान्त १३४	One who has not sipped water 206
अनाद्य १२७	except the first (Śrāddha) 203
अनामिका ५७	fourth finger 169
अनाहिताग्नि ५५	one who has not set up the Śrauta fires 168
अनुत्सृष्ट १४०	without an animal sacrifice 208
अनुस्तरणी १०८	she-animal 195
अनुदेशिन् ५४	village-folk 168
अनुपूर्वं ६२	serially 172
अनुपेतपूर्वं ५१	one who is not already initiated 166
अनुप्रवचनीय ४९	repeated demand 165
अनूषर ७७	fertile 178
अन्तर्धा २४	to put 154
अन्वष्टक्य ७१	a rite 175
अन्तःस्थ ३७	semi-vowel 159
अन्वञ्च १०८	back-side 195

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

अन्वष्टमदेश ९५	a region between the west and north-west 187
अपचार ५१	absence 166
अपवर्ग ५५	completion 168
अपशु १४१	without cattle 208
अपूप ६१, ६८	a cake 172, 174
अपराजिता १८, ९७, १०२	north-eastern direction 151, 188, 192
अप्रवदती ७८	noiseless 178
अनु+आ+धा ६	to set up 146
अनु+प्र+हृ १४१	to throw 208
अनूक्त ५०	studied afterwards 166
अप्रच्छिन्न ७	unbroken 147
अप्रत्याख्यायिन् ४९	one who does not refuse 49
अभि+उत्+क्रम् १८	to walk 157
अभि+उक्ष् ६	to sprinkle 146
अभिघृ २५	to sprinkle with butter 154
अभिनिष्ठान ३७	Visarga 159
अभिप्रवृत् १०३	to start 193
अभिमारुक १४०	harmful 208
अभिमृत १२१	dead 201
अभिमृश् २५, ३६	to touch 154
अभिवादनीय ३८	used for respectful salutations 159
अभिशस्त ५४	condemned 168
अभ्यागार ९५	dominion 173
अमात्य ६२, १४०	relative 172, 208
अरण ९०	alien 185
अर्थचर्या ९६	business 188
अर्धर्चशः ४७	hemistich by hemistich 165
अवका ८०	a plant 179
अव+√क्षर् ४५	to flow down 163
अव+√घ्रा ३८	to kiss 160
अवत्त १६	that what has been cut off 151
अव+√दा २९	to cut off 156
अवदान ३०	cut off portion 156
अवदानधर्म १६	a rule for cutting 151
अव+√धा ८०	to put 179
अवभृथ २७	pouring out water or taking ritual bath 155

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

अवस्रुत १३९	flowed down 208
अवहत २५	husked 154
अविच्छिन्दन्ती १७	not opening 151
अविदासिन् १३	that never dries up 149
अविप्लुत ६१	emersed (with butter) 171
अशुचि ८९	impure 184
अहत ४४	unwashed or fresh 163
अहि ६५	serpent 173
अहीन ५२	a sacrifice 167
आघार २५	ājya oblation 154
आघार्य २५	having poured out 154
आचान्त १३२	one who has sipped water 205
आच्छादन १३०	clothes 205
आज ३८, ४४	of the goat 160, 163
आज्य १०७	butter 195
आदहन श्मशान १०७	cemetery
आदेशन १३८	assignment 207
आनडुह ३९	of bull 160
आपूर्यमाणपक्ष १०, ३४	bright half of the month 147, 158
आभ्युदयिक १२६	auspicious 203
आयतन २८	place 155
आयाम १०६	long 194
आर्द्रशाखा २८	fresh leafy branch 156
आलोहवान् १३६	of copper-colour 206
आ+वप् १६, १२८	to pour 157, 204
आविःपृष्ठ ६१	of which the back is visible 171
आवी ४५	woollen 163
आवृत १३०	concealed 205
आवृता २९	in silence 156
आ+शंस् १०५	to long for 194
आशय ६१	a spoon 171
आश्वयुजी ६३	a rite 172
आसीन २९	sitting 156
आ+स्था ९८	to step into 189
आहवनीय १०९	a fire 195
आहिताग्नि १०५	one who has set up sacred fires 194
इध्म २३	fuel 154
इध्मचिति १०९	a pile of fuel 196

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

इषु ६	arrow 146
उच्छिष्ट २८	remaining portion 155
उच्छ्रयण १३६	praise 208
उच्छ्रियमाण ८०	being erected 179
उत्+क्रम् १६	to descend 152
उत्तम १७	last 151
उत्तान ७	with the inside turned upwards 147
उत्+पू ७	to purify 147
उत्+खिद् २६	to draw out 156
उत्तरलोम ११०	with the hair turned outside 196
उत्तरा १०३	following 192
उत्सर्ग ६१	end 185
उत्सर्जन ६३	completion 186
उदक् ६	north 146
उदकुम्भ १४, ५१	a water-vessel 150, 166
उदगयन १०	north course of the sun 147
उदञ्च् २६	north 156
उदुम्बरशाखा ८०	Udumbara branch 179
उद्बाहुक १०६	One with upraised arms 194
उद्वास्य २५	to take to another place 154
उन्द ४३	to moisten 162
उपकनिष्ठिका ७, १२४	fourth finger 147, 202
उपताप १४१	diseasc 208
उपनयन १०	initiation 145
उपभृत १११	an implement used in sacrifice 196
उप+यम् १२	to marry 148
उपरत १२४	stopped 201
उप+वस् ३५	to dwell 158
उपवाता ६७	dry 188
उपवीति १२६	putting on sacred thread 204
उपवीय १३४	suspending 206
उपवास २३	fast 154
उप+लिप् ६	to besmear 146
उप+शम् २२	to go out 153
उप+√सद् ६३	to decay 172
उपस्तरण ६५	levelling the floor 173

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

उप+हन् ९४, ९६	to push against 187, to fly against 188
उपांशु १००	in a low voice 190
उपांशुयाज	a rite 154
उपानह् ९८	shoe 189
उभयत:सस्य १३	producing two crops (in a year) 149
उप+नि+√धा ३६	bringing near 156
उप+सम्+आ+√धा ३४	to set up 159
उपस्थ ३९	lap 160
उपेतपूर्व ५१	one who is already initiated 166
उरुव्यचस् १०१	wide extended one 100
उल्मुक २९	fire-brand 156
उष्णीष ९८	a turban 189
ऊर्णास्तुक १८	tufts of wool 151
ऊवध्य १३९	stomach or entrail 208
ऋजीषिन् ३६	speedy 159
ऋध्नुक १३३	prosperity 205
ऋषभ ३५	a bull 156
एकबर्हिष् १०	the same sacrificial grass 147
एकमूल ५१	of single root 166
एकवर्णा १०८	of a single colour 195
एकोद्दिष्ट १२६	a *śrāddha* in favour of an individual deceased
ऐकाह ५२	a sacrifice lasting for a day 167
ऐणेय ४४	of antelope-skin 163
ओप्य १७	having poured out 151
औदुम्बर ४५	made of Udumbara wood
क ४६	Prajāpati (*translation differs, see* p. 164)
कण्टकिक्षीरिन् १०६	Thorny and milky plant 195
कल्माष १३६	of black spot
कल्याण ५५	favourable 168
कल्याणनक्षत्र १०	auspicious *nakṣatra* 147
कवच १०३	armour 192
कक्ष ६९	brushwood 174
काम्य ९३, २४	a sacrifice for the attainment of wishes 186; optional 154
कितवी १३	addicted to gambling 149

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

काषाय ४४	redish yellow 163
कुण्डल ६८	ear-ring 180
कुल्या ८७	rivers 183
कुशपिञ्जूल ५०	bunches of Kuśa grass 160
कुशसूना १३८	Kuśa net-work 207
कुशस्तम्ब ५१	Kuśa bunch 166
कुषुम्भक ९०	mungoose 185
कृत १८	made (tied) 157
कृताकृत ८, ५२	optional 147, 167
कृसर ६७	rice mixed with sesamum seeds 174
केशवेश ४२	arrangement of hair 162
क्रतु ८६	sacred text 184
क्षिप्तयोनि ५२	one whose mother is not chaste 168
√क्षु ९४	to sneeze 186
गर्त ७८, ८०	a pit 178, 179
गर्भलम्भन ३२	conception of child 157
गार्हपत्य १०६	domestic 195
गृहप्रषदन ८२	entering the house on return from a journey 180
गृह्य १	domestic ritual 145
गृह्य २१	domestic (fire) 153
गोदान १०, ४२	shaving the beard 148, 162
गोमय ३६	dung 160
गोष्ठ १३, १४१	cow stable 149, 208
गोदानिक ९७	tonsure ceremony 189
ग्रभ् ४६	to take hold of 164
ग्रामधर्म १४	customs of villages 150
ग्लप्स ३४	unripe fruit 158
घोष ३७	sonant 159
चतुरस्र ७९	quadrangle 179
चतुष्पथ १३, १९	a crossway 149, 152
चरितव्रत २१	one who has fulfilled a vow 153
चरु ९३	boiled grains 186
चैत्य ३१	a sacrifice 157
चौल ३६	tonsure 160
चौलकर्म १०	tonsure ceremony 148
जघन्य १०६	last 195
जनपदधर्म १४	customs of countries 14

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

जरदष्टि ४१	old age 161
जीवपत्नी १८	one whose husband is alive 152
जीवपुत्र ३३	a hymn 158
जुष्ट २८	agreeable 156
जुहू १११	a spoon 195
ज्योक् ४१	for long 161
तिर्यक् १०६	wide 194
तुष १३८	husk 207
तैजस १२८	made of metal 204
तैत्तिर ३८	partridge 160
त्रैणी ३४	percupine 58
दक्षिणाप्रवण ७८	inclined to the south 178
दधिद्रप्स ४०	drop of curd 161
दर्भवीत १३८	rows of *darbha* grass 207
दर्वी ६१	spoon 171
दर्श २३	the fifteenth day on the dark fortnight of a month 154
दाहुक ८०	that which burns 179
दिवाचारिन् ५	day-walking being 146
दुन्दुभि १०४	a drum 193
दुष्वप्न्य ६४	a bad dream 186
देवन १३	a gambling place 149
देवर ११०	husband's younger brother 196
दृषदश्मन् १४	a piece of stone 150
द्विप्रव्राजिनी १३	faithless to her husband 149
धन्वन्तरियज्ञ १	a sacrifice 147
ध्रुवा १११	sacrificial ladle 196
नक्तञ्चारिन् ५	night-walking being 146
नवनीत ४०	butter 161
नस्त: ३३	through nostril 158
नाना २५	separately 154
नित्यानुगृहीत २२	kept without break 153
निधिप ५१	preserver 166
नि+√नी ६	to pour out 147, 155
निवेशन ६३	house 172
निवीत १०६	sacred thread 195
नि+√मृज् ४१	to wipe off 161
नि+√वप् ६३, १२१	to offer 172, to throw 201

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

निविष्टचक्रा ३५	settled dominion 158
निस्+√पीड् ४०	to press 161
न्यञ्च १०१	downwards १६१
पच्छः ४७	foot by foot 165
पञ्चावत्तिन् २६	one who makes five portions 155
पतितसावित्रीक ४४	one who loses the right of initiation 163
परि+√उक्ष् ६	to sprinkle 146
परिदान ५१	charge-giving ceremony 166
परि+√नी १७	to take round 151
परि+√वी १३७	to wind 206
परि+सम्+√उह् ६	to wipe the ground round the fire 147
परिस्तरण ८	scattering 147
परि+स्तॄ ६	to scatter 147
परीत्य २९	circumambulating 156
पर्यग्नि २९	carrying the fire round 156
परिश्रित ७१	enclosed 175
परिधि १२४	a boundary 202
पलाश १३७	a leaf 206
पलाशदूत ३१	a leaf-messenger 157
पवित्र ७, २४	*Kuśa* network 147, 154
पशुकल्प २८	a ritual of animal sacrifice 155
पाकयज्ञ ३	a sacrifice 145
पात्री १३७	a vessel 207
पार्वण २३	new or full moon day 154
पायस ६५	milk-rice 172
पालाश ४५	of palāśa wood 163
पूर्णपात्र २७	full vessel 155
पिञ्जूल ३४	bunches 158
पीठचक्र १९८	a cart with a seat 195
पुंसवन ३२	a rite for obtaining a male child 157
पूर्णमास २३	full moon day 15
पृषदाज्य १०७	sprinkled butter 195
पृषातक ६३	mixture of curd and butter 162
प्र+√अश् २०	to partake of 153
प्रजावत् ३३	a hymn 158
प्रतिदिश ५	different directions 146

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

प्रति+प्र+√यच्छ २० to return 153
प्रतिष्ठा ३७ fame 159
प्रति+√स्था ६ to set up 146
प्रतीक १०३ countenance 192
प्रत्यक्तर २६ to the west 155
प्रत्यभिघारण १६ pouring butter on 151
प्रत्यभ्यनुज्ञा १३१ permission 205
प्रत्यवरोहण ६२ rite of redescent 172
प्रतिभय ९६ dangerous 188
प्रमायुक ७८ one who dies young 178
प्रयाण १९ setting out on journey 152
प्रसव्य १०१ from the right to the left 191
प्रसृत ३२ handful 157
प्रस्रक्ष्यमाण १०० being permitted to leave 100
प्र+√स्यन्द् १०७ to flow 194
प्रहुत २ poured into something that is not fire 145
प्राक्कूल ९१ with the points directed to the east 185
प्राचीनावीति ५ with the sacred thread worn over the right shoulder 146
प्राजापत्य ९२ enjoined by Prajāpati 186
प्रादेश ७ measure of a span 147
प्राशन १४० partaking of 208
प्रोक्षण 70, 137 sprinkling 174, 207
प्लव ३१ raft 157

फलीकरण २३८ chaff of the rice 207
फलीकृत २५ cleansed 154

बद्ध १८ tied 151
बर्हिष् १०७ grass 195
बलिहरण ५ offering oblation 146
बलिहरणी ६० a spoon for offering oblation 171
बाहु १०९ fore-foot 195
बैल्व ४५ of Bilva wood 163
ब्रह्मणिहुत २ oblations offered at the feeding of Brāhmaṇas 145
ब्रह्मवर्चस ३७ holy lustre 159

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ब्रह्माञ्जलि ९१	joining hands as a sign of reverence 185
ब्रह्मौदन ४९	rice collected from the house-holders 166
भक्तशरण ७८	a store-room 178
भसत् १३६	tail 206
भुग्न १२८	folded 204
भोग १३८	use 207
मणि ९८	jewel 189
मणिक ८१	water barrel 180
मण्डलागार ३३	altar 158
मधुपर्क ५५	honey-mixture 169
मन्थ १०१	a churning stick 191
मङ्गल्य १२३	auspicious 201
माञ्जिष्ठ ४४	light red 163
मार्जन ९१	cleaning 182
माला ९८	garland 189
मुष्टि २४	handful 154
मूल्ह ९६	strayed (from the path) 188
मेखला ४५	girdle 163
मौञ्जी ४५	made of muñja grass 163
यक्ष्म ९३	consumption 93
यज्ञगाथा १०	sacrificial verse 147
यज्ञपात्र १०८	sacrificial vessel 195
यथानिरुप्त २४	as he had offered before 154
यव १३६	barley 208
युज्य ९४	companion 186
रौरव ४४	of antelope skin 163
लाजा १७	fried gram 151
लोह ४०	of iron 161
वशान्तर ८०	interstices between the bamboo staffs 179
वप् १२१	to cut 201
वपा २९, १३७	omentum 156, 207
वर्त्नी १०२	the covering one 192
वपाश्रयणी २९	a laddle 156
वानस्पत्य ९८	born from the tree 189
वापन ५१	rite of tonsure 166

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

वार्त ७९	middling 179
वार्षिक ९२	of rainy season 186
वास्तु ७९	ground 178
वास्तुपरीक्षा ७७	examination of ground for building a house 178
वि+अव+इ ६२	to step into 172
वि+ऊह् ३४	to part hair 158
विगुल्फ १०७	a lot of 195
वितस्ति १०६	a span 194
विवाह १०	marriage 148
विष्टर ५६	a seat 194
वीवध ६१	a carrying pole 157
वृषल ११०	a Śūdra 196
वेणु ९८	reed 189
वैणव ९८	made of reed 189
वैतानिक १	pertaining to the fires 145
वैदार्व ६५	son of Vidarva 173
व्याम १०६	a measure of two extended arms 194
व्युद्धार २५	act of separating 154
व्युष्टा ७७	dawn 177
व्रतादेशन ५१	imposition of vows 166
व्रीहि २८, ८०, १३६	rice 156
शन्तातीय ८०, १४१	a hymn 179, 208
शमीपर्ण ३९	Śamī leaves 160
शमीशाखा ८०, १०९	branch of Śamī tree 179, 195
शरण ८०	a house 179
शरणि ५५	sin 168
शराव ३९, ६५	a measuring ves.el 160, 174
शलली ३४	quill 158
शलाटु ३४	unripe fruit 158
शामित्र २८, २९	a fire 155, 156
शिक्य ६०	acarrying pole 171
शिखा १८	locks of hair 151
शीपाल ८०	a plant 197
शूर्पपुट १७	neb of a basket 151
शुष्मिन् ३९	strong 160
शूलगव ९, १३९	a sacrifice 147, 206
शृत २५	cooked 154

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

श्मशान १०६	cemetery 194
श्मश्रु ४२	beard 162
श्रप् ४९	to cook 166
श्वेत ६५	white one 173
संवीत ४४	dressed 163
संस्थ २६	ending 155
संस्रव १२८	what has been left of the *arghya* vessels 205
सं + √हा ६६	to rise 174
सञ्चिति १११	piling up 196
सदसस्पति ५०	lord of assembly 166
सन्नहन २३	binding together 154
सं + नि + √पत् १७	to follow (each other) 151
सप्रतीकाश ९९	counter-shine 190
सम् √अञ्ज् ४७	to anoint 164
सम् + अनु + आ + √रम्भ्	to take hold 158
सम् + अव + √नी १२९	to pour together 205
सं + √नम् ९७	to refer to 189
सं + √नह् १०२	to put on armour 192
सं + नि + √धा १८	to join 152
सं + √शास् ३५, १०४	to teach 193
सं + √शॄ १११	to break 196
सं + √स्था १०६	to die 194
समवस्रव ७८	the place where the waters flow off 178
सं + √ज्ञप् २९	to kill 156
समावर्तमान ९६	returning home after studies 188
समावृत्त ९२	graduated, one who has completed studies 186
समीप्य २५	together 154
सरणजीविन् ९८	runners 189
सहस्रसीत ७९	drawing a thousand furrows 179
सातीकाश ९९	over-shine 100
सानूकाश ९९	after-shine 100
सारयमाण १०३	driving 193
सिद्ध ३	duly prepared 146
सीमन्तोन्नयन ३३	parting the hair 158
सुश्लोक्य ४१	glory 161

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

सूर्याविद् २१	one who knows the Sūryā hymn 153
सोमप्रवाक ५४	Soma-knowing person 168
सौम्य २६	belonging to Soma 155
सौविष्टकृत २६	a fire 155
सौश्रवस ५१	glorious 166
स्तरण ६५	spreading 173
स्थण्डिल ६	a surface 146
स्थालीपाक २३, १४१	oblations of cooked food 154, 208
स्नातक १००	graduate 100
स्फ्य १११	a sacrificial sword 196
स्योना ६६	soft 173
स्रक् ९८	a garland 189
स्रुच् १७	spoon 151
स्वधिति ४०	axe 161
स्वस्तर ६६	layer of straw 173
स्वस्त्ययन ६६	auspicius hymns 174
स्वस्त्ययनी ७८	that which brings luck 178
स्विष्टकृत् १०	a fire 147
हविष्य ३	sacrificial food 146
हारिद्र ४४	yellow 163
हिरण्य ३५	gold (gold spoon) 159
हिरण्यनिकाप ३५	gold-dust 159
हुत २	poured into the fire 145
होष्यत् ६	desiring to perform a sacrifice 146
हौम्य २१	sacrificial food 153

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ERRATA

P	L	Read	For
२०	७	चर्मा०	धर्मा०
४१	३	प्रच्छिनत्ति "येना०	"प्रच्छिनत्ति येना०
४८	५	दधामि	दाधिम
६५	७	श्वेतस्या०	श्वेतश्चा०
७१	१६	०रपसव्यै०	रपसलै०
७५	२०	०वालभे	वालभेद्
७६	२	वः	व
८४	१०	०मधीते	०मधीयते
६०	२३	समानी व	समानीव
१०६	११	व्याममात्रं	व्यामात्रं
१०६	१	बाहौ बद्ध्वा	बहौद्ध्वा
११२	१६	ऊर्वो	ऊर्ध्वो
११३	१५	वृक्कावुद्धृत्य	वृक्का उद्धृत्य
११५	१४	मुत्रैवमय०	मुत्रैवय०
१२६	१०	ग्राभ्युदयिक	ग्राभ्युादयिक
१४८	२७	bride	bridegroom

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

By the same author

KALPA CINTĀMAṆI
OF
PANDIT DĀMODARA BHAṬṬA

(Sanskrit Text in Devanāgarī script with English Translation, Explanatory Notes, Yāntric Diagrams (64) and Index.)

A class of literature in Sanskrit deals with the magical rites which usually come under the head of Ṣaṭkarman (the six-fold actions), the technical terms for which have been circumscribed in the tantric texts by various formations or synonyms. The present treatise pertains to the performance of these activities classified as under :

(1) *Vaśīkaraṇa*—The subjugation of different sorts of persons for various purposes.

(2) *Stambhana*—Immobilization of the enemy, fire, snake etc.

(3) *Mohana*—Delusion.

(4) *Māraṇa*—Liquidation.

(5) *Vidveṣaṇa*—Causing dissention among the enemy ranks.

(6) *Uccāṭana*—Eradication, i.e. driving the enemy from home.

(7) *Ākarṣaṇa*—Attraction.

(8) *Puṣṭi*—Acquisition or attainment of prosperity.

(9) *Śānti*—Pacification, warding off evil or release from captivity.

The book is edited from a manuscript written on paper in Devanagari characters, and is dated Vikrama Saṁvat 1944.

Shortly

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ŚAKTISM—A STUDY

Śakti or Energy, the highest reality, represented as female principle, holds an important place in Indian Religion. The Śakti-cult grew up in ancient India, with the desire of the *sādhakas* to either gain super powers or achieve a merge into the Transcendental. The concept was variously interpreted on ethical, religious and philosophical grounds. The present study is an attempt to review the various aspects of this branch of sacred knowledge. The principal aim of this book is to illumine the path the aspirant has to follow to realize the ultimate goal.

CONTENTS

1. Sources and origin.
2. Concepts of Śakti :
   - (i) Upaniṣads;
   - (ii) Advaita Vedānta;
   - (iii) Purāṇic literature;
   - (iv) Śaṅkarācārya;
   - (v) Śrīkaṇṭha;
   - (vi) Philosophical basis of Śaktism.
3. Development through literature :
   - (i) Epigraphical sources;
   - (ii) Sanskrit literature;
   - (iii) Skanda Purāṇa;
   - (iv) Human sacrifice;
   - (v) Nature of Śākta Sādhanā;
   - (vi) Śakti Pīṭhas.
4. (i) Art of sculpture;
   - (ii) Tārā in Orissa;
   - (iii) Himālayan art;
   - (iv) Ajanta & Ellora.
5. Resumé.

EASTERN BOOK LINKERS

(Indological Booksellers and Publishers)
5/19, Vijay Nagar, (Double Storey)
Delhi—110009 (INDIA).

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow

Digitized by Sarayu Foundation Trust , Delhi and eGangotri Funding : IKS

ŚAKTISM—A STUDY

Śakti or Energy, the highest reality, represented as female principle, holds an important place in Indian Religion. The Śakti-cult grew up in ancient India, with the desire of the *sādhakas* to either gain super powers or achieve a merge into the Transcendental. The concept was variously interpreted on ethical, religious and philosophical grounds. The present study is an attempt to review the various aspects of this branch of sacred knowledge. The principal aim of this book is to illumine the path the aspirant has to follow to realize the ultimate goal.

CONTENTS

1. Sources and origin.
2. Concepts of Śakti :
   (i) Upaniṣads;
   (ii) Advaita Vedānta;
   (iii) Purāṇic literature;
   (iv) Śaṅkarācārya;
   (v) Śrīkaṇṭha;
   (vi) Philosophical basis of Śaktism.
3. Development through literature :
   (i) Epigraphical sources;
   (ii) Sanskrit literature;
   (iii) Skanda Purāṇa;
   (iv) Human sacrifice;
   (v) Nature of Śākta Sādhanā;
   (vi) Śakti Pīṭhas.
4. (i) Art of sculpture;
   (ii) Tārā in Orissa;
   (iii) Himālayan art;
   (iv) Ajanta & Ellora.
5. Resumé.

EASTERN BOOK LINKERS
(Indological Booksellers and Publishers)
5/19, Vijay Nagar, (Double Storey)
Delhi—110009 (INDIA).

CC-0. In Public Domain. UP State Museum, Hazratganj. Lucknow